T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rüveyda Nur DOĞRU

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rüveyda Nur DOĞRU

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

BURSA – 2024

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Rüveyda Nur Doğru
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Mustafa BİLGİN

KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMI

Ma'rûf, akıl ile şer'îatın uygun gördüğü davranışlar olarak anlamına gelen bir kavramdır. İslamiyet öncesinde toplumun genel kabullerini kapsarken vahyin gelişiyle beraber anlam genişlemesine uğramıştır. Kur'ân âyetlerinin muhtelif konularında farklı üsluplarla kullanılması, geniş bir literatüre sahip olmasına neden olmuştur. İslamî kaynaklarda ise çoğunlukla emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi çerçevesinde ele alınmıştır. İyiliği emredip kötülükten alıkoymak, hem fıkhî hem ahlakî sorumluluklar yüklemesi nedeniyle müslümanlar için temel bir prensip olmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde ma'rûf genel olarak incelenmiştir. Tanımlar, sözlük ve terim olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. Kavramın genel tahlîli din bilimlerinde ve temel islam bilimlerinde yapılan literatür taramalarına dayanmaktadır. Araştırmanın ikinci bölümü ise ma'rûfun Kur'ân'daki tanımı ve semantik kadrosundan oluşmaktadır. Kavram lafız ve mana yönüyle ele alınırken "A.r.f." maddesinin türevlerine yer verilmiştir. Mana yönü aslî, ferî, eş ve zıt anlamlılarıyla incelenmiştir. Ma'rûfun Kur'ân'daki tahlili ise kavramın ilgili âyetlerde özne, nesne ve yüklem konumunda geçen kullanımlarına dayanmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: Akıl, İyilik, Kur'ân, Ma'rûf, Şerîa't, Toplum

ABSTRACT

Author's Name and Surname	: Rüveyda Nur Doğru
University	: Bursa Uludağ University
Institute	: Institute of Social Sciences
Department	: Basic Islamic Sciences
Major	: Tafsir
Nature of the Thesis	: Master's Degree Thesis
Supervisor	:Asst. Dr. Mustafa Bilgin

THE CONCEPT OF "MA'ROOF" IN THE QUR'AN

Ma'roof is a concept that is expressed as behaviors and thoughts approved by mind and Sharia. While it originally encompassed the general norms of society before Islam, its meaning expanded with the arrival of revelation. The diverse use of the concept in various subjects and styles in the Qur'an has led to a broad literature. In Islamic sources, it is mostly addressed within the framework of the principle of enjoining good and forbidding evil. Commanding good and forbidding evil has become a fundamental principle for Muslims due to its imposition of both legal and moral responsibilities.

In the first part of the study, Ma'roof is examined in general. Definitions are divided into two subheadings: dictionary and terminological. The general analysis of the concept is based on literature reviews in religious sciences and basic Islamic sciences. The second part of the research consists of the definition of Ma'roof in the Qur'an and its semantic framework. While addressing the concept in terms of both wording and meaning, the root word "A.r.f." is discussed along with its derivatives. The semantic aspect is examined with its primary, secondary, synonymous, and antonymous meanings. The analysis of Ma'roof in the Qur'an is based on its uses as the subject, object, and predicate in relevant verses.

KEYWORDS: Mind, Goodness, Qur'an, Ma'roof, Sharia, Society

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm dikkatle incelendiğinde birçok âyette birey-toplum ilişkilerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Âyetler, birey ve toplum arasındaki sağlıklı ilişkinin gerekliliğine değinmekte ve bu ilişkinin sürdürülebilmesi için belirli prensipler ortaya koymaktadır. Belirlenen ilkeler ise toplumun yapısı ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak açıklanmaktadır. Toplum değerlerine katkıda bulunan, bireyler arasında daha uyumlu bir ilişkiyi teşvik eden ve mevcut sosyolojiyi göz ardı etmeyen bu ilkelerden birisi de "Emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker" dir.

İyiliği emredip kötülükten alıkoyma olarak tercüme edilen ilke İslam'ın temel prensiplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hem dünyevî hem dinî ilişkileri düzenlemesi sebebiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. İslam âlimleri emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkerin her inanana vacip olduğu hususunda ittifak etmiştir. Ma'rûf kavramı bu prensip içerisinde gerek iyilik manasıyla gerekse hamledilen ferî anlamlarıyla bir esas oluşturmaktadır.

Toplumun kabulleri anlamına gelen ma'rûf, Kur'ân tarafından iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma prensibi çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir. Cahiliyye döneminde yaygın bir kullanıma sahip olan ma'rûf kavramı Kur'ân ile birlikte aklın ve şerî'atın uygun gördüğü her fiil ve sözü kapsayan bir mefhuma dönüşmüştür. Zikredildiği âyetlerde mutlak bir mana ile ifade edilmesi bu kavramın geniş bir anlam yelpazesine sahip olmasına neden olmuştur. Bu manalardan bazıları "iyilik, örf, münasip, meşhur, din, edep ve ihsan" şeklindedir.

"Ma'rûf" kavramının araştırıldığı bu çalışma giriş bölümünün ardından "Genel olarak Ma'rûf" ve "Kur'ân'da Ma'rûf" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın kavramsal çerçevesinden, kullanılan metotlardan ve literatürdeki kaynaklarından bahsedilmiştir. Birinci bölüm ise genel olarak ma'rûf kavramının tanım ve kelime tahlîlinden oluşmaktadır. Tanım bölümlerinde ma'rûf kavramına sözlüklerde hangi manalar verildiği açıklanmış ve fiil ile isim türevleri başlıklar altında ele alınmıştır. Daha sonra terim anlamı ayrı bir başlık altında açıklanmıştır. Kavramın tahlilinde ise ma'rûf din bilimleri ve temel islam bilimlerinde olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Disiplinlere ait literatürler ma'rûf kavramı çerçevesinde araştırılıp aktarılmıştır.

İkinci bölüm olan "Kur'ân'da Ma'rûf Kavramı" çalışmanın ana bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde Kur'ân âyetleri çerçevesinde ma'rûf kavramı araştırılmış, tefsir kaynaklarından bilgiler derlenmiştir. Kur'ân'da ma'rûf kavramının tanımı lafız ve mana yönüyle olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Lafız yönüyle başlığı altında "A.r.f." maddesi ve türevleri ele alınmış, fiil ile isim türevleri âyetlerde geçtikleri vecihlerle açıklanmıştır. Mana yönünden ise semantik analiz yapılmıştır. Eş ve zıt anlamlı kelimeler mana grupları halinde ele alınmıştır. "Bilgi, din ve iyilik" eş anlamlı kelimelerin çatı kavramlarını oluştururken "Cehalet, kötülük ve küfür" zıt anlamlı kelimelere örnek olarak belirlenmiştir. Ardından kavramın mana yönüyle semantik kadrosu aslî ve ferî anlamlar olarak bölümlere ayrılmıştır. Aslî anlamlar âyetlerde geçen lafızlara müfessirlerin verdiği temel manalara işaret etmektedir. Kendi içerisinde somut ve soyut anlamlar olarak iki alt grubu bulunmaktadır. Somut anlamlarda "Bilmek, itiraf etmek, tanışmak, görmek" gibi duyu organlarıyla algılanabilen fiiller yer alırken soyut anlamlarda "İyilik, örf, münasip ve meşhur" gibi mücerred anlamlar yer almaktadır. Ferî anlamlar ise "A.r.f." maddesi ve türevlerinin tefsirlerde zikredilen yan anlamlarının derlendiği bir başlıktır. Son başlıkta ise ma'rûf kavramının âyetlerdeki konumuna göre tahlilinin yapıldığı üç bölüm bulunmaktadır. Bu başlıklarda öznesine göre ma'rûf kavramı Allah ve insanlar için olmak üzere ikiye

ayrılırken nesnesine göre başlığında amelî ve nazarî alanlara temas edilmiştir. Yüklemine göre başlığında ise "A.r.f." maddesi ve türevlerinin yüklem olarak zikredildiği âyetler ele alınmıştır.

Çalışma boyunca kıymetli vakitlerini ayırarak desteklerini esirgemeyen değerli danışmanım sayın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN Bey'e, çalışmayı dikkatle okuyup düzeltmeleri belirten sayın hocalarım Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN'e, manen ve madden hep yanımda olan sevgili eşim Mehmed Emin DOĞRU' ya, tüm aileme ve dostlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Rüveyda Nur DOĞRU
KOCAELİ / 2024

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU iv
YEMİN METNİ v
ÖZET vi
ABSTRACT vii
ÖNSÖZ viii
İÇİNDEKİLER x
KISALTMALAR xvi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ 1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI 2
III. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ 4

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL OLARAK MA‘RÛF KAVRAMI

I. MA‘RÛF KAVRAMININ TANIMI 9
A. SÖZLÜK ANLAMI 9
1. “A.R.F.” Maddesinin Fiil Türevleri 9
a. Sülâsî Mücerred Fiiller 9
aa. Birinci Bâb 9
ab. İkinci Bâb 10
ac. Dördüncü Bâb 10
ad. Beşinci Bâb 11
b. Sülâsî Mezîd Fiiller 11
ba. İf’âl Vezni 11
bb. Tef’îl Vezni 11
bc. İfti’âl Vezni 13
bd. Tefe’’ul Vezni 14
be. Tef’âul Vezni 15
bf. İstif’âl Vezni 15
2. “A.R.F.” Maddesinin İsim Türevleri 16
a. Cins İsimler 16
aa. el- ‘ARF (العرف) 16
ab. el-‘ARRÂF (العراف) 17

ac. el- ‘ÂRÎF (العَا ريفُ) 18
ad. el-‘İRF (العرف) 19
ae. el-‘İRFÂN (العرفان) 20
af. el-İ‘TİRÂF (الاعتراف) 20
ag. el-MA‘RÛF (المعروف) 21
ah. et-TA‘RÎF (التعريف) 22
ai. el-‘URF (العرف) 23
b. Özel İsimler 24
ba. el-‘ARF (العرف) 24
bb. el-‘ARÂF (العراف) 24
bc. el-‘ARAFE (العرفة) 25
bd. ‘ARAFÂT (عرفات) 25
be. el-‘URF (العرف) 26
B. TERİM ANLAMI 27
II. MA‘RÛF KELİMESİNİN TAHLİLİ 31
A. DİN BİLİMLERİ’NDE 31
1. Dinler Tarihi’nde 31
a. Vahye Dayalı Dinlerde 32
aa. Yahudilik’te 32
ab. Hristiyanlık’ta 33
ac. İslam’da 35
b. Tabiî Dinlerde 37
ba. İlkel Dinlerde 37
bb. Gelişmiş Dinlerde 38
1) Eski Mezopotamya 38
2) Eski Mısır 38
3) Eski Yunan 39
4) Zerdüştlük 39
5) Eski Uzakdoğu 40
6) İslamiyet Öncesi Türk Dini 42
7) İslamiyet Öncesi Arap Toplumu 42
2. Din Felsefesi’nde 43
a. Erdem ve İyilik 43
b. İrfân Felsefesi 48
3. Din Psikolojisi’nde 50
a. Erdem, Değer ve İyilik Kavramları 50

b. Psikolojide Kendini Bilme Olgusu 53
4. Din Sosyolojisi'nde 55
a. Örf Olgusu 56
b. Sosyoloji Perspektifinden Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker İlkesi 57
5. Din Eğitimi'nde 59
a. Eğitimde Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker İlkesi 59
b. Ahlak Eğitimi Bağlamında Ma'rûf Kavramı 61
B. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE 62
1. Tefsir'de 63
a. Kur'ân-ı Kerîm'de 63
b. Genel Olarak Tefsir'de 63
2. Hadîs'te 64
a. Mana Yönüyle 64
b. Terim Yönüyle 68
3. Fıkıh'ta 69
a. Örf ve Âdet 69
b. Örfün Meşrûiyeti ve Çeşitleri 71
c. Aile Hukuku Bağlamında Ma'rûf Kavramı 72
d. Hisbe Teşkilâtı 73
4. Kelam'da 75
a. Kelamî Açıdan Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker İlkesi 76
aa. Ehl-i Sünnet'te 77
ab. Hâricîlik'te 79
ac. Mu'tezile'de 81
ad. Şîa'da 83
b. İyilik-Kötülük Problemi 85
5. Tasavvuf'ta 87
a. Ma'rifet Anlayışı 87
b. Ma'rîfet ve Ahlak İlişkisi 91
c. İrfânî Tasavvuf 93

İKİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMI

I. KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMININ TANIMI 96
A. LAFIZ YÖNÜYLE "A.R.F." MADDESİ VE TÜREVLERİ 96

1. Fiil Türevleri 96
a. Mâzî Fiil 97
aa. Sülâsî Mücerred 97
ab. Sülâsî Mezîd Tefî'l Babı 97
ac. Sülâsî Mezîd İftî'âl Babı 98
ad. Sülâsî Mezîd Tefâ'ûl Babı 98
b. Muzârî Fiil 99
ba. Sülâsî Mücerred 99
bb. Tefâû'l Babı 100
2. İsim Türevleri 100
a. Mastarlar 100
b. Türemiş İsimler 101
ba. Çoğul İsimler 101
bb. İsm-i Mefûl 102
B. MANA YÖNÜYLE "A.R.F." MADDESİNİN SEMANTİK KADROSU 110
1. Aslî ve Ferî Anlamlar 110
a. Aslî Anlamlar 110
aa. Somut Anlamlar 114
1) A'râf 114
2) 'Arafât 114
3) Bilmek 115
4) İ'tirâf Etmek 117
5) Görmek 117
6) Tanışmak 118
7) Tanıtmak/Bildirmek 118
ab. Soyut Anlamlar 119
1) İyilik 119
2) Meşhur 123
3) Münasip 123
4) Örf 124
b. Ferî Anlamlar 125
ba. Din 125
bb. Edep 126
bc. İhsân 127
bd. İtaât 128
be. Tevhîd 130

2. Eş ve Zıt Anlamlılar 132
a. Eş Anlamlılar 132
aa. Bilgi 132
1) Ma'lûm 132
2) Yakîn 134
ab. Din 136
1) İtâa't 136
2) Şerîa't 138
ac. İyilik 139
1) Birr 139
2) Hayır 141
3) Hüsn 143
b. Zıt Anlamlılar 147
ba. Cehâlet 147
1) Cuhûd 147
2) Meçhûl 148
bb. Kötülük 150
1) Münker 150
2) Seyyie 153
3) Şer 155
bc. Küfür 156
1) Fısk 156
2) Şirk 157
3) Zulüm 158
II. KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMININ TAHLİLİ 159
A. ÖZNESİNE GÖRE 160
1. Allah 160
2. İnsan 160
a. Müminlerin Ma'rûfu 161
aa. Hz. Muhammed (a.s)'ın Ma'rûfu 161
ab. Diğer Mü'minlerin Ma'rûfu 166
b. Kâfirlerin Ma'rûf'u 170
ba. Münafıkların Ma'rûf'u Emretmemeleri 170
bb. Ehl-i Kitâp'ın Emr-i bi'l Ma'rûf Yapmamaları 171
B. NESNESİNE GÖRE 172
1. Nazarî Alanda 172

a. İtîkâdât 172
aa. Tevhîd 172
ab. Nübüvvet 173
ac. Âhiret 176
b. Ahlâk 179
2. Amelî Alanda 180
a. İbâdât 180
b. Muâmelât 183
c. Ukubât 188
C. YÜKLEMİNE GÖRE 190
SONUÇ 199
KAYNAKÇA 202

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselam
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
b.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
edit.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.Ü.İ.F.V.Y.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
rev.	: Revizyon
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok
tz.	: Tez
U.Ü.İ.F.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
v.	: Vefat
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yer yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Çalışmada, akıl ve şerîa'tın uygun gördüğü her türlü düşünce ile davranış anlamına gelen ma'rûf kavramı ele alınmıştır. "Ma'rûf" kavramı ve türevlerinin Kur'ân'ın pek çok âyetinde geçtiği tespit edilmiştir. Zikredilen âyetlerde "İyilik, örf, bilinen, uygulanagelen" anlamlarıyla kullanılmıştır. Bilhassa emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi kapsamında kullanılan kavram tarih boyunca müfessirler tarafından yorumlanmış ve çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Kavramın âyetlerde mutlak bir mana ile zikredilmesi müfessirlerin farklı görüşler beyan etmesine yol açmıştır.

Kavram araştırmaları, tefsir çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Bir kavram üzerine odaklanan bu araştırmalar, genel bir literatür taraması yapma fırsatı sunmaktadır. Bu çalışmalarda elde edilen bilgilerin "Kur'an'ı nasıl anlamalıyız?" sorusuna katkı sağladığı gözlemlenmektedir. Kur'an kavramlarının daha doğru anlaşılmasına olanak tanıyan yöntemlerden biri de "Semantik Tahlil" dir. Bu metodoloji sayesinde kavramlar, tarihsel süreçleriyle birlikte ele alınmakta; tarih boyunca geçirdikleri anlam değişimleri, yakın-uzak, eş-zıt anlamlı kelime grubuyla incelenmektedir. Kur'ânî kavramlar, ön yargılı düşüncelerle değil; analizler, etimolojik tahliller, siyâk-sibâk bağlamlarıyla ele alınarak dilin felsefesi göz ardı edilmeden incelenmektedir. Bu tür çalışmalarda, Kur'an'ın indiği dönemdeki Arap toplumunun sosyokültürel durumları da dikkate alınarak vahyin en doğru şekilde anlaşılması hedeflenmektedir.

Araştırmanın kavramsal çerçevesini bütüncül bir şekilde ele alabilmek için "Konulu Tefsir" ve "Semantik Tahlîl" yöntemleri tercih edilmiştir. Çalışmada yoğunluklu olarak semantik metodun tercih edilme nedeni ma'rûfun İslam öncesi Arap toplumundan itibaren hangi anlamları taşıdığını ve Kur'ân'ın nâzîl olmasıyla beraber uğradığı anlam değişimini tespit edebilmektir. Bu yöntem ile ma'rûf kavramının toplumda var olan ve daha çok örfî olarak algılanan manasının İslamiyet ile beraber hem bireyin hem de toplumun gelişimine katkı sunan, var olan düzenin muhafazasını sağlayan somut bir anlama büründüğünü gözlemlemek mümkündür. Böylece Kur'ân'da ma'rûf kavramı sadece örfün uygun gördüklerinden ibaret bir kavram olarak değil aynı zamanda aklın ve dinin onayladığı davranışların bütününü temsil eden geniş bir manayı ihtivâ etmektedir. Ayrıca ma'rûfun semantik analizle ele alınması emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker prensibini tekrar gözden

geçirmeyi kapsamaktadır. Bu prensibin bireysel ve toplumsal açıdan değeri bu çalışma kapsamında ele alınmakta ve verilmek istenen mesaja dikkat çekilmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmanın birinci bölümü "Ma'rûf Kavramının Tanımı" ve "Ma'rûf Kelimesinin Tahlîli" olarak iki başlığa ayrılmaktadır. Tanım bölümünde semantik analiz metoduyla sözlük ve terim anlamları ele alınmıştır. Başlıca yararlanılan kaynaklar: el-Ferâhîdi'nin (v. 175/791) *Kitâbu'l-Ayn'ı,* İbn Düreyd'in (v. 223/838) *Cemheretü'l-Luğa*'sı, İbn Kuteybe'nin (v.276/889) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ı, el-Ezherî'nin (v. 370/980) *Tehzîbu'l-Luğa*'sı, Ahmed bin Fâris'in (v.395/1004) *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*'sı, el-Cevherî'nin (v. 398/1007) *es-Sıhâh*'ı, en-Nisâbûrî'nin (v.405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn'ı,* er-Râğıb'ın (v. 502/1108) *el-Müfredât*'ı, ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1143) *Esâsu'l- Belâğa*'sı, İbn Manzûr'un (v. 711/1311) *Lisânü'l Arab*'ı, Cürcânî'nin (v. 816/1413) *Ta'rifât'ı,* el-Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) *el- Kâmûsû'l-Muhît'i,* ez-Zebîdî'nin (v. 893/1487) *Tâcu'l-'Arûs*'u, Tehânevî'nin (v. 1158/1745) *Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*'u, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin (v. 1388/1968*) el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i dir.

İkinci bölüm ise ma'rûf kavramının tahliline ayrılmıştır. Bu bölümde kavram, "Din Bilimleri" ve "Temel İslam Bilimleri" olarak iki alt başlıkta ele alınmıştır. "Din Bilimlerinde Ma'rûf Kavramı", "Dinler Tarihi'nde Ma'rûf Kavramı" ile başlayıp "Din Eğitimi'nde Ma'rûf Kavramı" ile tamamlanmaktadır. Dinler tarihi disiplininde ma'rûf kavramı; vahye dayalı dinler ve tabiî dinler olmak üzere iki grup altında incelenmiştir. Kavram iyilik boyutuyla ele alınmış ve diğer dinlerdeki iyilik kavramları irdelenmiştir. Din felsefesi alanında ise ma'rûf, "Erdem ve iyilik" perspektifiyle araştırılmış; "İrfan felsefesi" açıklanmıştır. Din psikolojisinde ise ma'rûfun erdem, değer ve iyilik kavramlarına yansımaları ve kendini bilme olgusu araştırılmaya tabiî tutulmuştur. Din sosyolojisi alanında örf olgusu ve iyiliği emredip kötülükten alıkoymak prensibi sosyolojik açıdan araştırılıp incelenmiştir. Son olarak din eğitimi alanında emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi ve ahlak eğitimi bakımından ma'rûf kavramının konumu araştırılmıştır.

"Temel İslam Bilimleri" başlığında ise ma'rûf kavramı "Tefsir, Hadîs, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf" disiplinleri çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde tefsirde ma'rûf ayrıntılı olarak ele alınacağından burada detay verilmemiştir. Kavram, Hadîs'te

mana ve terim yönüyle iki alt başlığa ayrılarak incelenmiştir. Fıkıh'ta ise örf ve âdet, örfün meşrûiyeti ve çeşitleri incelenmiştir. Aynı başlıkta aile hukukunda ma'rûf kavramının işlevi ve hisbe teşkilatı irdelenmiştir. Kelam alanında ise emr- i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi mezheplere göre başlıklar halinde ele alınmış ve iyilik-kötülük problemi araştırılmıştır. Tasavvuf başlığı ise ma'rîfet anlayışı, ma'rîfet ve ahlak ilişkisi ile irfânî tasavvuf incelemesinden oluşmaktadır.

Araştırmanın ikinci bölümü "Kur'ân'da Ma'rûf Kavramı" başlığı içerisinde kavramın tanımı ve tahlîli olmak üzere iki alt bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "A.r.f." maddesi "Lafız" ve "Mana" olmak üzere iki yönüyle ele alınmıştır. Maddenin türevleri fiil ile isim olmak üzere iki gruba ayrılmış, bablar ve kalıplar alt başlıklarda zikredilmiştir. Mana yönünün ele alındığı başlıkta ise "A.r.f." maddesi "Aslî Anlamlar-Ferî' Anlamlar" "Eş Anlamlılar-Zıt Anlamlılar" olarak ikiye ayrılmıştır. Aslî anlamlar başlığında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin âyetlerde kullanılan temel manaları ele alınmıştır. Bu manalar somut ve soyut olarak iki gruba ayrılmıştır. Ferî manalar başlığında ise bu âyetler ile söz konusu âyetlere dair tefsirlerde geçen yan anlamları ele alınmıştır. Eş ve zıt anlamlılar başlıklarında kelimeler çatı anlam gruplarına dahil edilerek açıklanmıştır.

"Kur'ân'da Ma'rûf Kavramının Tahlîli" bölümü öznesine, nesnesine ve yüklemine göre olmak üzere üç alt başlığa ayrılmıştır. "Öznesine Göre" başlığında ma'rûf kavramının geçtiği âyetlerde Allah ve insanlar için söz konusu kavramın nasıl kullanıldığı ve yüklendiği anlamlar açıklanmıştır. İnsanlar açısından ma'rûf, müminler ve kafirler açısından ele alınmıştır. İlk grupta mü'minler ve Hz. Peygamber'den bahsedilmiş; ikinci grup ise kafirler, münafıklar ve ehl-î kitâp olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Nesnesine göre ma'rûf kavramı, "Nazarî Alanda" ve "Amelî Alanda" olmak üzere gruplandırılmıştır, kavramın zikredildiği âyetler bu ayrımla ele alınmıştır. Nazarî alan itîkâdât ve ahlak olarak ikiye; amelî alan ise ibâdât, muâmelât, ukubât olarak üçe ayrılmaktadır. Yüklemine göre başlığında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin yüklem olarak zikredildiği âyetler irdelenmiştir.

Bu bölümde istifade edilen kaynaklardan bazıları şunlardır: Mukatîl bin Süleyman'ın (v. 150/767) *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*'i, et-Taberî'nin (v.310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı; el-Mâturîdî'nin (v.333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı; es-Semerkandî'nin (v. 373/983) *Bahru'l-Ulûm*'u, et-Tûsî'in (v. 460/1067), *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, el-Vâhidî'nin (v.468/1076) *Esbabu'n Nüzûl*'ü, el-Ferrâ'nın, (v. 516/1122) *Meâlimu't-Tenzîl*'i, ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf an Hakâiki't-*

*Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl'*i; et-Tabresî'nin (v. 548/1153) *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, İbn'ul Cevzî'nin (v. 597/1201) *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir'i*; Fahruddîn er-Râzî'nin (v. 606/1210), *Mefâtîhu'l Ğayb*'ı, el-Kurtubî'nin (v. 671/1273) *el-Câmiʿ li Ahkâmi'l-Kurʾân'*ı, el-Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*'i; en-Nesefî'nin (v. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't- Te'vîl*'i; Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhît*'i; İbn Kesîr'in (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i; es-Suyûtî'nin (v. 911/1505) *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr'u;* İsmâîl Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*'ı, el-Âlûsî'nin (v. 1270/1854) *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*'si; Reşîd Rızâ'nın (v. 1354/1935) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm*'i; Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (v. 1361/1942) *Hak Dîni Kur'ân Dili*'i; Seyyid Kutub'un (v. 1386/1966) *fî Zilâli'l-Kur'ân*'ı; İbn Âşûr'un (v.1394/1973) *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*'i*;* et-Tabâtabâî'nin (v. 1401/1981) *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*'ı, Muhammed Esed'in (v. 1413/1992) *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*'i, Süleyman Ateş'in *Kurân-ı Kerim Tefsiri*.

Araştırmanın konusu olan "Ma'rûf" kavramı ile ilgili güncel çalışmalardan ilgili başlıklar altında faydalanılmıştır. Çalışma boyunca hem alt başlıklarda hem de terminolojik olarak yapılan açıklamalarda T.D.V. İslam Ansiklopedisinin maddelerinden istifade edilmiştir. Âyet-i kerimelerin meallerini zikrederken T.D.V. yayınevinin Kur'ân-ı Kerîm meali temel alınmıştır.

III. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

"Ma'rûf" ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında erken dönemlerde müstakil eserler verilmediği genellikle kelam kitapları içerisinde kısaca ele alındığı görülmektedir. Kavram, genellikle "Emr-i bi'l ma'rûf" ilkesi kapsamında incelenmiştir. İlerleyen dönemlerde gerek ilkenin müstakîl olarak ele alınması gerekse kavramsal çalışmalarının artması sebebiyle ma'rûf literatürde daha fazla yer edinmiştir. Bu çalışmaların çoğunluğunu kelam alanında yapılan araştırmalar oluşturmaktadır. İslam Hukukçuları kavramı fıkıh bahislerine konu olan âyetler bağlamında ele alıp ağırlıklı olarak makale türünden eserler telîf etmiştir. Söz konusu çalışmalardan bazıları yalnızca ma'rûf üzerine yapılmış olsa da ekserîsi çalışma içerisinde bir yahut iki başlığını kavrama ayırmıştır. Yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. Ebül Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, "**el-Emr bi'l- ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker"**, Dar'ül İbn Hazm: Beyrut 1984.

2. Seyyid Celalüddin el-Amra, **"Kur'ân, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'rûf ve Münker Kavramlarının Yorumu"**, (çev. Mehmet İslamoğlu), İstanbul: Gündoğdu Matbaacılık, 1991.

3. Ömer DUMLU, **"Kur'ân-ı Kerîm'de Ma'rûf ve Münker"**, İstanbul: Ravza Yayınları, 1994.

4. Avni İLHAN, "**Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i an'il-Münker- Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış"**, İzmir: D.E.Ü.İ.F.D., S. 3, (1986), s.89-120.

5. M. Zeki İşcan, **"Emr-i bi'l Ma'rûf Nehyi ani'l Münker"**, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1991.

6. Ali Aksu, **"Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, Emri bi'l-Ma'rûf Nehyi Ani'l-Münker ve Muhalefet Kavramları Bağlamında)"**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Y.5, S. 2 (2001), s.203-228.

7. Hasan Ali Görgülü, **"Eşlerin Hak Vazifesi Bağlamında İslam Hukukçularının Kur'ân'da Geçen Ma'rûf Kavramı Hakkında Görüşleri"**, Isparta: S.D.Ü.İ.F.D., S. 10, (2003), s.37-62.

8. Sayın Dalkıran, **"Hâricîlerin 'el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker' Anlayışı"**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Y. 3, S. 1, (2004), s.199-223.

9. Kadir POLATER, **"Kur'ân Açısından Hürriyetler ve Ma'rûfu Emretme Prensibi"**, EKEV Akademi Dergisi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, S. 25, (2005), s.147-160.

10. Selim Özarslan, **"İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak (el-Emru Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker) Prensibi Üzerine Bir İnceleme",** Diyanet İlmi Dergisi, 42/3 (2006), s.79-94.

11. Ayşe Bayraktar Barış, **"Kur'ân-ı Kerîm'de Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehyi 'ani'l- Münker Meselesi"**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara üniversitesi, 2007.

12. Dr. Osman Eyüpoğlu, Prof. Dr. Mehmet Okuyan, **"Kur'ân'ın SosyoKültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma'rûf Örneği"**, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 26-27 (2008) s.175-213.

13. Ramazan Kıymaz, **"Kur'ân-ı Kerîm'e Emr-i bi'l Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker probleminin Kelamî Açıdan Tahlîli"**, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009.

14. Kenan Oy, **"Din Eğitimi Açısından Emr-i bi'l Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker"**, (Yüksek Lisans Tezi), Erzincan: Fırat Üniversitesi, 2011.

15. Mahsum Aytepe**, "Mu'tezile Kelâmında Ötekine Ulaşma Kaygısı Olarak Emr-i bi'l- Ma'rûf Neyh-i 'Ani'l-Münker İlkesi"**, Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/1 (2017), s. 83-97.

16. Mehmet Taşdelen, **"Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emri bi'l-Ma'rûf ve Neyhi ani'l-Münker'in Anlaşılma Şekli"**, Adıyaman Üniversitesi İslâmi Bilimler Fakültesi İslâmi İlimler Araştırmaları Dergisi, Y. 1, S. 2, (2017), s. 75-97.

17. Ahmet ÜZÜMCÜ, Ökkaş ABAY**, "Mümin ve Münafık Açısından Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker"**, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 31, (2018), s.19-48.

18. Ramazan Diler**, "Emr-i bi'l Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker İlkesinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi"**, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, S. 2, (2018), s. 980-984.

19. Mehmet Şaşa**, "Mu'tezile'de 'Emr-i Bi'l-Ma'rûf Nehy-i Ani'l- Münker' İlkesi ve Siyasî Otorite-Kadı Abdulcebbar Örneği-"**, Assam Uluslararası Hakemli Dergi, 10 (2018), 88-100.

20. Nuri Can AKBABA, **"İslam Mezheplerinde Emr-i bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l Münker Yöntemi"**, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2019.

21. Bayram ÇINAR, **"İslam İnanç Ekollerinde Emr-i Bi'l- Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker"**, Van İlahiyat Dergisi, S. 13, (2020), s. 244-266.

22. Osman ORAL**, "Mâtürîdî'ye Göre Ma'rûf Kavramının Psikososyal İşlevi"**, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, S. 9, (2020), s. 248-270.

23. Seyithan CAN, **“Emir bi’l-Ma‘rûf Nehyi ani’l-Münker İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü”**, Eskiyeni Dergisi, S. 40, (2020), s. 199-218.

24. Hacer ŞAHİNALP, **“Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emri bi’l-Ma‘rûf Nehy ‘ani’l-Münker”**, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 44, (2020), s. 241-264.

25. Yahya BİLGİNER, “**Mu’tezile Düşünce Sisteminde el-Emri bi’l-Mar‘ûf ve’n-Nehy an’il-Münker İlkesinin Bağlamı ve Kullanım Alanı”**, Erzincan: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 26, 1 (2021), s. 245-261.

26. Fatma YALNIZ, **“Klasik Dönem Arapça Sözlükler ve Kur’ân Âyetleri Bağlamında Ma‘rûf Kavramı”,** Tokat İlmiyyât Dergisi, S.10, (2022), s. 169-192.

27. Sema YİĞİT, **“el-Emri bi’l-ma‘rûf ve’n-nehyü ani’l-münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi”**, Diyanet İlmî Dergi S.58, (2022), s. 61-98.

28. محمود بن أحمد الر حيلي ،**" قوا عد مهمة في الأمر بل معروف و النهي عن المنكر علي ضوءالكتاب و السنة "**، مدينة المنورة ؛ جامعة الإسلامية با لمدينة المنورة، 2004.

29. صلاح الدين منجد، **"الآمرون بالمعروف في الإسلام"** ، دار الكتاب الجديد، 1979

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MA‘RÛF KAVRAMI

I. MA‘RÛF KAVRAMININ TANIMI

“Ma‘rûf” kavramı genel olarak incelendiğinde kavramla ilgili farklı tanımların yapıldığı görülmektedir. Ma‘rûf kavramı (عرف) fiilinden müştak bir isimdir. Sözlüklerde “İhsân, inâm, bilinen, mâkbul olan nesne”; ıstılâhta ise “Aklın ve selim tabiatın bildiği şey, tâat, vâcip ve mendup olan şeyler, bir şeyin eserini tefekkür ve tedebbürle idrâk etmek” anlamlarına yer verilmiştir.[1]

Kavram, emr-i bi’l- ma‘rûf ve nehy-i âni’l-münker prensibi dâhilinde İslam tarihi boyunca çeşitli ilimlerde ön plana çıkmıştır. Bu başlıkta kavramın sözlük ve terim manaları incelendikten sonra diğer ilim dallarındaki analizi yapılacaktır.

A. SÖZLÜK ANLAMI

1. “A.R.F.” Maddesinin Fiil Türevleri

a. Sülâsî Mücerred Fiiller

aa. Birinci Bâb

A’rafe fiili birinci babda "عَرَفَ – يَعْرُفُ" şeklinde gelir ve “İdare etmek, işleri düzenlemek, tanımak, bilmek, atın yelesini kırkmak, kokusu güzel olmak, çok koku sürünmek, kavmin lideri, reisi olmak” anlamlarına gelmektedir.[2] Fiilin bu veznine “Bir şeyi beş duyu organından biri ile bilmek” manası da verilmektedir.[3] “عَرْفًا- عَرَافَةً-عِرَافَةً” olmak üzere üç mastarı bulunmaktadır.[4]

“Bilme/tanıma” anlamındaki kullanıma örnek beyîtler:

"اَسْائِلَةٌ عُمَيْرَةٌ عَنْ اَبِيهَا/ خِلَالَ الْرُكَّبِ تَعْتَرِفُ الرُّكَّابَا اَلَّتِي عَرَفَهُ "

---

[1] ez-Zebîdî, Ebû'l Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed, (v. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, I-XL, (thk.Mustafa Mecâzî), Kuveyt: Dâru’t-Tabâa’ti’l-Hükümiyyeti’l-Kuveytiyye, 1987, XXIV, 133-153.

[2] es-Semîn el-Halebî, Ebû'l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf (v. 756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri-Eşrâfi'l-Elfâz:* Mu'cem Luğavî li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, I-IV, (thk. Muhammed et-Tuncî), İlmü'l-Kütüb, Beyrût, 1993, C. III, s. 59-62; el-Bustânî, Butrus b. Bûlus, *Kitâb-ı Muhît*, Beyrut: Matbaa el-Maarif, 1876, s. 592.

[3] el-Bustânî, a.g.e., 592.

[4] Âsım Efendî, Ebu’l-Kemâl Ahmed (v. 1235/1819), *el-Ukyânûsu’l-Basît fi Tercemeti’l- Kâmûsi’l-Muhît*, I-VII, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, IV, 3791.

"Umeyra, kervanın arasında babasını mı soruyor? Kervanın arasındaki yolcuları, tanıdığı yolcular olarak tanıyor."[5]

"يَصِفُ سَحَابًا مَرَتْهُ النَّعَامِي/ فَلَمْ يَعْرِفْ خِلَافَ النَّعَامِى مِنَ الشَّامِ رِيحًا"

"Deve kuşlarının gördüğü bulutları tarif ederken, onları tanıyamadı. Şam'dan gelen deve kuşlarının getirdiği rüzgarın aksine."[6]

ab. İkinci Bâb

Fiil, ikinci babda "عَرَفَ – يَعْرِفُ" şeklinde gelip "Bilmek, idâre etmek, kabul etmek" anlamlarında kullanılır.[7] Bu kalıp, ب harf-i ceri ile kullanıldığında "İkrâr etmek, îtirâf etmek" anlamlarına, ل harf-i ceri ile kullanıldığında ise "Sabretmek" anlamına gelmektedir. 'Arafe fiilinin bu babtan "عِرْفَتْ- عِرْفًا-عِرّفًا-مَعْرِفَةً" olmak üzere dört masdarı zikredilir. "Bu fiil, itiraf etmek ve mücâzât anlamına gelir." cümlesinin anlamı "Kişi, günahını ikrâr etti." demektir.[8] Sa'leb (v. 291/904) fiilin bu vezinde kullanıldığı şu beyti nakleder:

"عَرَفَ الْحِسَانُ لَهَا عُلَيْمَةُ/ تَسْعَى مَعَ الأَتْرَابِ فِي إِثْبِ"

"Güzel kadınlar, 'Uleyyime'yi tanıdı, o da akranlarıyla birlikte adımlarını izleyerek yürüyordu."[9]

ac. Dördüncü Bâb

Fiil, dördüncü bâbda "عَرِفَ-يَعْرَفُ" şeklinde kullanılır. Dördüncü bâbda "Koku sürünmeyi çok seven kişinin bunu terk etmesi" manasını ihtivâ etmesiyle beşinci babdaki manasına zıt bir anlam içermektedir. Mastar olarak "عَرَافًا" şeklinde kullanılmaktadır.[10]

---

[5] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.
[6] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[7] İbn Sîde, Ebû'l Hüseyn Alî b. İsmâîl, (v. 458/1066), *el-Muhkem ve'l Muhît'ul A'zâm*, I-XI, (thk. Abdulhamid Hendavî), Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, Beyrût, 2000, C. II, s. 110.
[8] el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğa,* I-XV, (thk. Rıyâd Zekî Kâsım), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1422, II, 346.
[9] İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 110.
[10] İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî er-Rüveyfî (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrût: Dâru Sâdr, t.y., IX, 240.

ad. Beşinci Bâb

Söz konusu fiil bu bâbda "عَرُفَ - يَعْرُفُ" şeklinde zikredilir. Bu kalıpta kullanıldığında "Kişinin koku sürünmeyi çok sevmesi" manasını ihtivâ eder. "عَرْفٌ-عِرَافَةً" şeklinde iki masdarı zikredilir.[11]

b. Sülâsî Mezîd Fiiller

ba. İf'âl Vezni

"A.R.F." maddesi bu vezinde "اَعْرَفَ- يُعْرِفُ- اِعْرَافٌ" şeklinde gelir. Kelimenin bu vezin üzere "اَعْرَفَ الْفَرَسُ" olarak kullanımı "Atın yelesi uzadı."[12] anlamını içerirken aynı vezindeki "اَعْرَفَ الطَعَامُ" cümlesi ise "Kokunun duyulması" anlamına gelmektedir.[13]

bb. Tef'îl Vezni

Bu babda "عَرَّفَ – يُعَرِّفُ – تَعْرِيفاً" şeklinde kullanılmaktadır. " عَرَّفَ الأَمْرَ" şeklinde kullanılan fiil "Ona onu bildirdi." manasına gelir.[14] "Kendini tanıt ki seni tanısın." anlamında "فَعَرِّفْهُ نَفْسَكَ حَتَّى يَعْرِفْكَ" denilmektedir.[15] Yine bu babda " عَرَّفَ الحُجَّاجُ" şeklinde de kullanılmakta ve " 'Arafât'ta vûkûf eyledi, oraya tâzîm etti." manalarına gelmektedir.[16]

Ya'kûb bin Bedel kitabında bu veznin "tanıtma/bildirme" anlamını şu dizelerle aktarmaktadır:

"وَمَا كُنْتُ مِمَّنْ عَرَّفَ الشَّرَّ بَيْنَهُمْ/ وَلَا حِينَ جَدَّ الجِدُّ مِمَّنْ تَغَيَّبا"

"Ben, kötülüğü onların arasına tanıtanlardan değilim ve ciddiyet gerektiğinde ortadan kaybolanlardan da değildim."[17]

Sibeveyh, (v. 180/796), "عَرَفَ" ve "عَرَّفَ" fiillerinin iki meful alma noktasındaki farklarına dikkat çekmektedir. Eğer fiil, ر harfi şeddesiyle okunursa iki mefûl almakta ve "tanıma" manası değişerek "tanıtma" anlamına gelmektedir. "عَرَّفَ" fiili ب harf-i ceriyle kullanıldığında "عَرَفْتُهُ بِزَيْدٍ" (Zeyd ile onu tanıttım) yani onu bu işaretle tanıttım ve onu bununla

---

[11] İbn Manzûr, a.g.e., IX, 240.
[12] el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, (v. 398/1007), *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, 2.b., Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1979, IV, 527-529; İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 111; el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.
[13] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXIV, 133-153.
[14] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXIV, 134: İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 108.
[15] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[16] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, IV, 527-529; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IX , 236; Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 3791.
[17] İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 114.

açıkladığımız anlamına gelmektedir.[18] Fiil, bu babda "ismi marife kılmak" yani nekranın zıddı manasında "عَرَّفَ الْاِسْمَ ضِدُّ نَكَّرَهُ" şeklinde de kullanılmaktadır.[19]

Tef'îl babında "عَرَّفُ الدَّارَ" ve " عَرَّفَ اللّٰهُ الْجَنَّةَ" şeklinde kullanımları da bulunup "Kokladı." "Süsledi." manalarına gelmektedir.[20] Muhammed sûresinin 6. âyetinde[21] geçen fiil tefsirlerde "Koklamak" manasıyla ele alınmıştır.[22] İbn 'Atiyye (v. 541/1147), tefsirinde bu kelimenin "Yüceltmek, şereflendirmek" manasına dikkat çekmiştir. Bu mana ile âyetin anlamının "Allah, onlara cenneti şereflendirdi, yükseltti, yüceltti." şeklinde olabileceğini ifade etmektedir. Müerric es-Sedûsî (v. 195/810-11) ve bazı âlimler ise âyetin "Allah cenneti onlar için hoş ve güzel kıldı." anlamına geldiğini, bunun da " 'arâf" (hoş koku) kökünden türediğini öne sürmektedir.[23]

el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân adlı eserinde kelimenin "Koku" anlamını dikkate alan Râğıp el-İsfahânî, "عَرَّفَهُ" kelimesine "Bir şeyi güzel kokulu kılmak" manası vererek Muhammed sûresinde geçen "عَرَّفَهَا لَهُمْ" *"..kendilerine tanıttığı…"*[24] ifadesini "Onlara güzel kokulu yaptığı, süslediği" diyerek açıklamaktadır.[25] Ferrâ (v. 516) ise kelimeye "bilme" manası vermiş ve âyeti "inananlar cennete girdiklerinde oradaki yerlerini Cuma namazından döndüklerinde dünyadaki evlerini tanıdıklarından daha iyi tanırlar." şeklinde tefsir etmiştir.[26]

Yine Tahrîm sûresinin 3.âyetinde[27] geçen "عَرَّفَ بَعْضَهُ" cümlesi nekranın zıddı olarak tefsir edilmiştir.[28] İbn 'Atiyye burada geçen "عَرَّف" kelimesinde "ra" harfinin hafifletilerek

---

[18] İbn Sîde, a.g.e., II, 109.
[19] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3796.
[20] ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *Esâsu'l Belâğa,* I-II, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, I., 645; İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî el-Basrî, (v. 321/933), *Cemheretu'l-Luğa,* I-III, Beyrût: Dâru'l İlmi'l-Melâyîn, 1987, I, 766.
[21] " وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ" *(Allah onları muratlarına erdirecek, gönüllerini şâd edecek ve onları, kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır.)*
[22] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyîd Ahmed Sakr), Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978, s. 410.
[23] İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, (v. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (thk. Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, C. IV, s. 642; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 59.
[24] Muhammed 47/6.
[25] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 560.
[26] el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, (v. 516), *Meâlimu't-Tenzîl*, I-IV, (thk. Hâlid Abdurrahmân Mervân Süvâr), Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1992, C.IV, s.58.
[27] " فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ " *(Fakat eşi, o sözü başkalarına haber verip Allah da bunu Peygamber'e açıklayınca, Peygamber bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti.)*[27]
[28] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* XXIV, 137.

okunacağını ve bu şekilde anlamının "sitem ve kınama ile karşılık verme" olacağını ifade etmektedir. Zarar veren birine karşı "sana bunu tanıtacağım/bildireceğim." diyerek "sana bunun cezasını vereceğim." anlamının kastedilmesidir.[29] Kelimenin "tehdit" ve "uyarı" anlamında yaygın olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.[30]

bc. İfti'âl Vezni

"A.r.f." maddesi ifti'âl vezninde "اِعْتَرَفَ / يَعْتَرِفُ / اِعْتِرافاً" şeklinde gelmekte ve "Bilmek için haber sormak." manasındadır. Maddenin bu vezindeki bazı kullanım örnekleri ve manaları " إِعْتَرَفَ لِلْأَمْرِ اذَا صَبَرَ" "Bir nesneye delalet eylemek." , "إِعْتَرَفَ بِهِ إِذَا دَلَّ عَلَيْهِ " "Bir nesneye sabr ve sebat eylemek." , " إِعْتَرَفَ اِلَيَّ اَىْ اَخْبَرَنِي بِسْمِهِ وَ شَانِهِ" "Bir kimseyi isim ve resmiyle haber vermek." şeklindedir.[31] "اِعْتَرَفَ" fiilinin "Soruşturmak" manasındaki kullanımına ise Beşr bin Ebî Hazm'(v. ?/598) dan nakledilen şu beyitte rastlanmaktadır:

"أَسَائِلَةٌ عُمَيْرَةُ عَنْ أَبِيهَا خِلَالَ الْجَيْشِ تَعْتَرِفُ الرُّكَّابِ"

"Ümîra'ya babasını sorduran, ordu içerisindeki atlıları soruşturan kişi."[32]

İbn Sîde bu vezindeki kullanıma "koku almak" anlamını da eklemektedir.[33] Ebû Züeyb el-Hüzelî' (v. 28/648) den naklettiği şu şiiri bu anlamına delil olarak bunmaktadır:

"مَرَتْهُ النُّعَامَى فَلَمْ يَعْتَرِفْ / خِلَالَ النُّعَامِي مِنَ الشَّامِ رِيحًا"

"Ona devekuşu uğradı, fakat Şam'dan gelen rüzgarda devekuşlarının kokusunu alamadı."

el-Ferâhîdî "اِعْتِرَاف" fiilinin "günahı kabul etmek, alçakgönüllülük ve zilleti razı olmak" anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. Nefse ağır bir şey yüklenir de bu duruma razı olursa ona da " 'arûf" denir. Şu beyti örnek olarak eklemiştir:

"فَأُبُوا بِالنِّسَاءِ مُرَدَّفَاتٍ عَوَارِفَ بَعْدَ كَنٍّ وَانْتِجَاحٍ "

"Kadınlarla geri döndüler, onlar zillet içinde ve çaresizlikle alçakgönüllü bir şekilde kabul ettiler."

---

[29] İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, IV, 341.
[30] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 60.
[31] Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 3792.
[32] İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 109.
[33] İbn Sîde, a.g.e, II, 108.

Şiirdeki "انْتِجَاحُ" kelimesi “gizlilik” anlamına gelmektedir. Bununla “zillet ve küçük düşürülmüşlük içinde kabul ettiler.” anlamı kastedilmektedir.[34]

Fiilin bu vezindeki ismi fâili olan "مُعْتَرِفُ" kelimesine “inancını baskılar altında açıklama cesareti gösteren kişi” manasında da zikredilmektedir. Bazı bilginlere göre bu kişi bu uğurda ölürse şehit olarak kabul edilmektedir.[35]

Hz. Ömer’e ait olduğu söylenen şu sözde fiilin ismi fâil kalıbı kullanılmıştır: " أَطْرَدْنَا الْمُعْتَرِفِينَ " (‘İtirâf edenleri uzaklaştırdık.) Katâde bu ifadenin “suçlarını açıkça ‘itirâf eden kimseler” için olduğunu ifade etmektedir. Hz. Ömer günahlarını açıklayan kimselere kızmış ve kendilerini gizlemelerini istemiştir. Nitekim Allah ile kul arasında kalan günahların açık edilmemesi, kullara karşı işlenenlerin ise kişiye hakkının geri vererek örtülmesi faziletli bir davranış olarak görülmektedir.[36]

bd. Tefe’’ul Vezni

Fiil, bu vezinde “ تَعَرَّفَ / يَتَعَرَّفُ / تَعَرُّفاً” şeklinde kullanılmaktadır. “Bir nesneyi yavaş yavaş, araştırarak bilmek, bulmak” manasına gelmektedir. “Bunu kim bilir?” cümlesinde kastedilen “araştırarak bulmak” manası için de kullanıldığı ifade edilmektedir.[37] Bir hadîs-i şerifte:

"تَعَرَّفْ الي الله في الرَّخَاءِ يَعْرِفْكَ فِى الْشِدَّةِ"

“Bolluk zamanında Allah’ı hatırla ki O da darlık zamanında seni hatırlasın.” manası ile kullanılmıştır.[38]

Fiil, "تَعَرَفَهُ الْمَكَانَ وَفِيهِ" kalıbıyla kullanıldığında “dikkatle bakmak” manasına gelmektedir. Sibeveyh şu beyti bu mananın benzeri olarak nakleder:

"وَقَالُوا تَعَرَّفْهَا الْمَنَازِلَ مِنْ مِنًى/ وَمَا كُلُّ مَنْ وَافِي مِنًى أَنَا عَارِفٌ"

---

[34] el-Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân, (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn: Müratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, 1.bs, (thk. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l İlmiyye, 1424/2003, C. III, s. 136.

[35] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.

[36] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*. III, 62.

[37] el-Ferâhîdî, a.g.e., III, 135.

[38] en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, I-IX, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990, III, 623.

"Onlar, Mina'da bulunan evleri tanımaya çalıştılar, fakat Mina'ya varan herkes tanıdık değildir."[39]

be. Tef'âul Vezni

Bu vezinde " تَعَارُفًا / يَتَعارَفُ / تَعارَفَ " şeklinde kullanılan "A.r.f." maddesi "Bilişmek." manasında gelmektedir. Fiilin bu bâbta "تَعَارُفُ الْقَوْمُ اِذَا عَرَفَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا" şeklinde kullanımı "Birbirlerini tanıdıkça kavim bilişti." manasındadır.[40]

Fiilin bu vezni Hucûrat sûresinde şöyle zikredilmektedir:

"يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ۚ اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ ۚ اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ"

"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."[41]

Âyetteki "tanışma" fiilinden "soy ile birbirini tanıma" kast edildiği ifade edilmektedir. Kimin hangi kabileden olduğunu bilmek anlamındadır. Burada hem "شُعُوبٌ" hem de "قَبَائِلَ" kelimelerinin tercih edilmesi Arapların gerek kendi aralarında gerekse diğer ırklarla tanışmasına işaret etmektedir. es-Semîn el-Halebî'ye göre aslında kelime "لِتَتَعَارَفُوا" şeklindeydi. Ancak bir "ت" harfi hazfedildi. İbn Kesîr iki "ت" harfini de muhafaza etmiş ancak ikisini idgam yapmıştır.[42]

bf. İstif'âl Vezni

" اِسْتِعْرَافاً / يَسْتَعْرِفُ / اِسْتَعْرَفَ " şeklindeki vezin "A.r.f." maddesinin istif'âl veznindeki kullanımıdır. "Bilmeyi talep etmek." manasına gelir.[43] Bu babtan " فَاسْتَعْرِفْ إِلَيْهِ حَتَّى يَعْرِفَكَ إِنْتِهِ" *"Ondan isteyin ki o da sizden istesin."* manasında kullanımı bulunmaktadır.[44] Fiil, "اِسْتَعْرَفَ اِلَيْهِ" şeklinde kullanıldığında "Ona soyunu belirtti ki tanınsın." anlamına gelmektedir.[45]

---

[39] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 109.
[40] Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît,* IV, 3797.
[41] el-Hucurât 49/13.
[42] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*. III, 60.
[43] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3797.
[44] İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab,* IX, 237.
[45] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 109.

2. “A.R.F.” Maddesinin İsim Türevleri

a. Cins İsimler

aa. el- ‘ARF (العرف)

“el-‘Arf” (العرف) kelimesi hem “at yelesi/ uzun at yelesi” hem de “koku” manasında kullanılmaktadır.[46] Birisinin kokusu beğenildiğinde "مَا أَطْيَبَ عَرْفَهُ" (Onun kokusu ne hoştur!) şeklinde ifade edilmektedir.[47] Araplar birbirlerine dua ederken "طَيَّبَ اللهُ عَرْفَكَ" (Allah senin kokunu güzelleştirsin.) diye ederler.[48] Genellikle güzel koku için kullanılsa da bu ismin nahoş koku için de kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin “nahoş koku” anlamında geçtiği bazı beyitler:

”لَا يُعْجِزُ مِسْكُ السُّوءِعَنْ عَرْفُ السُّوءِ“

“Bed-î râyiha olan post râyiha-i kerîheden geri kalmaz.”[49]

"فَلَعَمْرُ عَرْفِكَ ذِي الصَّمَاحِ كَمَا عَصَبَ السِّفَارُ بِضَبْهِ الَّلهْمِ"

“Yemin ederim ki, kokun (senin kötü kokun), sert bir rüzgarla dolanmış gibi kötü kokuyor, tıpkı yolculuk esnasında karşılaşılan bir öfke gibi.”[50]

Kelimenin “güzel koku” anlamında kullanıldığı örnek beyîtler:

"ثَنَاءٌ كَعَرْفِ الطِّيبِ يُهْدَى لِأَهْلِهِ وَلَيْسَ لَهُ إِلَّا بَنِي خَالِدٍ أَهْلِ"

“Güzel koku gibi bir övgü, sahiplerine sunulur ve onun tek sahipleri sadece Benî Hâlid'dir.”[51]

"أَلَا رُبَّ يَوْمٍ قَدْ لَهَوْتُ وَلَيْلَةٍ بِوَاضِحَةِ الْخَدِينِ طَيِّبَةِ الْعَرْفِ"

“Birçok gün ve gece boyunca açık tenli, güzel kokulu biriyle eğlendim.”[52]

Bu isimden türetilen “el-‘Arfet” (العَرْفَة) kelimesi “Koku” manasında kullanılmaktadır. “رِيحٌ أَيْ طَيِّبَةٌ عَرْفَةٌ” şeklinde gelmekte ve “güzel koku” şeklinde ifade edilmektedir.[53]

---

[46] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.
[47] el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 136.
[48] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz* III, 59.
[49] Ali Ekber Nefisi, *Ferhengi Nefisi,* I-V, Tahran: Kitap Furuşiye Hayyam Matbaası, 1963, IV, 2337.
[50] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 111.
[51] İbn Sîde, a.g.e., II, 111.
[52] el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 136.
[53] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3792.

" 'Arf" kelimesinin sözlüklerde "hayvan ya da tavukların boynundaki tüylerin bittiği yer" anlamı bulunmaktadır.[54] Fiil olarak insanlarda "yaymak" manasıyla kullanılmaktadır. Örneğin "جَاءَ فُلَانٌ مُبَرِّئِلاً لِلْشَرّ أَىْ نَافِشًا عَرْفُهُ" "Şu kişi, kötülükten arınmış olarak geldi yani 'arfını yayarak." şeklinde kullanılmaktadır.[55]

ab. el-'ARRÂF (العراف)

(اَلْعَرَّافُ) "Kâhin" veya "tabîb" anlamındadır.[56] Bu mananın verilme nedeni ise kendi bilgilerine dayanarak bilmeleridir.[57] Câhiliyye kültüründe " 'Arrâf", kâhinin eş anlamlısı olarak kullanılan bir kelimedir.[58] Câhîz, 'arrâfın kâhinden daha düşük olduğunu ifade etmektedir.[59] Ancak dil bilginleri " 'Arrâf" ile "Kâhin" arasında fark olduğunu ileri sürmektedir. Bu farka göre " 'Arrâf" kaybolan veya çalınan eşyaların yerlerini haber veren ayrıca olayları ve kişileri dış gözlemle inceleyip tahminî bilgiler veren kimseler için kullanılırken, "Kâhin" gelecekte gerçekleşecek olaylar hakkında bilgi veren ve sırlara vâkıf olduğunu iddia eden kimseler için kullanılmaktadır.[60] el-İsfahânî de " 'Arrâf" ile "Kâhin" arasında a'rrâfın gelecek kâhinin ise geçmiş olaylardan haber vermesi bakımından bir fark bulunduğuna işaret etmektedir.[61] Diğer bir grup âlim ise geçmiş-gelecek ayrımı yapmadan kâhinler gibi haber verenlerin hepsini " 'Arrâf" diye isimlendirmişlerdir.[62] Arap şiirinde geçen bir kullanımı ise şöyledir:

"فَقُلْتُ لِعَرَّافِ الْيَمَامَةِ دَاوَنِي/ فَإِنَّكَ إِنْ أَبْرَأْتَنِي لَطَبِيبُ"

"Yemâme'nin kâhinine dedim ki: Beni iyileştir, eğer iyileştirirsen sen bir hekimsin."[63]

Kelime, Müslim'in Sahih'inde geçen bir hadîs-i şerifte şu şekilde kullanılmaktadır:

"مَنْ اَتَي عَرَّافًا فَسَأَلَهُ عَنْ شَيْءٍ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةُ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً"

---

[54] İbn Sîde, a.g.e., II, 111.
[55] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 111.
[56] el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, II ,347; el-Cevherî, *es-Sıhâh*, IV, 528.
[57] el-Ezherî, a.g.e., II, 347.
[58] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 61.
[59] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.
[60] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 362; el-Bustânî, a.g.e., 593.
[61] er-Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal, (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, 4.b., (thk. Sâffan Adna Dâvudî), 2009, Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, s. 562.
[62] ez-Zebidî, *Tâcu'l Arûs*, IX, 326.
[63] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 109; el-Bustânî, a.g.e., 593.

"Her kim bir 'arrâfa gelip ona bir şeyler sorarsa kırk gece namazı kabul olunmaz." Müslim, " 'arrâf" kelimesinin kâhin nev'inden olduğunu ifade etmiştir.[64]

ac. el- 'ÂRÎF (العَا رِيفُ)

(العَا رِيفُ) kelimesi ism-i fâil olup "İşleri bilen.", "Bir kez gördüğü kimseyi bilmemezlik etmeyen.", "Sabırlı" anlamındadır.[65] Bu ismin çoğulu "عُرَفَا ءُ/ عَوَارِفُ" şeklindedir.[66] Bu kalıptan gelen " العَا رِيف – عَرِيف" kelimeleri "العَا لِيم – عَلِيم" kelimeleri ile aynı manada kabul edilmiştir.[67] Kelimenin "Sabırlı" anlamına örnek olarak Antere' (v. ?/614) den şu beyit nakledilir:

"فَصَبَرْتُ عَارِفَةٌ لِذٰلِكَ حُرَّةٌ/ تُرْسُو اِذَا نَفْسِ الْجَبَانِ تَطَّلِعُ"

"Bu yüzden sabrettim, biliyordum ve bu nedenle özgürüm. Korkak kişinin ruhu, ortaya çıktığında hareketsiz kalır."[68]

İsm-i fâil kalıbındaki bu isme verilen diğer bir mana ise "Kavmin reisi, seyyidi" manasıdır.[69] " 'Arifû'l-kavm" tâbirinden de kavmin lideri manası anlaşılmaktadır.[70] Bu önderliği "iyiliği ailesine, komşularına ve köylülerine yayan" şeklinde açıklayan yorumlar da bulunmaktadır.[71] İbn Abbas'tan nakledilen şu hadîste kelime "önder, lider" manasıyla ve çoğul vezniyle kullanılmıştır:

"اَهْلُ الْقُرْآنُ عُرَفَاءُ أَهْلُ الْجَنَّةِ"

"Kur'ân ehli, cennet ehlinin önderleridir."[72]

Bu tâbirin kullanımıyla ilgili verilebilecek bir örnek Tarafa bin Temim'in söylediği şu beyittir:

"اَوْ كُلَّمَا وَرَدْتْ عُكَاظُ قَبِيلَةٌ / بعثُوا إِلَى عَرِيفَهُمْ يَتُوسَّمُ"

"Ukaz (panayırına) her ne zaman bir kabile gelse,

---

[64] Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/875), *Sahîhu Müslim*, I-V, (thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374/1955, "Selâm", 35, 2230.
[65] İbn Manzur, a.g.e., IX, 236; el-Bustânî, a.g.e., 593.
[66] el-Cevherî, a.g.e. , IV, 527-529; İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 109.
[67] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 59.
[68] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît,* 593.
[69] el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 135.
[70] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[71] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 62.
[72] es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 62.

Ferasetli olan başkanını bana gönderirlerdi."[73]

'Alkame bin 'Abede' (v. 3/625?) den "kavmin önderi" manasına kaynak olarak şu beyit aktarılmaktadır:

" بَلْ كُلِّ قَوْمٍ وَإِنَّ عَزُّوا وَإِنَّ كَثَرُوا/ عَارِيفَهُمْ بِأَنَّافِي الشَّرَّ مَرْجُوم"

"Her topluluk, ne kadar güçlü ve kalabalık olsalar da onların önderi ('arîfi) kötülüğün hedefi haline gelir."[74]

Bu tâbir kelimenin kök anlamı olan "İşleri bilen, idâre eden" manasından dolayı bir anlam kazanmıştır. Kelime aynı zamanda "Nâkib" anlamına gelmektedir ki "nâkib", reisten daha aşağı bir konumdadır.[75]

Kelime bu kalıpta "رَجُلٌ عَرُوفٌ" olarak "Onu bilen." manasında kullanılır. Tasavvuf ehli arasında "Allah'ı ve O'nun mülkünü bilen, O'nunla iyi ilişkiler kuran kimse" için kullanılmaktadır.[76] Bu kalıptan gelen "العَا رِفَة" "İhsân, kerem, ma'rûf" manasında kullanılmaktadır.[77]

ad. el-'İRF (العرف)

(الْعِرْفٌ) Bu kelime "Bir nesneyi en sonra veya sonradan bilmek" demektedir. Bu anlamda Araplar "مَا عَرَفَ عَرَفِيٌ اِلَّا بَخِيرَةٌ اَيْ مَا عَرَفَنِي اِلَّا اَخِيرًا" (Kimse benim bildiğimi bilmez, sadece ben bildikten sonra bilir.) şeklinde kullanmaktadır.[78] " 'irf" kelimesinin masdarı olan "el-'İrfet" (العِرْفَة) ise "bilmek" manasındadır.

"el-'Îrf" (العِرْف) aynı zamanda "Sabır ve tahammül" manasında kullanılmaktadır. Bu kelimeden türeyen " 'Ârif, 'Arûf, 'Arûfe" kelimeleri de "Sabreden insan" anlamına gelmektedir.[79]

Zemâhşerî, "عِرْف" kelimesinin "Sabır" manasında kullanıldığı şu beyti aktarır:

"قُلْ لِابْنِ قَيْسَ اَخِي اَلرِّقِيَّاتُ مَا اَحْسَنَ الْعِرْفَ فِي الْمُصِيبَاتِ"

[73] İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, I, 766.
[74] es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 62.
[75] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, IV, 527-529.
[76] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 62.
[77] el-Cevherî, a.g.e. , IV, 527-529.
[78] Nefisî, *Ferhengi Nefisi*, IV, 2337.
[79] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, IV, 528.

"Afsunların kardeşi olan İbn Kays'e söyle: Musibetler karşısında sabr ('irf) ne güzeldir."[80]

ae. el-'İRFÂN (العرفان)

"el-'İrfân" (اَلْعِرْفَانُ) kelimesi "İkrâr eylemek" manasına gelmektedir.[81] Aynı zamanda sözlüklerde isim olarak "Bilgi" manası verilmektedir. "Ma'rîfet" sözcüğünün eş anlamlısıdır.[82] Ancak âlimler " 'irfan" ile "ma'rifet" arasında anlam farklarının olduğunu ve ma'rîfetin daha genel bir bilgi türünü işaret ettiğini ifade etmektedirler.[83]

"Bir şeyin eserini tefekkür ve tedebbür ile idrak etmek" anlamında zikredilen kelime inkarın zıddı olarak ifade edilmektedir.[84]

af. el-İ'TİRÂF (الاعتراف)

(اَلْإِعْتِرَافُ) Bu kelime için "Kabul etmek, ikrâr etmek ve günah işlediğini izhar etmek" manaları verilmektedir.[85] Mukâbili "Cuhûd" dur.[86] "فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ" *"Böylece günahlarını i'tirâf ettiler."*[87] ve "فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا" *"Biz de günahlarımızı i'tirâf ettik."*[88] âyetlerinin meallerinde "itiraf etme" manasında kullanılmıştır. Mülk sûresinin 11. âyeti hakkında Tabersî (v. 548/1153) tefsirinde bu ikrâr ve i'tirâfın onlara fayda vermeyeceğini ifade etmiş ve "ikrâr" ile "i'tirâf" kelimeleri arasındaki anlam farklılığına değinmiştir. "İkrâr", "bir şeyin yerinde sabit olması" anlamına gelen "karâr" kelimesinden alınmıştır. "İ'tirâf" kelimesi ise "bilgi" anlamında gelen "ma'rifet" ten türemiştir.[89]

Kelime, "Bir şeye sabretmek" anlamında kullanılmakta ve bir kişi bir işe sabrettiği zaman "اِعْتَرَفَ لِأَمْرٍ" denilmektedir. Kelimenin diğer yan anlamları ise; "Bilmek için haber sormak,

---

[80] ez-Zemahşerî, *Esas'u-l Belâğa*, I, 646; İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 110.
[81] Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 3792.
[82] es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 59.
[83] Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillah b. Sehl, (v. 400/1009), *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (thk. Muhammed İbrâhîm Selîm), Kâhire: Dâru'l İlmi ve's Sekâfe, 1418/1997, s. 80-81; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 60.
[84] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 59.
[85] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 62.
[86] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 560; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 62.
[87] el-Mülk 67/11.
[88] el-Mü'min 40/11.
[89] et-Tabresî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân,* I-VI, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1390, C. X, s.55.

râm olmak, bir nesneye delalet eylemek, bilmek, ism ve resmiyle haber vermek" olarak ifade edilmektedir.[90]

ag. el-MA'RÛF (المعروف)

"el-Ma'rûf" (اَلْمَعْرُوفُ) kelimesi "Akıl ile idrak olunup şer'ân güzel olan" anlamına gelmektedir.[91] Aynı zamanda aklın ve dinin uygun gördüğü her davranışa da "ma'rûf" denmektedir. Örneğin "cömertlikte ölçülü olmak" bu davranışlardan birisidir.[92] Münkerin mukâbili olarak kabul edilir.[93] "هُوَ اَهْلُ الْمَعْرُوفُ اَىْ اَلْإِحْسَانِ" kullanımında[94] "ma'rûf", "İhsân ve inâm" manasında kullanılmıştır.[95] Cemîsi " مَعَارِفُ" şeklindedir. "Ma'ârif" şeklindeki kullanımı "bir adamın bildiği kişiler, dostları ve aralarında tanışıklığı olan kişiler" anlamına gelmektedir.[96]

Bu isimden türetilen "el-Ma'refe" (المَعْرَفَةُ) kelimesi "Atın boynunda yelesinin bittiği yere" denmektedir.[97] "M'arûf" sözlüklerde "münker" kelimesinin zıddı olarak geçmektedir.[98] "Ma'rûf" kelimesinin " 'urf" ile aynı anlama geldiğini söyleyen bilginler de mevcuttur.

Sâ'leb'ten nakledilen şu beyitte "ma'rûf" kelimesi "iyilik" anlamında kullanılmıştır:

"وَمَا خَيْرُ مَعْرُوفِ الْفَتَي فِي شَبَابِهِ/ إِذَا لَمْ يَزِدْهُ الشَّيْبُ حِينَ يَشِيبُ"

"Eğer yaşlandığında ihtiyarlık ona bir şey katmadıysa, gençliğinde sahip olduğu iyiliklerin ne faydası olur ki?"[99]

Ebû Hânife' (v. 150/767) den nakledilen bir beyitte ise bir vâdinin ismi olarak kullanılmaktadır:

"وَحَتَّى سَرَتْ بَعْدَ الكَرَى فِي لَوِيهِ أَسَارِيعُ مَعْرُوفِ وَصَرَّتْ جَنَادِبُهُ"

"Uyku sonrasında Ma'rûf'un kıvrımlarında ilerledi ve çekirgeleri ötüşmeye başladı."[100]

---

[90] Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 3792.
[91] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3792; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 62.
[92] es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 61.
[93] el-Bustânî *Kitâb-ı Muhît*, 593.
[94] *"O ma'rûf ehlidir, yani ihsan."*
[95] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3792.
[96] el-Bustânî a.g.e., 593.
[97] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3796; İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 111.
[98] İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 111; el-Bustânî a.g.e., 593.
[99] İbn Sîde, a.g.e, II, 111.
[100] İbn Sîde, a.g.e, II, 114.

ah. et-TA‘RÎF (التعريف)

“et-Ta‘rîf” (التعريف) kelimesi “Bildirmek” manasına gelmektedir. “ اَعْلَمَهُ اَىْ عَرَّفَهُ ” (Onu bildi yani onu bildirdi.) bu manada kullanılır. Nahiv ilminde “ismi marife kılmak” manasında kullanılmaktadır.[101] Fiil, “اَلتَّعْرِيفَةُ” şeklinde zikredildiğinde “daha önce bir kez tekrar edilmiş” anlamına gelmektedir. Siyaset literatüründe “her içerden hem de dışardan alınan gümrük ve vergi harcı” olarak geçmektedir.[102]

Hârirî *Makamât*’ında kelimeyi “kayıp olanı bulmak” manasıyla şu şekilde zikretmiştir:

"فَعَدَوَتُ غَدَوَ الْمُتَعَرِّفُ اَيْ طَالِبٌ اَلْمَفْقُودِ"

“Kayıp olanı arayan gibi sabahın erken saatinde koştum.”[103]

Kelimenin “ ‘Arafât’ta vukûf eylemek” manasında kullanımı ise "عَرَّفَ اِذَا وَقَفُوا بِعَرَفَاتٍ" şeklinde zikredilmektedir.[104] "اَلتَّعْرِيفُ" “ ‘Arafât’ta durma ve mekanı yüceltme” anlamında da kullanılmaktadır.[105] الْحُجَّاجُ

Kelimenin “Bilgi, bildirme” anlamları sözlüklerde farklı yönlerden ele alınmıştır. Örneğin el-Cürcânî (v. 816/1413), “Ta’rîf, bilgisi başka şeyin bilgisini gerekli kılan şey olup ikiye ayrılır:

1.Ta’rîf-i Hâkikî: Bir lafzın gerçek manası için konulması.

2.Ta’rîf-i Lafzî: Lafzın bir manaya delâletinin açık olması.”[106] şeklinde ifade etmiştir.

Mantıkçı ve kelamcılara göre ise “ta’rîf”, “Tasavvur edilen şeyi istemek” demektir. “Ta’rîf” kelimesinin “Tenkîr” kelimesiyle mukâyeseli olarak şu şekilde tanımı yapılmaktadır: “Bir zâta dış âlemde müstâkîl olarak işâret eden şey t’ârîf, işâret etmeyen şey ise tenkirdir.” [107]

---

[101] el-Bustânî *Kitâb-ı Muhît,* 593.
[102] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[103] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[104] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3796.
[105] el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 135.
[106] el-Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî (v. 816/1413), *et-Ta’rifât,* (thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Kâhire: Dâru'l-Fâzîle, 1992, s. 56.
[107] et-Tehânevî, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (v.1158/1745), *Keşşâfu Istılâhâti'l Funûn ve'l Ulûm,* I-VI, (thk. Alî Dehrûc), Beyrût: Mektebet-u Lübnân, 1996, I, 482.

ai. el-‘URF (العرف)

“el-‘Urf” (اَلْعُرْفُ) kelimesi “Tanımak, bilmek ve biliş” manasına gelmektedir. “نُكْرٌ” mukabilidir.[108] “el-‘Urf”; “Yüksek kumluk, at yelesi, yüksek mekan, ağaç kavunu ağacı, ihsân, ma’rûf” gibi bazı anlamlara gelmektedir.[109] “Herhangi bir yerin zirvesi, sırtı” anlamı da verilmektedir. Kelimeye “at yelesi” anlamını veren sözlükler atın tanınmasının yelesi ile olduğunu delil olarak sunmaktadır.[110] Cemisi “عُرَفٌ” ve “اَعْرَافٌ” şeklinde gelmektedir.[111]

“el-‘Urf” aynı zamanda “Peyderpey, peş peşe ve arkası kesilmeksizin” manalarında kullanılmaktadır. Nitekim “ وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا” âyetinin Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan mealinde *“Yemin olsun, birbiri ardından gönderilenlere.”* manasıyla kullanılmıştır.[112] el-Ferâhîdî kelimeye “kuşların uçuş şekli” ve “birbiri ardından grup grup uçan kuşlar” anlamı vermektedir.[113] es-Semîn el-Halebî ise buradaki "عُرْفًا" lafzını “hal” olarak almış ve âyeti “Yemin olsun, iyilikle gönderilenlere” şeklinde tefsir etmiştir.[114]

İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725, bu âyetin tefsirinde “ ‘urf” kelimesinin “ardışık” anlamında geldiğini ve “atın boynunda art arda gelen kıllar” manasından türediğini ifade etmektedir. Kelimenin “iyilik” ve “bilinen” anlamlarının da bulunduğu beyân eden Bursevî, âyeti “eğer melekler rahmet için gönderildiyse bu açıktır; eğer kafirlere azap için gönderildilerse bu peygamber ve âlimler için “bilinen” bir şeydir.” şeklinde izâh etmektedir.[115] Taberî tefsirinde “el-‘Urf” u “Kişinin emrettiği veya davet ettiği her iyi iş” olarak tanımlamaktadır.[116]

Şâir Nâbiğâ, “ma‘rûf” ve “ ‘urf” kelimelerini şu beytinde eş anlamlı olarak dile getirmiştir:

”اَبِى اللهُ اِلَّا عَدْلُهُ وَوَفَاءُهُ \فَلَا النُّكْرُ مَعْرُوفٌ وَالْعُرْفُ ضَائِعٌ “

---

[108] Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît,* IV, 3792.
[109] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 61.
[110] el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 136.
[111] İbn Sîde, a.g.e, II, 112.
[112] el-Mürselat 77/1.
[113] el-Ferâhîdî,a.g.e., III, 136.
[114] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 61.
[115] Bursevî, İsmâîl Hakkı, (v. 1137/1725), *Rûhu’l-Beyân*, I-X, İstanbul: Dersaâdet, 1330, C. X, s. 284.
[116] et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur’ân,* I-XV, (thk. Mahmud Muhammed Şakir Ahmed Muhammed Şakir), Kahire: Mektebetu İbn-i Teymiyye, 922/923, VII, 105.

"Allah ancak 'adâlet ve vefadan geri durmaz. Münker ma'rûf değildir ve û'rf yok olmayacaktır." [117]

" 'Urf" kelimesinin "cömertlik" anlamına geldiğini ifade eden diğer bir beyit ise:

"إِنَّ ابْنَ زَيْدٍ لَا زَالَ مُسْتَعْملاً بِالْخَيْرِ يَفْشَي فِي مِصْرِهِ اَلْعُرْفُ"

"İbn Zeyd, şehrinde cömertliği yaymaya devam eden bir kişi olmaktan asla vazgeçmedi."[118]

"el-'Urf" kelimesinin Türkçe kullanımı olan "Örf", İslam hukukunda "Toplumda genel kabul gören, sürekli ya da sıklıkla uygulama alanı bulunan sosyal davranış türleri" anlamında bir terim olarak yer almakta ve çeşitli tasnifleri yapılmaktadır.[119]

b. Özel İsimler

ba. el-'ARF (العرف)

(اَلْعَرْفٌ) Bir cins nebat adıdır. "'Arf" kelimesi " الثُّمَام" dedikleri "Sümük otu" diye de tâbîr olunmaktadır.[120] Tepe kısmı yüksek olan dağlar ve yerin yükseltilmiş kısımları da " 'arf" denilebilmektedir.[121] "وَأَعْرَافَ الرِّيَاحِ" (Rüzgarların yükseği) şeklinde çoğul kullanımı bulunmaktadır. [122] Ebû Şücâ' (v. 266/880) kelimenin "bir çeşit yara" olduğunu ve "أَصَابَتْهُ عَرْفَةٌ" ifade etmiştir.[123]

bb. el-'ARÂF (العراف)

"el-'Arâf" (اَلْعَرَافٌ) kelimesi "Cennet ile cehennemi birbirinden ayıran bölgedeki sûrun yüksek kısmı" anlamına gelmektedir.[124] Kelime, "Sûr, dağ ve tepenin en yüksek kısmı" anlamındaki " عُرْفٌ" kelimesinin cemisidir. Sözlüklerde "yüksek, uzun yele" manasına da zikredilmektedir.[125]

---

[117] İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (v.395/1004), *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, I-VI, (thk. Abdüsselâm M. Hârûn), Kâhîre: Darü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1969, IV, 281.
[118] İbn Sîde, *el-Muhkem,* II, 111; el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 135.
[119] Dönmez, İbrahim Kâfî, *"Örf"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, XXXIV, 93-94.
[120] Âsım Efendi, a.g.e., IV, 3794; el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 136.
[121] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît,* 593.
[122] İbn Sîde, a.g.e., II, 112.
[123] el-Ferâhîdî, a.g.e., III, 136.
[124] el-Bustânî, a.g.e., 593.
[125] İbn Sîde, a.g.e., II, 111.

Kurân'ın yedinci sûresinin adı da "el-A'râf" tır. Sûrenin 46. âyetinde [126] cennet ile cehennem arasında bir perde olacağından ve " 'Arâf" denilen bir mevkide herkesi yüzlerinden tanıyacak kimseler bulunacağından bahsedilmektedir.[127] Bursevî, bu âyetin tefsirinde akışa uygun olarak bu kimselerin peygamberler ve orada bekleyenlerin ileri gelenleri olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu kimseler cennet ehlîne selam vermekte ve cehennemdekilere bakıp onlardan olmamak için dua etmektedirler.[128]

bc. el-'ARAFE (العرفة)

(العَرَفَةُ) Bu isim " يَوْمُ عَرَفَةَ" olarak Zilhicce ayının 9.gününün adıdır.[129] Aynı zamanda hacıların 'Arafât'ta vâkfe yaptıkları gündür. Halk arasında Ramazan bayramından bir önceki güne ya da önemli bir günün öncesindeki güne de "Arefe Günü" denmektedir. " 'Arafe" günü hem bi'setin 10. yılında vedâ hutbesinin yapıldığı gün hem de "..Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim…"[130] âyetinin nâzil olduğu gündür.[131]

bd. 'ARAFÂT (عرفات)

(عَرَفَاتٌ) Hacıların arefe gününde vâkfe ettikleri konumun adıdır.[132] Bu mevkii Mekke'nin doğusunda yaklaşık 20 kilometre mesafe uzaklıktadır. Rivâyete göre Hz. Âdem ve Hz. Havva cennetten yeryüzüne indiklerinde her ikisi de farklı bölgelere inmişlerdir. Bir müddet sonra bu mevkide buluşmaları sebebiyle mevkî " 'Arafât" adını almıştır. Arafat'ta yaşayan kimseye " عَرَفِيٌّ" denir.[133]

Tûsî tefsirinde " 'Arafât" kelimesi ile ilgili olarak belirli bir yerin adı ve müennes bir isim olduğu halde sonuna tenvin aldığı çünkü aynı zamanda topluluk ismi olarak da

---

[126] el-A'râf 7/46: " وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلاًّ بِسِيمٰيهُمْ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ" *"İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman cennet ehline, "Selâm size!" diye seslenirler."*[126]

[127] Yavuz, Yusuf Şevki, "*A'râf"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1991, III, 259; er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 560; el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593.

[128] el-A'râf 7/47: " وَاِذَا صُرِفَتْ اَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ اَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ" *"Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce de, "Ey rabbimiz! Bizi zalimler topluluğu ile beraber bulundurma!" derler."*

[129] el-Bustânî, a.g.e., 593.

[130] el-Maide 5/3: " اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيناً"

[131] İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (v. 774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, I-VIII, 2.b., (thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Riyâd: Dâr Tayyibe, 1999, III, 23.

[132] el-Bustânî, a.g.e., 593.

[133] Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît,* C.IV, s.3793; el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît,* 593.

kullanıldığını ifade etmektedir. Tekil isimlere benzetilirse tenvinin düşeceğini ve çoğul olarak kalacağını açıklamaktadır. İmr'ül Kays'ın bir beyitinde "Ezra'at" kelimesini bu şekilde kullanmasını delil olarak göstermiştir:

" تَنُورُتُهَا مِنْ أَذْرَعَاتُ وَأَهْلُهَا / بِيَثْرَبُ أَدْنَى دَارُهَا نَظَرُ عَالِي"

"*Ezra'at'tan ve oranın halkından baktım; en yakın evin yerini yüksek bir bakışla gördüm."*[134]

Sibeveyh, " 'Arafât" kelimesinin Kur'ân'da belirli bir yerin ismi olarak geçtiğini ve Arapların "عَرَفَاتٌ مُبَارَكًا فِيهَا" (Bu 'Arafât bereketlidir.) şeklinde kullanımlarının buna delil olduğunu söylemektedir. Nitekim belirsiz bir yer olsaydı farklı yerler için de bu kelimeyi kullanırlardı. İnsanların burada birbirlerini tanımaları da " 'Arafât" isminin kaynağı olarak görülmektedir.[135]

be. el-'URF (العرف)

"el-'Urf" (العُرْفُ) bir cins hurma ağacına verilen isimdir. Bahreyn' de (بُرْشُومٌ) denilen bir cins hurma ağacına bu isim verilmektedir.[136] Hurma ağacının ilk kez meyve vermeye başlamasında kullanılmaktadır. Ebû Amr'ın şöyle dediği nakledilir: "إِذَا كَانَت الَّنَخْلَةُ بَاكُورًا فَهِيَ عُرْفٌ" (Hurma ağacı erken meyve verirse buna 'urf denilir.) Ayrıca turunç ağaçlarına da "عُرْفٌ" denilmektedir.[137]

"ذُ عُرْفِ" şeklindeki tamlaması ise "uzun yeleli veya yüksek yeleli hörgüç" için kullanılmaktadır. Bu kullanım insanlarda "evlat edinme, çok evlat edinme" şeklinde kullanılmaktadır. Yezid bin el-Evâr eş-Şennî'den şöyle nakledir: "مُسْتَحْمَلاً عُرْفَ قَدْ تَبَنَّى" "Kabul edilmiş ve tanınmış olarak evlat edinildi."[138]

"A.R.F." maddesinin sözlük anlamları bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında "اَلْعَرْف" isim türevinin kök manası olan "Koku" anlamının diğer anlamlara kaynaklık ettiği tespit edilmiştir. Nitekim kadîm Arap kültüründe kokunun önemli bir yeri bulunmaktadır. Koku tanıma vesilesi olmasıyla bilinmeyeni bilinen kılan bir ögedir. Ayrıca insan fıtratı bilinen kokuları nahoş bilse olsalar yabancı kokulardan daha yakın kabul etmektedir. Bu

---

[134] et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurʾân***,** I-X, (thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz, C. II, s. 167.
[135] İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 113.
[136] Âsım Efendi, a.g.e. IV, 3794; İbn Sîde, *el-Muhkem*, II, 112.
[137] İbn Sîde, a.g.e., II, 112.
[138] İbn Sîde, a.g.e., II, 112.

çerçeveden bakıldığında toplumda uygulanagelen davranışların farklı parametrelere göre kötü olsalar dahî o toplumda yaşayan insanlar tarafından kabul edilip benimsenmesine denk düşmektedir. Varlığını kabilesinin varoluşuna bağlı kabul eden Arap insanı tüm değer yargılarını toplumun kabullerine dayandırmaktadır. Böylece "ma'rûf" kavramına verilen "iyilik" ve "bilinen" anlamlarının anlamsal çerçevesi ortaya çıkmaktadır.

B. TERİM ANLAMI

"Ma'rûf" kelimesinin kökü olan "'Arafe" fiili sözlüklerde "Bilmek, idâre etmek, işleri düzenlemek, ikrâr etmek, tanımak, karşılığını vermek, koku sürmek, atın yelesinin uzaması" anlamlarına gelmektedir. "Ma'rûf" kelimesi ıstılahî olarak da farklı anlamları bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle nahivciler kelimeye "Bir şeyin bizzat kendisi için va'z edilen isim" anlamını verip mukâbilinin nekra olduğunu söylemişlerdir.[139] Yine nahivciler tarafından ma'rûfa "Fiil-i mâlum" anlamı verilmiştir. Nitekim bu kelimenin mukâbili de "Meçhul" dur.[140]

Kavramın Kur'ân nâzil olmadan önceki kullanımını bilmek anlamındaki değişimi anlayabilmek için önemlidir. Ma'rûf kavramı Cahiliyye dönemi divânlarında da kullanılmaktaydı. Divânlarda genellikle "Tanınan, bilinen ve iyi" manalarında ele alınmaktadır. Örneğin İbn Mukbil (v. 70/689) divânında kelimeyi bu mana ile dile getirmiştir:

" فَأَمَّا بَنِي كَعْبٌ زَجَرْنَا فَصَدُوا / اَعْرَفَ النَّاسُ فِي خِيَانِهِمْ لِلْمَعْرُوفِ"

"Benî K'ab kabilesini engelledik. Onların en seçkinleriyse yüz çevirdiler. Halbuki insanlar arasında ma'rûf en iyi şekilde bilinmektedir."[141]

"Ma'rûf", "Nefislerin kendisiyle sukûn bulduğu her şey" olarak ele alınmıştır. Nitekim Şâir Nâbiğâ (v.515/605) "ma'rûf" ve "û'rf" kelimelerini şu beytinde eş anlamlı olarak dile getirmiştir:

"اَبِى اللهُ إِلَّا عَدْلُهُ وَوَفَاءُهُ \فَلَا النُّكْرُ مَعْرُوفٌ وَالْعُرْفُ ضَائِعٌ "

"Allah, adalet ve vefadan kaçınmadı. Münker, ma'rûf değildir ve u'rf yok olmayacaktır."[142]

---

[139] et-Tehânevî, *Keşşâf,* I, 1591.
[140] et-Tehânevî, a.g.e. , I, 1591.
[141] İbn Mukbil, Temim İbn Ubeyd (v.70/689), *Dîvânu İbnu Mukbil*, (thk. İzzet Hasan), Şam: Matba Vezaretü's-Sekâfe, 1962, s. 234.
[142] İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 281.

Cahiliyye'de kullanılan "ma'rûf" kelimesinin manası Kur'ân'da kullanılan anlamına zıt düşmemektedir. Bazı kalıplarda özel anlamlar ihtivâ etmekle birlikte genel olarak kavram "İyilik, bilinen, uygulanagelen" gibi ortak manalarda kullanılmaktadır.

Ma'rûfa ıstılâhî olarak muhaddisler "Mâkbulün nevinden olup münkerin zıddı" diye anlam vermişlerdir. Bir hadîs türü olarak ma'rûf, "Sikâ (güvenilir) râvînin kendisinden zayıf bir râvîye mûhâlif olarak rivâyet ettiği hadîs" manasına gelmektedir.[143] Ma'rûf'un zıddı olarak zikredilen münker hadîs ise "Daha zayıf bir râvînin rivâyet ettiği hadîs" olarak geçmektedir. [144] Usûlcülerin ve muhaddislerin yaptıkları ma'rûf tanımı meçhûlün mukâbili niteliğindedir. Meçhûl ise "kişinin kendisi veya adaleti veya da muâyyen cerhi bilinmeyen" manasındadır.[145]

Ma'rûf kavramının kök kelimesi olan " 'Arafe (عرف)" , "Bilmek" manasındaki " 'Alime (علم)" fiiliyle eş anlamlıdır. Ancak ma'rifetin ilimden daha hususî olduğu ifade edilir. Ma'rifet, belli bir şey hakkında ayrıntıyı ifade ederken ilim ayrıntıyı da geneli de belirtmektedir. Ma'rifet "Bir nesneyi o nesneyi tanıtan nitelikleriyle bilmek" demektir. Yani ma'rifet, bilinenlerin ayırt edilmesidir. 'Arîf'in ma'rîfetle vasıflandırılmasının sebebi ilminde malûmatın temyizinden faydalanması sebebiyledir. Ma'rîfete akıl, nâzâr ve düşünce ile ulaşıldığı için Allah 'arîf olarak vasıflandırılmaktan münezzehtir.[146] Ma'rifet, "Tefekkürle elde edilen sınırlı bilgi" olduğundan dolayı Allah için 'arîf ismi değil 'alîm lâfzı kullanılmaktadır.[147]

Ma'rifet kelimesi işlev bakımından ilimden ayrı kullanılmaktadır. Ma'rifet basit şeyleri idrâkte kullanılabilirken ilim mürekkep olan şeyleri idrâkte kullanılmaktadır. Ayrıca ma'rifet ancak kesb vâsıtasıyla idrâk edilen şeyler için kullanılmaktayken ilim kesb vâsıtasıyla olsun olmasın her türlü idrâk için kullanılmaktadır. Bu sebeple Allah için " 'Arîf" veya "Akıl" lafızları kullanılmaz ancak "Allah, âlimdir." denilebilir.[148]

el-İsfahânî, ma'rifet ile ilmi ma'rifetin daha hususî bilgileri ihtivâ etmesi bakımından ayırır. O, ma'rifet ve irfânın "bir şeyin eserini tefekkür ederek ve derin düşünerek idrâk

---

[143] et-Tehânevî, *Keşşâf,* I, 1591.
[144] et-Tehânevî, a.g.e., I, 1591.
[145] et-Tehânevî, a.g.e., I, 1592.
[146] Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûk,* s. 80-81.
[147] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît*, 593; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 59.
[148] Abdülbâkî, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ân el-Kerîm*, Mısır: Matbaatü'ş-Şa'b, 1364/1945, s. 122; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 60.

etmek" olduğunu izâh eder.[149] Tehânevî ise "Ma'rifet, mutlâk idrâk anlamında ilimden daha hususîdir." ibâresiyle irfan ve ilim arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir.[150] Ma'rifet ile ilim arasındaki farka değinenlerden birisi de meşhur mutâsavvıf Vasıtî (v.320/932)'dir. Vâsıtî'ye göre "Ma'rifet hissî, ilim ise haber olarak müşâhede ettiğin şeydir."[151]

Ma'rûf ile eş anlamlı bir diğer kelime olan "Meşhûr" arasında da tanıma-bilme nisbetinden bir farklılık bulunmaktadır. Çoğunluğun kanaatine göre "Her meşhur, ma'rûftur ancak her ma'rûf meşhur değildir." Zîrâ ma'rûf, kişiler nezdinde tanınan ve bilinen manasındadır. Meşhûr ise topluluk nezdinde kullanılır.[152]

Ma'rûf kelimesinin bir başka tanımı "Güzelliği akıl ve şerî'atla bilinen her fiilin ismi" olarak yapılmaktadır.[153] Mukâbili münker ise "akıl ve şerî'atla güzelliği bilinmeyen" fiiller için kullanılmaktadır.[154] Kâdî Abdulcebbâr, ma'rûfu; "Yapanın güzelliğini bildiği veya güzellik ve iyiliği kendisine gösterildiği her türlü fiil" olarak ele almaktadır.[155]

Ma'rûf, "Dinde ve insan aklında kötü olmayan, tefekkür ve araştırma yoluyla güzel bulunan şey" olarak anlamlandırılmıştır. Zira aslen çirkin olan bir şey çeşitli sâiklerle güzel görünebilir. Bu sebeple bir şeyin ma'rûf kapsamına girip girmediğini belirleyen ölçütler olmalıdır. Bu ölçütlerden biri "Akl-ı selîm" dir. Ancak âlimler bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bir kısım âlimler ise insanın eylemlerini akıl belirlediği için iyi ve kötüyü ayırt edenin de akıl olacağını dile getirmişlerdir.[156] Bir başka görüşe göre ise iyi ve kötüyü belirleyen şerî'âttır. Ancak nakli ve aklı iki zıt kutup olarak görmeden her ikisinin de ma'rûfun tesbitinde kullanılması daha sağlam bir yol olarak görülmektedir.[157]

Kaynaklarda ma'rûf kelimesine verilen anlamlar şerîa'tın belirleyiciliğine bağlı olarak değişmektedir. "Allah'a iman, tevhid, güzel ahlak" ma'rûf olarak kabul edilirken; "Kötü

---

[149] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 692.
[150] et-Tehânevî, *Keşşâf,* I, 1583,
[151] et-Tehânevî, a.g.e., I, 1591.
[152] Ebû Hilâl el-Askerî, a.g.e., s. 95.
[153] el-Bustânî, *Kitâb-ı Muhît,* 593.
[154] el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, (v. 817/1415), *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz,* I-VI, (thk. Muhammed Ali Neccar), Kahire, 1992, s. 47.
[155] el-Kâdî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, (v. 415/1025), *Şerḥu'l-Uṣûli'l-Hamse*, (thk. Doktor Abdülkerîm Osman), Kahire: Mektebetü vehbe, 1996, s. 141.
[156] en-Neşşar, Ali Sami, (v.1980), *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, s. 261.
[157] en-Neşşar, a.g.e., 263.

ahlak, şirk, isyan" ise münker olarak anlamlandırılmıştır. İbn'ul Cevzî ise ma'rûfu, "Ma'rifetten müştak olan bir isim" olarak zikreder ve "Dinin vacip veya mendûp olarak emrettiği şeyler" olarak tanımlar.[158]

Ma'rûf; akl-ı selimin güzelliğini bildiği, faydalı, fıtrat ve maslahata uygun, temiz kalplerin kendisi ile sevinç duyduğu şeydir. Çünkü insaflı, sağlam ve temiz fıtratlı akıl, dinin gerektirdiğini reddetmeye ve ona itiraz etmeye güç yetiremez." diyerek tanımlayan Reşîd Rızâ (v. 1865/ 1925) cihadı emretmeyi ma'rûf sayılan davranışlar arasında zikretmiştir.[159]

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a göre ise "Adalet, îtîdâl, ihsân, cömertlik, hakkaniyet gibi âdeten güzel olan bütün davranışlar "ma'rûf" kapsamındadır. Nitekim Yazır, ma'rûf un aklen ve dinen güzelliği tanınan bilinen her şey için kullanılabileceğini ifade etmiştir.[160]

Kur'ân, insanî birçok tavrı ma'rûf kapsamına almakta ve "aklın kabul edip uygun gördüğü şey" olarak nitelendirmektedir.[161] Ma'rûfa dair yapılan tanımlara bakıldığında bazı açıklamaların dar bazılarınınsa geniş kapsamlı olduğu görülmektedir. Bu farklılığın sebebi kavramın Kur'ân'da mutlak olarak ele alınıp yoruma açık zikredilmesidir.[162]

Tanımlar bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında kavramın ağırlıklı olarak itikâdî yönden açıklandığı görülmektedir. "Tevhid", "ma'rûf" ile aynı bağlamda ele alınırken zıddı olan münker küfür, şirk, inkar olarak değerlendirilmiştir. İlerleyen dönemlerde ise kavram anlam genişlemesine uğramış ve "aklen ve dinen mâkul, toplumda kabul gören, uygulanagelen olumlu davranışları" ifade eden bir anlam kazanmıştır.

"Ma'rûf" kavramının sözlük ve terim anlamlarına dair yapılan araştırma sonucunda kavramın "اَلْعَرْف" sözcüğünden türeyen zengin bir anlam şemasına sahip olduğu tespit edilmiştir. "el-'Arf" in temel anlamlarından olan "koku" manasından "toplumun kabulleri, bilinen, iyilik" anlamlarına nasıl erişildiği ortaya konmuştur.

---

[158] İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (v. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir* (thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987, s. 574.
[159] Reşîd Rızâ, Muhammed, (v. 1865/ 1925), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947, IV, 533-534.
[160] Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (v. 1361/1942), *Hak Dînî Kur'ân Dili*, I-IV, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021, III, 215.
[161] Dumlu, Ömer, *Kur'ân-ı Kerîm'de Ma'rûf ve Münker*, İstanbul: Ravza Yayınları, 1994, s. 36.
[162] Dumlu, a.g.e., s. 37.

II. MA‘RÛF KELİMESİNİN TAHLİLİ

Çalışmanın bu bölümünde Ma‘rûf kavramı “Din Bilimlerinde Ma‘rûf Kavramı” ve “Temel İslam Bilimlerinde Ma‘rûf Kavramı” olarak iki başlık altında ele alınacaktır. “Din Bilimleri” başlığı altında; “Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi ve Din Eğitimi” yer almaktadır. “Temel İslam Bilimleri” başlığı altında ise “Tefsir, Hadîs, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf” disiplinleri bulunmaktadır.

A. DİN BİLİMLERİ’NDE

Çalışmanın “Din Bilimleri” bölümü “Dinler Tarihi” ile başlayıp “Din Eğitimi” ile tamamlanmaktadır. Dinler tarihi disiplininde ma‘rûf kavramının terim ve ıstılâh anlamlarından yola çıkılarak “İyilik, Erdem, Bilgi” kavramları “Vahye Dayalı Dinler” ile “Tabiî Dinler” başlıkları altında ele alınacaktır.

Din felsefesinde kısaca felsefe ve din felsefesi disiplinlerinden bahsedilip ahlak ve erdem felsefesi ele alınacaktır. Bu bağlamda hem batılı filozofların hem de İslam filozoflarının görüşlerine yer verilecektir. Felsefî akımlardan “İrfan Felsefesi” ma‘rûf kavramı bağlamında irdelenecektir.

Din psikolojisinde ise öncelikle psikoloji ve din psikolojisi ilimlerinin genel hatlarından, tarihsel süreçlerinden ve temel konularından bahsedilecektir. Ardından çalışmanın odak noktası olan “Ma‘rûf” kavramı ekseninde “Ahlak psikolojisi”, “Erdem, iyilik ve değerler” konuları ele alınacaktır. Ayrıca “Kendini Bilme Olgusu” konusuna değinilecektir.

Din sosyolojisi başlığında ise sosyoloji ve din sosyolojisi genel çerçeveden ele alınacak, ardından ma‘rûf kavramıyla ilişkili olarak “Din Sosyolojisinde Örf Olgusu” ve “Emr-i bi’l- ma‘rûf nehy-i ani’l-münker ilkesi” detaylı bir şekilde incelenecektir.

Din eğitiminde ise genel olarak eğitim ve din eğitimi açıklanacaktır. Ardından “Din Eğitimde İyiliği Emretmek ve Kötülükten Alıkoymak” ilkesinin önemi, uygulama sahası ve işlevi ele alınacaktır. Ahlak eğitimi bağlamında ma‘rûf kavramı bu başlık altında irdelenecektir.

1. Dinler Tarihi’nde

Çalışmada dinler, vahye dayalı dinler ve tabiî dinler olarak iki başlık altında ele alınacaktır. Ma‘rûf kavramının terim anlamı çerçevesinde diğer dinlerde ilişkili olduğu “Erdem, İyilik ve İlim” kavramları incelenecektir.

a. Vahye Dayalı Dinlerde

Kur'ân-ı Kerîm ve Kitâb-ı Mukaddes, toplumsal ve bireysel ilişkileri düzenleyen emir ve yasaklar belirleyip ahlakî ilkeler ortaya koymuşlardır. Ma'rûf kavramının ıstılahî anlamlarından olan "İyilik Yapmak ve Erdemli Olmak" bu ilkeler arasında yer almaktadır. Bu kısımda vahye dayalı dinlerde bu ilkeler ele alınacak ve karşılıkları irdelenecektir.

aa. Yahudilik'te

Yahudilik'te iyilik kavramı temelde "On Emir" bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Tevrat'a göre On Emir, İsrailoğulları'nın Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışlarından yedi hafta sonra Sinâ dağında bizzat Tanrı tarafından önce sözlü olarak daha sonra iki taş levha üzerinde yazılı verilen emirlerdir.[163] Bu taş levhalar daha sonra "Ahit Sandığı" içerisinde muhafaza edilmiştir. "On Emir" içerisinde bulunan "Ana babaya iyilik yapmak, komşunun hakkını göz etmek" gibi emirler Yahudilik'te Tanrı tarafından va'z edilen iyiliklerdendir. Bu iyilikler insanî ilişkileri düzenlemektedir. Levililer'de yer alan şu ifadeler de iyiliğin emredilip kötülüğün nehy edilmesi ilkesini içermektedir: *"Komşun günah işlerse onu uyaracaksın. Yoksa sen de günah işlemiş olursun."*[164]

Yahudilik'te Tanrı'nın iyiliklerini taklit etmeye çalışmak bir ilke olarak kabul edilir.[165] Nitekim Yahudiler, Tevrat'ta bulunan "O'nun yollarında yürüyeceksin." ifadesini bu manada yorumlamışlardır.[166]

Yine "Gemilut Hasadim" olarak adlandırılan "Sıkıntılı zamanlarda insanlara iyilik ve yardım etme anânesi" Yahudilerde yerleşik bir prensiptir. Bu genel prensip içerisine; "Tsedaka (Fakirlere Yardım), Bikur Holim (Hastalarla İlgilenme), Alvayat Hamet (Cenazeye Karşı Görevler)" türünden "Mitsvalar (Dini kurallar)" da dâhil kabul edilmiştir.[167] Yahudiliğin bu uygulamaları İslam'daki emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesiyle benzerlikleri bulunan bir ilkedir.

---

[163] Harman, Ömer Faruk, *"On Emir",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, XXXIII, 350.
[164] Levililer 19/17.
[165] Besalel, Yusuf, *"Ahlâk*", Yahudilik Ansiklopedisi (YA), I-III, 41, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, 2001, I, 41.
[166] Tesniye 11/ 22.
[167] Besalel, *"Ahlak",* I, 187.

İlâhi olan her şeyi kapsayan Yahudi geleneklerine "Kabala" denmektedir. Kabala zamanla "Mistik Teoloji" olarak kabul görmüştür. Kabala'da adı geçen "Sefirot", mistik yaratılışın simgelerle ifade edilebileceğini söylemektedir.[168] Bu simgeler şunlardır:

"1. Keter Elyon veya Keter: (En yüksek taç)

2. Hohma: (Bilgelik)

3. Bina: (Akıl)

4. Gedula (Yücelik). Hesed (İyilik)

5. Gevura (Güç). Din (Yargı)

6. Tifereth (Güzellik), Rahamim (Şefkat)

7. Netzah (Zafer).

8. Hod (Haşmet)

9. Tzadik (Adil ve Adalet)- Yesod Olanı (Dünyanın Kuruluşu)

10. Malkhut (İktidar, hükümdarlık)"[169]

Bu simgelerden "Hesed" bir ilke olarak Yahudi geleneğinde yer edinmiştir. "Tanrı korkusu olan, iyiliksever ve dindar kimseler" için de "Hasid" tâbiri kullanılmaktadır. Eski Yahudi kaynaklarına göre "Hasid", iyi ve dürüst bir kişi olan "Tsadik" den daha yüksek seviyede bir kimsedir.[170]

Yahudilik'te iyiliğin belirleyicisi Tanrı'dır. Gerçek iyilik ve kötülüğün tabiatı ancak Tanrı tarafından bilinebilir. Tanrı'nın iyi dediklerine kötü; kötü dediklerine iyi diyenler şu ifadelerle kınanır: *"Kötüye iyi, iyiye kötü diyenlerin, karanlığı ışık, ışığı karanlık yerine koyanların, acıya tatlı, tatlıya acı diyenlerin vay haline!"*[171]

ab. Hristiyanlık'ta

Hristiyan inancında iyilik kavramı "İman etmek, emir ve buyrukları yerine getirmek" anlamında ele alınmaktadır. Nitekim İncil'de Hz. Îsâ ile bir adamın arasında geçen konuşma ve Hz. Îsâ'nın adama vermiş olduğu cevaplar iyilik kavramının Hristiyan inancı açısından

[168] Besalel, a.g.e., I, 187.
[169] Besalel, a.g.e., I, 201.
[170] Besalel, a.g.e., I, 201.
[171] İşaya 5/20.

karşılığını şöyle açıklamaktadır: "Adamın biri Îsâ'ya gelip, 'Öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için nasıl bir iyilik yapmalıyım?' diye sordu. Îsâ, 'Bana neden iyilik hakkında soru soruyorsun?' dedi. 'İyi olan yalnız biri var. Yaşama kavuşmak istiyorsan, O'nun buyruklarını yerine getir.' 'Hangi buyrukları?' diye sordu adam. Îsâ şu karşılığı verdi: *"Adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, annene babana saygı göstereceksin ve komşunu kendin gibi seveceksin."*[172]

Kitâb-ı Mukaddes'te geçen ifadelere göre insanlar daima iyilik içerisinde olmalı ve yapacakları iyiliklerle insanların iman etmelerini sağlamalıdır. İnsanların diğer insanlara karşı olan iyilik vazifesi ise şu cümlelerle ifade edilmektedir: *"Dünyanın ışığı sizsiniz. Tepeye kurulan kent gizlenemez. Kimse kandil yakıp tahıl ölçeğinin altına koymaz. Tersine, kandilliğe koyar; evdekilerin hepsine ışık sağlar. Sizin ışığınız insanların önünde öyle parlasın ki, iyi işlerinizi görerek göklerdeki Babanız'ı yüceltsinler!"*[173] *"Birbirimizi sevgi ve iyi işler için nasıl gayrete getirebileceğimizi düşünelim. Bazılarının alıştığı gibi, bir araya gelmekten vazgeçmeyelim; o günün yaklaştığını gördükçe birbirimizi daha da çok yüreklendirelim."*[174]

Hristiyan inancına göre iyilik, "Mesih Îsâ'yla elde edilen kurtuluşun sonucu itibarıyla O'nun kişiliğine benzeme ve bu kişiliği dışavurum" durumudur.[175] Hz. Îsâ'nın aslî günahın bedelini ödemesiyle temizlendiklerini düşünen Hristiyanlar iyilik yapmak için temiz olmanın şart olduğunu ve iyilik yapmaları gerektiğini düşünmektedirler.[176] Bu inançları şu cümlelerle ifade edilmektedir: "Biz günahın hem gücünden hem suçluluğundan kurtulmuş bulunuyoruz. Bu nedenle bizler artık karanlığın çirkin işleri peşinde koşmamalıyız. Artık iyilik için özgür olmuş durumdayız. Eğer bizler imanlı olduğumuzu söyleyip de imanımızı iyi işlerle gösteremiyorsak, Tanrı'nın amaçladığını yerine getiremiyoruz demektir."[177]

Kitâb-ı Mukaddes'te kötülüğe iyilikle karşılık verilmesi emredilmiştir*: "Kötülüğü kötülükle, sevgiye sevgiyle değil, tersine kutsamayla karşılık verin. Çünkü kutsanmayı miras*

---

[172] Luka 18/ 16-19.
[173] Matta 5/ 14-16.
[174] İbraniler 10/ 24-25.
[175] Derek, Malcom, *Kutsal Kitaba Göre Etik*, (rev. Turgay Üçal), İstanbul: Babylon Yayınevi, 2003, s. 439.
[176] Derek, a.g.e., s. 439.
[177] Derek, a.g.e., s. 440.

almak üzere çağrıldınız."[178] *"Ama beni dinleyen sizlere şunu söylüyorum; düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın. Size lanet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. Bir yanağınıza tokat atana öbür yanağınızı da çeviriniz. Abanızı alandan minderinizi de esirgemeyin."*[179]

Hristiyan inancında iyi ve kötü, Tanrı'nın yasası ile belirlenir.[180] Ancak Hristiyan düşünürler arasında bu konuda farklı görüş beyan eden din adamları olmuştur. Örneğin Thomas Aquinas'a göre akıl doğru kullanıldığında yanıltmaz. Aynı şekilde vahiy de kaynağı Tanrı olduğundan dolayı yanıltmaz. Bu bağlamda akıl ve vahyin gerçekleri birleşir ve yanıltmazlar.[181]

Hz. Îsâ, Yahudi din adamlarını insanlara verdikleri dinî emirlere kendilerinin uymamaları sebebiyle şöyle uyarmaktadır: *"Îsâ, 'Sizin de vay halinize, ey Yasa uzmanları!' dedi. İnsanlara taşınması güç yükler yüklersiniz, kendiniz ise bu yükleri kaldırmak için parmağınızı bile kıpırdatmazsınız."*[182] Onun bu sözleri iyiliği emredip kötülükten alıkoyma ilkesinin hristiyanlıktaki bir yansıması olarak gözükmektedir.

ac. İslam'da

İslam dininde iyilik olgusu emr-i bi'l- ma'rûf nehy-i âni'l-münker prensibi dâhilinde ilkeselleşmiş Kur'ânî bir kavramdır. Vucûbiyeti Kur'ân, sünnet ve icmâ ile sabittir. Bu ilke özelde tüm müslüman bireylerine genelde ise İslam toplum ve devletlerine sorumluluk yükleyen bir prensiptir. Bu mükellefiyet hususunda müslümanlar arasında ihtilâf yoktur; ancak ma'rûf (iyilik) ve münker (kötülük) kavramlarının neleri kapsadığı, nasıl tespit edileceği ve kim tarafından belirleneceği konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır.

İyiliğin emredilmesi ilkesi Âl-i İmrân sûresi 110. âyetinde müslümanların bir vasfı olarak ifade edilmektedir.[183] Bu âyette müslümanlar iyiliği emredip kötülükten sakındırdıkları için övülmektedir. Aynı zamanda bu fiillerin övgüyü hak eden davranışlardan olduğu

---

[178] Petrus, 3/9.
[179] Luka 6/27-29.
[180] Derek, *Kutsal Kitaba Göre Etik*, s. 37.
[181] Derek, a.g.e., s. 37.
[182] Luka 11/46.
[183] Âli İmrân 3/110: *"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız."*

böylece belirtilmiştir. Hz. Lokmân'ın oğluna tavsiyelerini içeren âyette ise iyiliğin emredilmesi namaz emrinden sonra zikredilmektedir.[184]

İyiliğin emredilmesi ilkesi sadece bireysel olarak değil toplumsal olarak düzenleyici bir ilke olarak İslam'da yer edinmiştir. Kur'ân, toplumda iyiliği emredip kötülükten alıkoyacak bir kesimin bulunması gerektiğine işaret etmektedir. Hz. Peygamber, bu ilkeyi şu hadîs-i şerifinde dile getirmiştir:

"وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَلَئِنْ لَمْ تَفْعَلُوا لَيُوشِكَنَّ اللَّهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْهُ، ثُمَّ لَتَدْعُونَ اللَّهَ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ"

"Canımı gücü ve kudretiyle elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, ya iyilikleri emreder ve kötülüklerden nehy edersiniz ya da Allah kendi katından yakın zamanda üzerinize bir azap gönderir. Sonra Allah'a yalvarıp dua edersiniz ama duanız kabul edilmez."[185]

Kur'ân, insanlara iyiliği emredip kendilerini bundan muaf tutan kimseleri şu âyet ile yermiştir: *"Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"*[186] Bu âyetin asıl muhatapları Yahudi din bilginleri idi. Onlar, halka dinî emir ve yasaklardan bahsederken kendilerini bu vazifelerden uzak tuttukları için eleştirilmişlerdir. Âyetteki akıl vurgusu yapmış oldukları bu menfî davranışın yalnızca dinen değil aklen de uygun olmadığını ifade etmektedir.

Kur'ân, İslam dininin peygamberi olarak Hz. Muhammed'in iyiliği emredip kötülükten nehy etme görevi olduğunu şöyle ifade etmiştir:

" اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهٖ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي اُنْزِلَ مَعَهُ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"

"*Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşa erenler."*[187]

---

[184] Lokmân 31/17: *"Yavrucuğum, namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar, kararlılık gerektiren işlerdendir."*

[185] et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd), (v. 279/892), *es-Sünen,* "Fiten", (thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyyetü'l-Ma'lûmât), I-XXX, Kahire: Darü't-Tasil, III, 276.

[186] el-Bakara 2/44: " اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ"

[187] el-A'râf 7/ 157.

b. Tabiî Dinlerde

Bu başlık "İlkel Dinler" ve "Gelişmiş Dinler" olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. Öncelikle ilkel dinlerdeki iyilik olgusu açıklanacaktır. Gelişmiş dinlerde ise "Eski Yunan", "Eski Mısır", "Mezopotamya", "Zerdüştlük", "İslamiyet Öncesi Arap Toplumu", "Eski Ortadoğu", "İslamiyet Öncesi Türk Dini" ve Eski Uzakdoğu" 'da ma'rûf olgusu ve bu dinlerdeki iyilik kavramı genel hatlarıyla ele alınacaktır.

ba. İlkel Dinlerde

Bu bölümde tarih öncesi topluluklardaki dini inançlar ele alınacaktır. Bu toplumlara ait yazılı kaynaklar ve bilgiler oldukça azdır. Elde edilen verilere göre ilkel insanlar kendilerini çok sayıda görünmez kuvvetlerle kuşatıldığını düşünmektedir. Bu güce "Mana" adını verirler ve bu gücün toplumda önemli görülen şeylerde ya da insanlarda olduğuna inanırlar.[188]

19.yüzyılda yapılmaya başlanan ilkel toplumlara yönelik araştırmalar sonucunda ilkel dinin "totemizm" veya "animizm" olduğuna yönelik görüşler öne sürülmüştür. "Totem" kelimesi kutsallık atfedilen somut ve soyut her şey için kullanılabilmektedir. Kabile topluluklarında din, kültürün tabiî bir bölümü olarak yer edinmiştir. Din, özel hayatın bir konusu değil hayatın içindeki tüm olgularla bütünleşik bir şekildedir. Bu inanç sistemi üç tabakadan müteşekkildir. İlk tabakada âlemin yaratıcısı, var edeni, her şeyin sahibi yüce varlık olarak "Tanrı" bulunmaktaydı. İkinci tabakada ruhânî varlıklar, üçüncü tabakada kutsiyet atfedilen semboller ve varlıklar yer almaktaydı.[189]

İlkel insanın inançla iç içe geçmiş dünyası salt iyilik ya da kötülükten oluşmamaktaydı. Âlem tasavvurları hem korku verici hem de samimi bir yeri ifade etmekteydi. Bu âlem tasavvuru içerisinde yüce varlık veya Tanrı ise mutlak iyi olarak konumlandırılmıştır. Tanrı'nın iyiliği "O iyi çünkü bize vermiş olduğu iyi şeyleri asla geri almadı."[190] şeklinde ifade edilmektedir. Bu kabile dinlerinde ahlakî değer ve davranışlar Tanrı'nın emridir. Bu

[188] Smart, Ninian, *The Religious Experience of Mankind*, 1971 (Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler), (çev. Günay Tümer), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1982, s. 299-300.
[189] Taşdelen, Prof. Dr. Hacı Musa, *"İlkel Toplumlarda Tek Tanrı İnancı"*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2019, 122, 409.
[190] Taşdelen, a.g.e., s. 414.

emirlere uyulmamasının, iyiliklerinin terk edilmesinin sonucu ise ceza olarak görülen doğal afetlerdi.[191]

bb. Gelişmiş Dinlerde

Bu bölümde gelişmiş dinlerden "Eski Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Yunan, Zerdüştlük, Eski Uzakdoğu, İslamiyet Öncesi Türk Dini, İslamiyet Öncesi Arap Toplumu" nda ma'rûf (iyilik) kavramına dair inançlar incelenecektir.

1) Eski Mezopotamya

Mezopotamya bölgesi; Sümerleri, Asurluları ve Babillileri içine alan bir medeniyet bölgesidir. Sümerler'de iyilik kavramı hem bireysel hem de toplumsal olarak bazı davranışlar ve erdemler ile özdeleştirilmiştir. Sümerler'de kanun ve düzenin muhafazası iyilik ahlakı dâhilindedir.[192]

Sümerler'de cennet ve cehennem inancı olmayıp ölen tüm insanların yeraltı dünyasına gideceklerine inanırlardı. Bundan dolayı iyi ve kötü algıları sadece dünya hayatını kapsamaktaydı.[193] Babilliler'de ise Kral Hammurabi'nin tesis ettiği kanunlar ile doğru idare ve iyi göreneğin memleketlerine yerleşeceği inancı bulunmaktaydı.[194]

2) Eski Mısır

Eski Mısır'da tüm hayatî olaylar Tanrıların müdahalesi ile gerçekleşmekteydi. İyi ve kötü tüm olaylar Tanrılarla ilişkilendirilirdi. İyilikler ve ibadetler ölülerin ruhlarını kurtarmak için yapılırdı.[195]

Eski Mısır'da iyilik kavramı araştırıldığında karşılaşılan en önemli anlayış "Maat" anlayışıdır. İnsanların hem birbirleriyle hem de tanrılarla ilişkilerinde belirleyici bir rol oynayan "maat" anlayışı ideal insanı tarif eden bir anlayıştır. Bu anlayışa göre toplumda yaşamayı kabul eden her bireyin uyması gereken kurallar bulunmaktadır. Bu kurallar ile

---

[191] Taşdelen, a.g.e., s. 415.
[192] Ötker, Özden Gül, *Sümerliler'in Dini İnanç ve Adetleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 74.
[193] Altuncu, Abdullah, *Sümerlerin Dini Tarihi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 99.
[194] Tosun, Mebrure, *Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler*, Belleten, 1973, S.37, s. 557-582.
[195] Gezmez, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açıdan Eski Mısır Dini*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 90.

insanların birbirlerine zarar vermeden uyum içinde yaşamaları hedeflenmiştir. Eski Mısır'da Tanrıların emrine uyma ile erdemli olmanın bağlantılı olduğuna inanılmıştır.[196]

3) Eski Yunan

Eski Yunan'da iyi insan tarifi iyi yurttaş algısıyla eş değerdir. "Adil, bilge ve ölçülü olmak" ise iyi yurttaşın vasıflarıdır. Bu bağlamda Sokrates, erdemi "Bilgi" olarak ifade eder. Bu bilgi ile insan kendini bilir, nelerden korkulup nelerden korkulmayacağını nelere yaklaşıp nelere yaklaşılmayacağını anlar.[197] Eski Yunan'da bireylerin iyi algıları toplumların iyi algıları ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. İyi her zaman genel ve aynıdır çünkü kavramsaldır. En yüksek ide iyinin idesidir. Tanrı da iyinin idesidir.[198]

4) Zerdüştlük

Zerdüştlük'te iyiliği "Ahura Mazda" adında bir tanrı temsil etmektedir. "Ahura Mazda"nın İslam literatüründeki ismi ise "Hürmüz" dür. Zerdüştlerin kutsal kitabı olan "Avesta"da "Ahura Mazda"nın her şeyin yaratıcısı olduğu ifade edilse de Sâsanîler döneminde bazı değişimlere uğrayan bu inanç sisteminde "düalizm" ortaya çıkmıştır. Böylece iyiliği "Ahura Mazda" (Hürmüz) kötülüğü ise "Ehrimen" temsil etmeye başlamıştır.[199]

Zerdüştlüğün ahlak sistemi "İyi söz, iyi düşünce ve iyi davranış" ilkelerinden oluşmaktadır. Zerdüştlükte iyi insan, hayvanlarına bakan ve komşuluk ilişkileri iyi olan kimsedir. Cömert olmak ilk iyilik eylemlerinden kabul edilir. Diğer iyi eylemler ise "çalışkanlık, dürüstlük, minnettarlık, hoşnutluk" tur.[200]

Zerdüştlük'te her iyilik Ahura Mazda'dan her kötülük ise "Angra Mainyu" dan bilinmektedir. Kurtuluş, Ahura Mazda'yı mutlak iyi olarak bilip iyi eylemler gerçekleştirmek ile sağlanmaktadır.[201] Zerdüştlere göre din bir ağaç gibidir. Gövdesi itidâl, kolları ise emir

---

[196] Yıldırım, Ercüment, *"Eski Mısır'da Erdem Ahlakının İnanç Sistemine Yansıması: Maat Anlayışı"*, İdrak Dini Araştırmalar Dergisi, 2022, S.2, s. 238-254.
[197] Ocak, Hasan, *"Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlk çağ'dan Orta çağ'a Evrimi"*, Isparta: FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2011, S.11, s. 79-101.
[198] Ocak, a.g.e., s. 83.
[199] Sinanoğlu, Mustafa, *"Hürmüz"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, XVIII, 495-496.
[200] Araz, Ömer Faruk, *Zerdüştlüğün Doktrinleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 94.
[201] Araz, a.g.e., s. 97.

ve nehiylerdir. Bu kolların dallarında ise "iyi söz, iyi düşünce ve iyi davranış" bulunmaktadır.[202]

5) Eski Uzakdoğu

Hinduizm'de

Hinduizm'de inancının temel kavramı "Dharma" dır. Dharma kavramı; "Erdem, hukukî kanun, ahlak, iyilik, ilâhi adalet, örf-adet, toplumun kabul ettiği davranışlar ve genel anlamda din" manasıyla kullanılır.[203] Dharma'yı belirleyen ise "Kutsal otorite olan Vedalar" ve ona dayanan geleneklerdir. Dharma'nın kapsamına göre çeşitleri bulunmaktadır. Genel ahlakî faziletleri kapsayan dharma ise "Sadharana Dharma" şeklinde adlandırılır. Bu dharma çeşidi; "Hırsızlık yapmamak, şiddete başvurmamak, duyguları kontrol etmek, dini vecîbeleri yapmak, hiçbir canlıyı yaralamamak, öldürmemek" gibi hem toplumsal yaşamı düzenleyen hem de bireysel kurtuluşu sağlamaya yarayan vazifelerdir.[204]

Hinduizm'e göre günah cahilliğin kötülük ise benlik duygusunun ürünüdür. Bundan dolayı Hinduizm'de temel hedef günah ve kötülüğü yok etmektir. Şeytan anlayışı yerine iyilik potansiyelinin ortaya çıkmamasına odaklanılmıştır. Âhlaklı olmak ise üç esasa dayandırılmaktadır: "Kama: Meşrû cinsel haz", "Artha: Bilgelik", "Dharma: İyilik"Bu üç yol ile kastın gerektirdiği davranışlara uygun davranmak birleşince ideal bir Hindû anlayışına ulaşılmaktadır.[205]

Budizm'de

Budizm'de iyilik kavramı "Buddha Doktrini" anlamına gelen "Dhamma" ile açıklanır. "Dhamma", temelde her şeyin kurtuluş yasasıdır. Bu yasa erdemli bir toplum için bireyin davranışlarını düzenler ve bireyi döngüden kurtarıp nirvanaya ulaştırmayı amaçlar.[206]

Budizm'de âhlak, bireyin kendi çabasıyla aydınlanmaya ulaşmasına bağlıdır. Budalar beş temel ahlakî ilkeye bağlıdır. Bunlardan en önemlisi "Ahimsa(öldürmemek)" tir. Diğerleri

---

[202] Araz, a.g.e., s. 99.
[203] Arslan, Elif, *Doğu Dinlerinde Dharma*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 28.
[204] Yitik, Ali İhsan, *"Hinduizm'de Din ve Din Anlayışı: Dharma Anlayışı"*, Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya), Ankara, 2000, s. 315.
[205] Demirci, Kürşat, *"Hinduizm"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, XVIII, 112-116.
[206] Arslan, *Doğu Dinlerinde Dharma*, s.64.

ise çalmamak, duyuları yanlış yola çevirmemek, yalan konuşmamak ve içki ya da uyuşturucu kullanmamaktır. Bu ilkeler sadece keşişleri değil tüm Budistleri kapsamaktadır. Keşişlere beş ilke daha ilave edilmektedir. Bekâret ve keşişlik en yüksek idealdir. Kadınlarda âhlak ve fâzilet övülür. Budizm felsefesinde cinsî tatmin bütün kötülüklerin kaynağı olarak kabul edilemktedir. Cömert olmak, misafir ağırlamak, keşişlere yardım etmek ve yiyecek sağlamak, hayır işlerinde çalışmak övülen davranışlardandır.[207]

Caynizm'de

Caynizm'de iyilik kavramı, ahlakî öğretilerini kapsayan beş yemin kapsamında ele alınır. "Bu yeminler:

1- Ahimsa/Şiddet Karşıtlığı: Hiçbir canlıya zarar vermemek, öldürmemek.
2- Satya/Doğruluk: Her zaman doğruyu söylemek.
3- Asteya/Dürüstlük: Hırsızlık yapmamak.
4- Brahmacharya/Zina yapmamak: Cinsel arzularını kontrol etmek ve eşine sadık kalmak.
5- Aparigraha/Azla Yetinmek: Maddi olarak mal mülk edinmeyi sınırlandırmak."[208]

Sihizm'de

Sihizm; Hinduizm ve İslamiyetin sentez öğretilerinden oluşan bir din olarak görülmektedir. Sihizm'in kurucusu "Guru Nanak" yoğun bir ibadet anlayışı yerine ahlakî davranışları ön planda tutan bir inanç sistemini hedeflemiştir. Sihizm'de diğer doğu dinlerinin aksine daha belirgin bir tek Tanrı inancı olduğu görülmektedir.[209] Sihizm'de iyilik; "çalışmak, paylaşımda bulunmak ve Tanrı'nın adını övmek" gibi eylemlerde karşılığını bulmaktadır.[210]

Konfüçyüsçülük'te

Konfüçyüsçülük'te kanun ve şerî'atler Gök'ten gelir. İyi insanlara uzun ömür verilir. Faziletler temelde dört erdem etrafında toplanmıştır. Bunlar, "İnsan sevgisi, adalet,

---

[207] Tümer, Günay, *"Budizm"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, VI, 352-360.
[208] Atasağun, Galip, *"Jainizim"*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, S. 21, s.294.
[209] Sayım, Huzeyfe, *"Sih Dîni"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, XXXVI, 166.
[210] Arslan, a.g.e., 67.

merasimlere riâyet ve bilgi" dir.[211] Konfüçyüsçülük'te ahlakın temeli sevgidir. Bu sevgi "Jen" olarak kavramsallaşmıştır. "Jen" olgusu iyilikseverliği ifade etmektedir.[212]

6) İslamiyet Öncesi Türk Dini

İslamiyet öncesi Türklerin dinî inançları hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. Bazı araştırmacılara göre Türkler şaman inancına mensup idiler. Ancak araştırmacıların çoğunluğuna göre Şamanizm eski Türk inancı değildir.[213]

Eski Türklerde en büyük Tanrı "Ülgen" dir. Ülgen iyilik eden bir varlıktır.[214] Ülgen'in yedi oğlu vardır. Bu oğullar da babaları Ülgen gibi gökte yaşarlar ve iyi ruhlar zümresine dâhildirler. Her kabile bu oğullardan birini kendisi için koruyucu ruh olarak seçmektedir.[215]

Altaylılara göre ise dağ ruhları insanlara iyilik yapar. Fakat bu dağ ruhlarının (iyilik tanrısı) "Ülgen" ya da (kötülük tanrısı) "Erlik" ile alakaları bulunmamaktadır. Hayvanların çoğalmasını, genel huzuru ve bereketi bu dağ ruhlarının insanlara bahşettikleri nimetler olarak görürler.[216]

Eski Türk inancına göre insanlar ölünce bedenleri "Körmöz" (ruhânî varlık, melek, hayalet) olur. Bu körmözün akıbetini ise dünya hayatında yapmış olduğu amelleri belirler. İyilikler yapan kişinin ruhu bu yer üzerinde kalır ve dünya nimetlerinden faydalanmaya devam eder. Yani iyi ruhlar için bu yeryüzü cennete dönüşür.[217]

7) İslamiyet Öncesi Arap Toplumu

İslam öncesi Arap toplumunda İbrahimî gelenekten gelen ve Kâdim Arap medeniyetinden aktarılan müspet örfler bulunmaktaydı. "Ahde vefa, cömertlik, misafir ağırlamak" gibi erdemlerin ön planda olduğu sosyal bir yapıya sahipti. İslamiyetten sonra bu müspet davranışlar ma'rûf olarak kabul görüp devam etmiştir.

---

[211] Güç, Ahmet, *"Konfüçyüsçülük"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, XXVI, 167-170.
[212] Güç, a.g.md., XXVI, 167.
[213] İnan, Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976, s. 130.
[214] İnan, a.g.e., s. 20.
[215] İnan, a.g.e., s. 29.
[216] İnan, a.g.e., s. 84.
[217] İnan, a.g.e., s. 96.

Ma‘rûf, İslam öncesi Arap toplumunda “İkram, iyilik, iyi söz” anlamlarına gelmekte ve şairlerin şiirlerinde kullanılmaktaydı. Nitekim Cahiliye şairlerinden Musâfî bin Huzeyfe, yokluklarına üzüldüğü Benî Âmir kabilesi hakkında: “Onlar dostlara fayda, düşmanlara zarar veren bir topluluktu. İyilik (ma‘rûf) de kötülük (münker) de onlardandı.” demiştir.[218] Mekke’de zulme uğrayan insanlara yardım etmek, haksızlığa ve adaletsizliğe engel olmak amacıyla “Hılfü’l-Fudûl” adında bir anlaşma imzalanmıştır.[219]

2. Din Felsefesi’nde

Çalışmanın bu bölümünde “Ma‘rûf” kavramının Din Felsefesi alanında karşılık bulan “Ahlak, erdem ve iyilik” olguları irdelenecektir. Ardından felsefî akımlardan ise “İrfân Felsefesi” ele alınacaktır.

a. Erdem ve İyilik

Ma‘rûf kavramının Din Felsefesi disiplininde karşılık bulduğu olgular “Erdem ve İyilik” tir. Ma‘rûf ile kast edilen aklın ve toplumun iyi gördüğü davranışlar genel olarak erdem ve ahlak bahisleri altında ele alınmaktadır. Din felsefesinde ahlakî değerler insanın davranışlarında ortaya çıkan etik davranışlardır. Bundan dolayı bu değerlerin iyi ve kötü olarak belirlenmesi insanın davranışları ile alakalıdır. Bu değerlerin iyi veya kötü olarak belirlenmesinin öznel mi nesnel mi olduğu felsefe tarihi boyunca tartışılan bir konudur.

Sokrates’e göre “Doğruluk, adalet, cömertlik” gibi değerler insanlar tarafından farklı şekillerde dile getirilse de araştırıldığında hepsi aynı görüş altında birleşen nesnel değerlerdir. Bu görüşü Sokrates’ten daha keskin bir şekilde savunan Platon ise değerlerin herkesten bağımsız ve mutlak olarak mevcut olduğunu ifade etmektedir. Hatta Platon bu görüşünde daha da ileriye giderek iyi olanın ve iyiliğin Tanrı’dan önce geleceğini ifade eder. Platon’a göre bir şey Tanrı istediği için iyi olarak kabul edilmez, iyi olduğu için Tanrı tarafından talep edilir.[220]

Bazı filozoflara göre ise iyi ve güzel olan şeyler bireyden bireye toplumdan topluma zamandan zamana değişmektedir. Bu görüş daha çok bireyi merkeze alan “Hedonizm,

---

[218] Çağrıcı, Mustafa, *“Emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ani’l-münker”*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, XI, 138-141.
[219] Hamidullah, Muhammed, *“Hılfü’l-Fudül”*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, XVIII, 31-32.
[220] Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 12.b., Ankara: Adres Yayınları, 2009, s. 121.

Egoizm, Anarşizm" gibi felsefî düşünceler tarafından savunulmuştur. Onlara göre ahlakî eylemler bireyin iradesi ve vicdanıyla ilgili olduğu için özneldir.[221]

İslam teolojisinde iyinin ne olduğu, belirleyicisinin kim olduğu ve hükmü gibi konularda mezhepler tarafından farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu hususlar "Husn/Kubûh- Hayır/Şer" olarak kelâmî meseleler arasında yerini almıştır.

Eşârî ve Cebriyye mezheplerine göre iyi ve kötü fiillerin özünde bulunmamaktadır. Şerî'at belirlemedikçe değer biçilemez. Bu mezheplere göremredilen davranışlar Allah emrettiği için iyi; yasaklananlar Allah emrettiği için kötüdür. Mâturîdî ve Mu'tezîle mezheplerine göre ise eylemler özleri gereği iyi ya da kötüdür. Yani iyilik ve kötülük nesneldir. Akıl, iyi ve kötüyü ayırt edebilir.[222] Bu konu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İnsanı canlı cansız diğer tüm varlıklardan ayıran en temel mahiyetinin akıl olduğu bilinmektedir. Allah, insana akletmeyi bahşederek onu diğer tüm varlıklardan üstün kılmıştır. İslam düşüncesinde ahlakın dini öncelediği, dinin de ahlakı öncelediği bir tasavvur söz konusudur. Dolayısıyla ahlak ve din birbirinden ayrılmaz. İlk İslam filozoflarından Kindî'nin görüşlerinde de ahlak ve dinin birlikteliği göze çarpmaktadır. Kindî'nin felsefe tanımı olan "İnsanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilmesidir." cümlesi de onun felsefeye olan ahlakî bakışını ortaya koymaktadır.[223]

Platoncu görüşlerin de etkisiyle Kindî, "nefsin akıl gücünü ön plana çıkaran, eşyanın hakikatlerini bilme, iyiyi kötüden ayırt etme, hakkında bilgi olmayan kapalı bilgi alanlarını araştırma" gibi etkinlikleri yerine getiren kimsenin Allah'a benzeme bakımından erdemli bir kimse olacağını söylemektedir. Bu anlayış İslam düşüncesinde "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanma" olarak yer almaktadır.[224]

İslam felsefesinde "Hûsn Kubûh" meselesi olarak ele alınan bu konu Felsefe Tarihi'nde Platon tarafından "Euthyphron İkilemi" olarak adlandırılmıştır. Bu ikilem "Yaratıcı bir şeyi iyi/ahlakî olduğundan dolayı mı emreder yoksa Yaratıcı bir şeyi emrettiği için mi o

---

[221] Kart, Berfin*, Etikte Nesnellik ve Öznellik Tartışması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013, s. 120-128.
[222] Kılavuz, A. Saim, *İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011, s. 192-196.
[223] el-Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk b. es-Sabbâh (v. 252/866), *Felsefî Risâleler*, (çev. Mahmut Kaya), İstanbul: Klasik Yayınları, 2002, s. 139.
[224] el-Kindî, a.g.e. , s. 45.

şey iyi/ahlakî olarak kabul edilir?" sorusu üzerinden temellendirilmiştir. Bu temel soru ahlak metafiziğinin de çıkış noktası olarak görülmektedir.

Platon'a göre iyi ideası öncelikle hem tüm erdemlerin kaynağı hem de evren yasasının kaynağıdır. Dini de evrenin bir yasası olarak gördüğü için iyi ideasını dinin kaynağı olarak kabul eder. Böylece Platon'a göre iyi ideası sadece ahlakî bir erdem değil varlığın da sebebidir. Böylece idealar dünyasındaki en yüce idea iyi ideası olarak kabul edilmektedir.[225]

Din felsefesinde ahlakî değerler Sofistler tarafından eleştiriye tâbî tutulmuştur. Sofistler, bireylerin ve toplumların farklı ahlakî değerlerini ön plana çıkararak ahlakın nesnelliğini kabul etmemektedirler.[226] Kant da iyi ve kötünün özerk olduğunu savunan filozoflardandır. Kant, bu görüşünü şu cümlelerle ifade eder: "İyi veya kötü öyleyse aslında bireyin hissi durumundan ziyade eylemin kendisiyle ilişkilendirilir ve eğer bir şey kesin olarak (her bakımdan ve başka bir şart olmadan) iyi veya kötü olacak veya öyle sayılacaksa, bu sadece davranış şekli, iradenin ilkesi ve böylece – iyi veya kötü insan olarak – eylemi gerçekleştiren kişinin kendisi olmalıdır, bu şekilde tanımlanacak şey, bir nesne değildir."[227]

Bu ifadelerinden de anladığımız üzere Kant, iyi ve kötünün kaynağını bizâtihî insan aklında arar. Ahlakî gerekliliğin kaynağını akıl olarak kabul eden Kant'a göre, iyi ve kötü salt ahlak yasasından tezahür eder. Yani iyi ve kötü, akıl tarafından varlığa yüklenir yoksa aklın varlığa yüklediği değerler değildir. Bu görüş ile felsefedeki Euthyphron Dilemması, bilgiye dayalı bir zemine taşınmış olur.[228]

Kindî'den sonra İslam düşünce tarihinin ikinci büyük öncüsü Fârâbî (v.339/950) 'dir. Fârâbî ahlak nazariyesini "akılsal kavrama edimi" ile ifade eder. Bu edim, teorik ve pratik güç olmak üzere iki kısma ayrılır. Teorik güç, insanın tefekkürle gerçek bilgiye ulaşmasını sağlarken pratik güç bunu gerçekleştirmenin üzerinde etkili olur.[229]

---

[225] Erdem, Hüsamettin*, "Platon'un Din Anlayışı"*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, S.18, C.18, s.12.
[226] Kılıç, Recep*, "Olgu ve Değer Problemi"*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, S.35, s.355-402.
[227] Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (çev. İoanna Kuçuradi vd.), 3.b., Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999, s. 67.
[228] Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi,* s. 64-73.
[229] Aydınlı, Yaşar*, Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu*, İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler, (edit. M.Cüneyt Kaya), 4.b., İstanbul: İsam Yayınları, 2017, s. 163.

Fârâbî, düşüncesinin temeline "Mutluluk" kavramını almıştır. Ona göre mutluluk en yüksek beşerî yetkinlik ve en yüksek iyidir. İnsanda her varlık gibi yetkinleşmeye çalışır. Bu çaba içinde insan iyi olanı ister ve iyi olana yönelir.[230] Fârâbî'ye göre mutluluk kendine yeten iyiliktir.[231] Yani nihâî gayedir. Ancak bu gayede maddeyi hiçe sayma düşüncesi bulunmamaktadır. Aksine maddeyi anlayarak onu aşabilmeyi amaçlar. Bu anlayışta mutluluk ile elde edilecek yetkinlik, pratik hayattaki yetkinliklerin elde edilmesiyle kazanılacaktır.[232]

Fârâbî bu mutluluğa, insanda temel güç olarak saydığı öfke, şehvet ve aklın erdemli hale gelmesiyle ulaşılabileceğini söylemektedir. Kişi bunun için erdemli davranışlarda bulunmalı ve bu davranışı hem bilinçli hem de herhangi bir baskı altında olmadan yapmalıdır. Davranışlarında da süreklilik göstermeli ve ömrü boyunca bu hâli sürdürmelidir.[233]

Fârâbî felsefesinde mutluluk, sadece bireylerin değil toplumların da temel gayesidir. Devlet yöneticilerinin de erdemli olması erdemli bir toplum için şarttır. İnsanlara bu erdemliliği öğretecek eğitmenleri de aynı şekilde gerekli görmüştür.[234]

Fârâbî, dünya ve âhiret mutluluğu için erdemi şu şekilde kategorize etmiştir: "Teorik erdemler, fikrî erdemler, ahlakî erdemler ve pratik sanat."[235] Bunlardan ahlakî olan erdemler, insanın davranışlarında irâdeli bir şekilde iyiyi, doğruyu ve güzeli amaçlamasıdır. "Bu erdemlerin özellikleri; irade ürünü olmaları, sübjektif değil objektif seçimler olması ve süreklilik sağlanmasıdır."[236]

Ahlak felsefesinde Fârâbî'den sonra öne çıkan düşünürlerden birisi de Gazzâlî (v.505/1111)'dir. Gazzâlî, en meşhur eseri olan *İhyâ-u Ûlumü'd-din*'de her konuya âyet ve hadîs ile başlamıştır. Kur'ânî ahlaka dayanan bir düşünce sistemi bulunan Gazzâlî; Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh gibi düşünürleri de tenkîd etmiştir. O, insanın kurtuluşunun dinde olduğunu savunur. Ona göre nihâî gayeye ulaşmak ilim, amel ve erdemli

---

[230] Aydınlı, a.g.e., s. 153.
[231] Tuncer, Mehmet, *Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2006, s. 78.
[232] Aydınlı, a.g.e., s. 153.
[233] Tuncer, a.g.e., s. 93.
[234] Şerif, Mian Muhammed, *Filozoflar*, İslam Düşüncesi Tarihi, (çev. Osman Bilen), 2.b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 885.
[235] el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Ahmet Arslan), 3.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 1.
[236] Bayraktaroğlu, Hilal, *Felsefe, Din ve Ahlak İlişkisinin Erdem Kavramı Çerçevesinde Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 48.

davranışlarla mümkündür.[237] Bu anlamda ön plana çıkardığı kavram ise "Ma'rifetullah" olmuştur. Her insanın ideali mutluluktur. Gazzâlî'ye göre buna ulaşmak için önce kişinin kendini tanıması ve dâima gelişen bir ahlakî yapısının bulunması gerekmektedir. İnsanın kendini tanıması ise Yaratıcı'yı tanımasıyla mümkün olabilecektir. Bu da Gazzâlî'nin marifetullah kavramını ahlak ve erdem düşüncelerinde nasıl temele aldığını açıklamaktadır.[238]

Gazzâlî, erdem anlayışında eylemci bir yol izlemektedir. İyi inanç ya da niyetleri tek başına yeterli görmez. İnsanın kurtuluşu övgüye değer davranışlarıyla mümkündür. Genel erdem düşüncesinde Aristotelesçi yapısını korusa da temel erdemler, ahlakî eğitimler ve yöntemleri konusunda âyetlere, hadîslere ve müslüman âlimlerin görüşlerine başvurmuştur.[239]

Gazzâlî ahlakın kaynağını ilâhî hitap ve emirler olarak kabul etmektedir. İnsanın nihâi gayesini âhiret mutluluğu olarak gördüğü için tüm erdemleri bu gaye ile ilişkili olarak yorumlar ve ilâhî kaynaklarla açıklar. Zîra ahlakın kaynağı insanüstü bir otorite olmazsa değerler sübjektifliğini yitirip mutlak olmaktan çıkarlar. Ayrıca ahlakın ilâhî bir kaynağı olması insanların bu ahlakî fiilleri yerine getirmelerinde daha güçlü bir yaptırım sağlamaktadır.[240]

Orta çağ düşünürlerinden Aquinas'a göre ise mutluluk yalnızca Tanrı'ya erişmekle elde edilebilir. İnsanın kendini tamamlama serüveni ancak Tanrı ile nihâyete erebilir. Aquinas da insanın eylemlerinin akıl ve iştihâ (arzu) olduğunu kabul eder. Entelüktüel erdemler insan aklını özüne uygun davranmasını sağlarken ahlakî erdemler iştihâlarını kontrol etmesini sağlar.[241] Aquinas, erdemleri ilâhi ve doğal yasaya dayandırır. "İlâhi yasa", Tanrı'nın insanı nihâî gayeye yönelttiği buyruklarıdır. Doğal yasa ise akıl ile keşfedilebilecek doğru eylemlerden oluşur. Bu yasa insanlar tarafından belirlendiği için evrenseldir ve herkes için geçerlidir. Bu yasa ile Aquinas, tüm ahlakî erdemlerin kaynağını Tanrı'ya

---

[237] Terkan, Fehrullah, *"Gazzalî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat"*, İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler, (edit. M.Cüneyt Kaya), 4.b., İstanbul: İsam Yayınları, 2017, s. 306-307.
[238] el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Kimyâ-yı Saâdet*, (çev. Faruk Meyan), İstanbul: Bedir Yayıncılık, 2017, s. 72.
[239] Coşar, Hakan, *"İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar"*, İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, (edit. Murat Demirkol), Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018, s. 53.
[240] Coşar, a.g.e., s. 68.
[241] Tok, Hülya Umut, *Aristoteles ve Thomas Aquinas'ta Erdemler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2006, s. 44.

atfetmekten kaçınmıştır. Doğal yasa her bireyde bulunur, doğasına göre davranan her birey iyi olanı yapar. Erdemli kişi kendine yakışanı yapan kişidir.[242]

İslam düşüncesinde "Husn Kubûh" meselesi olarak tartışılan konunun Hıristiyan felsefesinde "İlâhî Buyruk" teorisi adıyla ele alındığı görülmüştür. Bu teorinin temel öğretisi, iyiliği belirleyenin Tanrı buyruğu olmadığı yönündedir. Buna göre bir şeyi doğru veya zorunlu yapan neden Tanrı'nın onu emretmiş olmasıdır.[243]

Ele alınan erdem etiğinin, dinin ve felsefenin ortak bir meselesi olarak din felsefesinde yer edindiği anlaşılmıştır. Felsefî sistemlerdeki erdem etiği; insanın sorumluluklarına, aklî faaliyetlerine, değerlerine dikkat çeken bir olgu olarak kabul edilmektedir. Bazı görüşlerde temeline din alınmış diğer bazı görüşlerde ise din ile alakalandırılmıştır. Temeli ister insana ister Tanrı'ya dayansın bütün ahlak felsefelerinde erdemli bir insan tipi amaçlanmaktadır.

b. İrfân Felsefesi

İrfân kelimesi aynı kökten gelen ve Türkçe'de "Bilgi" olarak karşılık bulan "Ma'rifet" mastarıyla eş anlamlıdır. Din felsefesinde irfan, bir bilgi türü olarak zikredilmektedir. İrfanî bilgi, ilham ve keşif yoluyla elde edilen bilgileri ifade etmektedir. Akıl yürütmelere ve duyularla kazanılan verilere dayanmamaktadır. İrfan felsefesi, varlığı inceleyen bir felsefe dalıdır. Allah'ı, insanı ve alemi yorumlamaktadır. Ancak irfan felsefesi yorumlarını keşf ve ilhama dayandırmakla aklî istidlâli kullanan felsefî bilgi türlerinden ayrılmaktadır.[244]

Din felsefesinde irfanın kökeni hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Gazzâlî ve Farâbî gibi âlimler irfanın İslam'a ait bir ilim dalı olduğunu savunurken çoğunluğunu oryantalistlerin oluşturduğu diğer âlimler ise irfanın kökenini Hıristiyan düşüncesine dayandırmaktadır.[245]

Yunanca'da "Bilgi" anlamına gelen "Gnosis" kelimesinden türeyen "Gnostisizm", din felsefesinde "İrfâniyye" akımına denk düşmektedir. İrfâniyye, "Önceliği Tanrı olmakla

---

[242] Tok, a.g.e., s. 44.
[243] Tok, a.g.e., s. 44.
[244] Alper, Ömer Mahir, *"İrfânîyye"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, XXII, 444-447.
[245] Alper, a.g.md., XXII, 447.

birlikte tüm varlık hakkındaki derûnî bilginin keşf ve ilham yoluyla elde edilebileceğini savunan felsefe akımı" olarak tanımlanmaktadır.[246] İrfânîliğin ne zamandan beri felsefede var olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte en az Helenistik dönemden beri tartışılageldiği ifade edilmektedir. Hem bir bilgi türü hem de bir zihnî tavır olarak irfânilik; Irak, Suriye, Mısır gibi yakın doğu medeniyetlerinde yaygın bir düşünce biçimi olarak bilinmektedir. İslam'da irfânîliğin yaygınlaşması bu medeniyetlerle tanışılması ile başlamış ve yeni formlar kazanmıştır.[247]

Din felsefesinde irfânî düşüncenin yetkin ismi İbnü'l-Arabî (v.638/1340)'dir. İbnü'l-Arabî, irfânî düşünceyi bir söylemden çıkarıp bir düşünce biçimi olarak şekillendirmekte ve irfânî bilgi ile ilmî bilgi arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. İrfânî bilgiyi, ilmî bilgiden üstün olarak konumlandıran İbnü'l-Arabî'ye göre aklın sunduğu ihtimalî bilgilere karşı irfânî bilgi hakikatı vasıtasız idrak etmektir.[248] İrfânî düşünceyi yalnızca epistemolojik olarak değil ontolojik olarak da sistemli bir hale getiren İbnü'l-Arabî, vahdet-i vücûd düşüncesinde de irfân felsefesine yer vermiştir.[249]

İrfan felsefesi, İslam filozofları arasında Kindî'den itibaren muhtelif vecihlerle tezahür etse de en geniş haliyle İbn Sinâ (v.428/1037)'nın "Meşrikî" felsefesinde vücut bulmaktadır. İbn Sinâ, düşünme yoluyla elde edilen bilgiye değer vermekle birlikte sezgi ve keşf yoluyla kazanılan irfânî bilgiyi daha kestirme bir bilgi edinme yolu olarak görmektedir. 'Arîflerin hallerini ele aldığı eserinin "Makâmâtü'l-'A'rîfîn" bölümünde 'arîflerin riyâzetle ilâhi sırlara ve metafizik gerçeklere nasıl eriştiklerini açıklamaktadır.[250]

"İrfanîlik" din felsefesi açısından ele alındığında iki tavır ortaya çıkmaktadır. İlki âleme karşı amelî ve ahlakî bir tavır iken diğeri var oluşu itibariyle insanı ve âlemi inceleyen nazarî bir tavırdır. Amelî irfanın nazarî irfanın da zirve noktası olması ve nazarî irfanın da amelî irfâna temel olması hasebiyle her iki tavır da birbirlerini gerekli kılmaktadır. Din felsefesine konu olan ise nazarî irfândır.

---

[246] Alper, a.g.md., XXII, 447.
[247] Alper, Ömer Mahir, *"İrfânîyye"*, XXII, 444-447.
[248] İbnü'l-Arabî, Ebû Abdillah Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 638/1240), *Mir'atü'l-İrfân,* (çev. Abdulkadir Akçiçek), İstanbul: Kurtuba Yayıncılık, 2014, s. 46.
[249] Alper, a.g.md., XXII, 444-447.
[250] İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillah b. Alî, (v. 428/1037), *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, (çev. Süleyman Dünya), I-IV, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1960, IV, 86-104.

3. Din Psikolojisi'nde

Bu başlık altında "ma'rûf" kavramının Din Psikolojisi'nde karşılık bulduğu "Erdem, Değer, ve İyilik" kavramları ele alınacaktır. Ardından psikolojide "kendini bilme olgusu" "ma'rûf" kavramının "A.R.F." kök maddesi çerçevesinde incelenecektir.

a. Erdem, Değer ve İyilik Kavramları

Sanayi devrimi sonrası değişen toplum dinamikleri arasında bireysel bazda değerler bir çeşit erozyona uğramış ve negatif yönde değişimlere maruz kalmışlardır. Bireyselleşmenin ön plana çıktığı dönemde dinden ve değerlerden uzaklaşma çoğalmıştır. Oysa "Değerler" bir ölçüt olarak bilinen olgulardır. Anlam ve kıymet yüklüdürler. Toplumda belirleyici rol üstlenmeleri sebebiyle de işlevsellikleri mevcuttur. Değerler "İçkin(nesnel)" ve "Aşkın (fizik ötesi)" olmak üzere iki sınıfta değerlendirilirler. Ancak aşkın değerler toplum ve toplum üstü olmak üzere iki dayanağa sahiptirler. Başlığın konusu olan dinî değerler toplum üstü yani ilahî kaynağa dayanan değerlerden kabul edilmektedir.[251]

Değerler kaynakları bakımından "Toplum" ve "Din" kaynaklı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toplum kaynaklı değerler "sosyal değerler" olarak da ifade edilmektedir. Bu değerler evrensel ve millî olmak üzere iki sınıftır. Evrensel değerler sadece bir toplumu kapsamaz. Milli değerler ise "bayrak, vatan, tarihî günler" gibi milletlere özgü değerlerdir.[252]

"Ahlak" kavramı Din Psikolojisi açısından ele alındığında ahlakî davranışların hangi ölçütlere göre belirleneceği ve nasıl ölçüleceği bir problem oluşturmaktadır. Ahlakî davranışlara nitelik kazandıran olgu şuurdur. Ahlakî değerler bireylerin doğru ve erdemli eylemlerde bulunmasını sağlar. Bireylerin günlük yaşantıdaki tüm davranışların altında ahlakî değerler bulunmaktadır. İnsan iyiliğe ve kötülüğe meyilli olacak şekilde yaratılmış olsa da fıtrattan gelen vicdan kişiyi iyi davranışlarda bulunmaya, ahlakî olgunluğuna erişmeye yönlendirir.

Dinler kendi öğretilerine göre değerleri sıralamaktadır. Bu değerler, insanın psikolojik işleyişiyle beraber yaşantıya dökülmektedir. Böylece dinî değerler ve psikoloji ortak bir zeminde buluşmaktadır. Din fertlerin yaşamını büyük ölçüde etkilemektedir. Bu sebeple

---

[251] Korkmaz, Sezai, *"Din Psikolojisinde Değerler ve Erol Güngör'ün Değerler Hakkındaki Görüşleri"*, Kahramanmaraş: KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, S.24, s. 177.
[252] Korkmaz, a.g.e., S.24, s.177.

dinin insanların davranış, kişilik ve zihin yapılarına etki etmesi de oldukça doğaldır. Genel geçerlik ve yaygınlık bakımından evrensel değerler ile dinî değerler birbirlerine paralel olarak ilerlemektedir. Nitelik bakımından her ikisi de evrensel kabul edilmektedir.[253]

"Değerler" psikoloji biliminde yaşama aktarılan fiiller ve tutumlar ile ele alınabilmektedir. İnsan psikolojisi açısından bir değer şemasına veya yaşam felsefesine sahip olmak önemli olarak görülmektedir. Literatürde bu ihtiyaca "Anlamaya duyulan bilişsel gereksinim" denilmektedir. Değerlerden uzak bir hayatta; "Haz alamama, yasasızlık, ilgisizlik, duyarsızlaşma, ümitsizlik, bağlanma problemleri" gibi sorunlar baş göstermekte ve bu psikolojik rahatsızlıklar zamanla yerlerini bedensel rahatsızlıklara bırakabilmektedir. Psikologları destekleyen felsefeciler de Aristoteles'ten itibaren erdemli yaşantıların kişinin özdenetimiyle ilgili olduğunu savunmuşlardır. [254]

Değerler, bir süreklilik arz ettiğinde ahlakî olarak kabul edilmektedir. Değerleri yaşayan insan Kur'ânî ifadeyle güzel yaratılışını muhafaza edebilir.[255] Din felsefesi disiplininde irdelendiği üzere insanın en yüksek gayelerinden birisi mutluluğa ulaşmaktır. Fertler mutluluk arayışları içerisinde bir araç olarak ahlaklı olmak ile vicdanî rahatlama, huzur duyguları arasında bir bağlantı kurabilmektedir. Böylece ahlakî bir hayat tarzı kurma ve sürdürme çabası içerisinde olmaktadır.[256]

Türk İslam Edebiyatı'nında önemli bir eser olan *Kutadgu Bilig* (Mutluluğa Giden Yol)'in yazarı Yusuf Has Hacip (v. 1017/1077), mutluluk ve ahlakî yaşam arasındaki kuvvetli bağa somut olarak dokunmakta ve din kaynaklı ahlakî bir yaşamdan fertlere örnekler sunmaktadır. Eserde geçen değerlerin pratik hayata aktarımı erdemli bir yaşam için bireye ve topluma katkılar sunmaktadır.

Müellif, eserinde "erdem, bilgi ve akıl" üzerinde oldukça özenli bir şekilde durmuştur. O, Allah'ın insanı seçip yarattığını, onu yüksek bir mevkiye konumlandırdığını ve insana "Akıl, erdem ve anlayış" bahşettiğini ifade etmektedir. Yazar bu bilgiyle insanın yüceldiğini ve düğümlerin çözüldüğünü edebi bir dil ile aktarmaktadır.[257] Başka dizelerinde

---

[253] Yavuz, Kerim, *"Din Psikolojisi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, XI, 341.
[254] Maslow, Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (çev. Okhan Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001, s.219-220.
[255] et-Tîn 95/4: "لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ" *"Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır."*
[256] Yavuz, a.g.md., XI, 341.
[257] Has Hacip, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, (çev. Muzaffer Tunçel), Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019, s. 43.

insana verilen en büyük iki nimetin "Akıl ve bilgi" olduğunun üzerinde duran Has Hacip, fertlerin bu vasıtaları kullanarak iyiliğe ve mutluluğa kavuşacağını savunmaktadır. Müellif, Yaratıcının "Akıl ve bilgi" verdiği kişinin iyiliklerinin de çok olacağını ifade etmektedir. O, insanları yükseltecek iki şeyin "Bilgi ve anlayış" olduğu, anlayışı elinde tutup onu yönlendiren kimsenin dilek ve arzularına erişebileceğinden bahsetmektedir. Ayrıca zamanı bilgi ile muhafaza edip onu israf etmemeyi tembihlemektedir.[258]

Has Hacip'in yazdıklarından çıkarılan anlama göre insanın teklifle muhatap olmasının en büyük nedeni akıl ve irade sahibi olmasıdır. Akıl insanı mükellef kıldığı gibi ahlakî bir yaşamın sorumluluğunu da yüklemektedir. Akıl yetisinin bilgi ile kuşatılması gerektiğini ifade eder. Bu minvalde müellifin Sokratik bir mutluluk anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Müellife göre bilmek uygulamak demektir. Bu yüzden cahillik kötülüklerin kaynağıdır. Has Hacip, bu anlayış çerçevesinde ilmi de erdemlerin ve faziletlerin idrâkinde önemli bir vasıta olarak görmüştür. İlim, sadece zihnî bir faaliyet değil ahlakî ve manevî gelişim için önemli bir araçtır. Bilgili olmak her iki dünya saadetine erişmeyi mümkün kılar.[259]

Din Psikolojisi araştırmacıları tarafından yapılan çalışmalar göstermektedir ki, dinî yaşantılar bireylerin güzel ahlak sahibi olmalarını, empati yapabilmelerini, sevgi ve umut dolu kişilikler edinmelerini kolaylaştırmakta ve teşvik etmektedir. Çeşitli disiplinlerin iş birliği içerisinde yaptıkları çalışmalar, dinin ve dinde emredilen ahlakî davranışların bireylerin dünyaya bakışlarını olumlu yönde değiştirdiğini göstermektedir.[260]

İbadet psikolojisi üzerinde yapılan bir çalışmada ibadetlerin bireyleri sosyalleşmeye teşvik ettiği ve diğer insanları da düşünmeye sevk ettiği tespit edilmiştir. Böylece insan, maddeye daha az bağlı olarak iyilik yapmaya hazır ve kötülüklerden uzak durmaya çalışan biri olmaktadır. Yapılan psikolojik araştırmalarda güzel ahlakın, erdem ve faziletlerin insanlar üzerinde manen ve psikolojik olarak pozitif bir etkileri bulunduğu; kötü ahlakın ise ruhsal dengeyi bozduğu, psikolojik rahatsızlıklara yol açtığı açıklanmıştır.[261]

İyilik yapmanın, kişilerin bireyselliğini aşan, yaşama anlam katan, kendinden başkalarını da görebilmeyi sağlayan bir işlevi vardır. Psikolojide çeşitli görüşleriyle tanınan Alfred

---

[258] Has Hacip, a.g.e., s. 44.
[259] Has Hacip, a.g.e., s. 45.
[260] Yavuz, *"Din Psikolojisi"*, XI, 341.
[261] Apaydın, Halil, *"İbadet Psikolojisi"*, Tabula Rasa Felsefe ve Teoloji Dergisi, 2003, S. 9, s. 190.

Adler iyiliğin bu rolünü şöyle ifade etmektedir: "Hayat demek, insanlara ilgi, sevgi göstermek, bütünün bir parçası olmak, elden geldiğince insanlığın selametine katkıda bulunmaktır. Deha denilen şey bile başkalarına en üst düzeyde yararlı olmaktır."[262]

Psikoloji literatürüne "Logoterapi" yi dahil etmesiyle meşhur olan psikiyatrist Viktor Frankl'a göre insan yaşamı psikolojik, fiziksel ve ruhsal üç ana boyuttan meydana gelmektedir. Bireyin hayatta bir anlam bulabilmesi için bu üç boyutunda sağlıklı olmasını gerekli görür. Anlam arayışında en kritik boyut ise maneviyattır. Bu yüzden ruhsal yönden iyi olmak diğer boyutları da iyileştiren ve güç katan bir etkendir.[263]

b. Psikolojide Kendini Bilme Olgusu

"Kendini Bilmek" insanlık tarihi boyunca önem arz eden konulardan birisidir. İslam'da bu önemli konuya dair eserler ve kendini bilmenin gerekliliğine vurgu yapan ifadeler bulunmaktadır. Hadîs olarak zikredilen *"Kendini bilen Rabbini bilir."*[264] sözü de İslam'da kişinin kendini bilmesine verilen önemi ortaya koymaktadır.

Kur'ân'da insandan bahseden âyetlere dikkatle bakıldığında insanın bilen bir varlık olarak nitelendirildiği ve akıl yetisi ile donatılmasından bahsedildiği görülmektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli niteliği akıl sahibi olmasıdır. Akıl sahibi olmak bilgiyi elde edebilme yetisini de beraberinde getirmektedir. Bilgiye erişebilen insanın en üstün bilgisi ise "Kendinin Bilgisi" olarak ifade edilmektedir. Bazı düşünürlere göre insanın kendi varlığının bilgisine sahip olması var olmasından daha değerlidir.[265]

İnsanın dış dünyayı, varlıkları ve âlemi bilip tanıması kendini bilmesi ile bağlantılıdır. İnsanın ötekini tanıması kendini bilmesine katkı sunmaktadır. Varlıklar üzerine düşünüp onları keşfeden insan âlem içerisindeki yerini bilir, kendini tanır.

Kur'ân, insanın psikolojik ve fizyolojik olarak mükemmel yaratıldığını fakat bu kemâlin kişideki bilinç ile ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Aksi takdirde insan yaratılmışların en aşağısında bir konuma da düşebilmektedir.[266] Hadîs olarak *bilinen "İki günü eşit olan*

---

[262] Adler, Alfred, *Bireysel Psikoloji*, (çev. Ali Kılıçlıoğlu), İstanbul: Say Yayınları, 2012, s. 12-13.
[263] Okan, Nesrullah ve Halil Ekşi, *"Spirituality in Logotherapy"*, İstanbul: Spiritual Psychology and Counseling Dergisi, 2017, C.2, S.2, s.143.
[264] Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (v.1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ,* (thk. Ahmed el-Kalaş), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405, II, 262.
[265] Şerî'ati, Ali, *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Ankara: Fecr Yayınları, 2003, s. 43.
[266] et-Tîn 95/4-5

ziyândadır.”[267] sözü de psikoloji bilimi perspektifinden ele alındığında insanın daima tekâmül yolunda olması gerektiğine işaret etmektedir.[268]

“Kişilik Gelişimi” psikolojide birçok bilim insanı tarafından farklı kuram ve teorilerle ele alınmıştır. Bu kuramlardan biri de Erik Erikson’a aittir. Erikson’a göre insan hayatı sekiz evreden oluşmaktadır. Bu benlik gelişimi evrelerinin tamamının dinî niteliğe sahip olduğunu söyleyen Erikson, ilk evredeki güven duygusunun dinî inançlara temel olduğunu ifade etmektedir. Bilgeliği benlik oluşumunun bir parçası olarak niteleyen Erikson, insanlık tarihindeki spiritüel geleneklerin çoğunun bu bilgeliği elde etmeye çabaladıklarını da açıklamaktadır.[269]

İnsan, kim olduğunu bilince “Benlik” elde eder ve özne niteliği kazanır. Bu kazanım ise bilinçli bir çaba sonucu elde edilmektedir. Kişinin kendi iradesi ve arzusu olmadan bu kazanımı elde etmesi mümkün görünmemektedir. Kendini bilme süreci de bireyi etkileyen olumlu ve olumsuz dinamiklerden meydana gelmektedir. İç gözlem kişinin kendini incelemesi, yaşadığı ruhsal olayların farkında olması, duygu ve düşüncelerini tanıması açısından olumlu sayılan dinamiklerden birisidir. İnsan kendine karşı objektif bir tutum içerisinde olur ve deneyimlerini dürüstçe gözlemleyebilirse kendini tanıyabilir. Kendisinin olumlu, olumsuz, güçlü, zayıf yönlerinin farkında olmayan yeteneklerini ve zaaflarını keşfetmeyen kişi kendisini tanıyamamaktadır. İç gözlem yapabilen bir birey kendini geliştirip dönüştürme imkanını elde edebilmektedir.[270]

Kendini bilme yolculuğu yalnızca iç gözlem ve farkındalık değil, elde edilen sonuçların da uygulanmasını gerektirmektedir. Bu, bilinç ve iradenin bir arada çabaladığı yoğun faaliyetler içeren bir süreçtir. Disiplin ve özdenetim bu yolculuğun devamını sağlayan aktörlerdir. İç gözlem, dış dünyanın gözlemlenmesinden daha zor ve karmaşıktır. Bu yüzden insanların çoğu bu zorlu yolu tercih edememektedir. Bu bağlamda verilen mücadele, insanı diğer yaratılanlardan ayıran önemli bir faktördür.[271]

---

[267] "مَنْ كَانَ يَوْمَاهُ سَوَاءً فَهُوَ مَغْبُونٌ"
[268] Aclûnî, a.g.e. II, 233.
[269] Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008, s.48.
[270] Şerî’ati, a.g.e., s. 43.
[271] Konar, Ayşegül, *Kendini Bilmenin Din Psikolojik Değeri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 13.

Kişinin kendini bilmesinde olumlu dinamikler kadar olumsuz dinamikler de etkili olmaktadır. Bunlardan en fazla öne çıkanı, kişinin kim olduğu hakkındaki kişisel ve sosyokültürel kabullere dayanan zihinsel imajı yani sahte benliğidir. Sahte benlik olarak ego; "bastırma, mantığa büründürme, özdeşim, pollyanna davranışı, yer değiştirme ve ödünleme" gibi farklı mekanizmalarla zihnin kendisini aldatmasına sebep olabilmektedir. Bu mekanizmalar haddinden fazla kullanıldığında birey, kendisinin gerçek özünü görememekte ve kendisini tanıyamamaktadır. Bireyin kendini bilme sürecinde egonun zararlarından korunabilmesi için egonun özelliklerini iyi bilmesi ve onu tanıması gerekmektedir. Benlik ve ego arasında farklılıkların bulunduğunu söyleyen çoğu psikolog ve filozofa göre insanın kendini geliştirmesi, benliği egodan arındırması ile mümkündür.[272]

Bireyin iç dünyasının keşfi, bireyselleşmenin önem kazandığı modern dönemde ivme kazanan araştırmalardan birisidir. Modern psikolojide "kendini bilme" ve "kendini bilme süreci" psikanaliz incelemelere tabiî tutulmaktadır. Psikolojik olarak bireyin kendine yabancılaşması bazı patolojik sebeplere dayanmaktadır. Buna karşın iç gözlem ve bilinçlilik çabası bireylerin psikolojik açıdan daha sağlıklı hissetmelerini sağlayan olumlu etkenlerdir. Hümanist psikolojinin artan çalışmalarında da insanın kendini tanımasına dair pozitif bulgular elde edilmektedir. "Erdem", kendini gerçekleştirmek, empati, saygı, sevgi, farkındalık, olgunluk, kişilik bütünleşmesi gibi birçok olumlu değer kişinin kendini bilmesine bağlı olarak açıklanmaktadır.[273]

Din psikolojisinde "Kendini Bilmek" ilahî hakikati bilmek için bir araç olarak kabul edilmektedir. Bireyin kendinden uzaklaşması ilahî hakikatlerden uzaklaşması olarak görülmektedir. İnsanın kendi özelliklerinin farkına varması dinen değerli bir olgu olarak ifade edilmektedir. Din, bireyi fıtratını tanımaya ve onu geliştirmeye davet etmekte, bireyin kendini bilme yolculuğuna çıkmasını teşvik etmektedir.

4. Din Sosyolojisi'nde

Çalışmanın bu bölümünde "Ma'rûf" kavramıyla alakalı olarak din sosyolojisinde "Örf" olgusu ele alınacaktır. Ardından Sosyoloji perspektifinden iyiliği emretme ilkesine değinilecektir.

---

[272] Konar, a.g.e., s. 25.
[273] Konar, a.g.e., s. 67.

a. Örf Olgusu

Örf, sözlüklerde "İyi olan, bilinen, yadırganmayan" anlamlarında kullanılmaktadır. Terim anlamı ise "Toplumda genel kabul gören, sürekli veya baskın tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri" dir. Örfün sosyolojideki önemi bir norm karakteri taşımasından ileri gelmektedir. Geçmişten bugüne kadar yapılagelenlerin süreklilik göstermesini emreder. Bu açıdan örfler ve hukuk normları arasında benzerlik bulunduğu ifade edilmektedir. Örfün toplumsal açıdan faydaları olduğu gibi yetersiz kaldığı, olumsuz durumlar oluşturduğu yönleri de bulunmaktadır.[274]

Toplumun günlük hayatı düzenleyen kuralları içermesi pozitif özellikleri arasında sayılırken hızlı değişimlere cevap verememesi eleştirilere sebep olmaktadır. Yine örfün geçerli olduğu sınırların tespit edilmesinin zorluğu, aynı coğrafya aynı ülke sınırları içerisinde bile farklılıklar barındırması da olumsuz olarak görülmüştür.[275]

Kabul gören sosyal davranışların örf olarak isimlendirilebilmesi için bazı şartlar bulunmaktadır. Modern hukukta bu şartlar iki başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan birincisi örfün somut yönünü gösteren toplumda sürekli ve baskın bir şekilde uygulanması şartıdır. İkincisi ise örfün yerleşik genel kanaat neticesinde belirlenmiş olmasıdır. Bu şart örfün soyut yani manevi unsurunu ifade eder. İslam hukukunda ise şerî' delillere aykırı olmama, sonradan ortaya çıkmama, aksi yönde sarahat bulunmaması şeklinde üç şart bulunmaktadır.[276]

Toplum açısından örfler kanunlar gibi yaptırım içerir ve örflere uygun davranmayan bireyler "dışlanma, ötekileştirme, küçümsenme" gibi cezalara maruz kalırlar. Örf ve adetler aynı zamanda bir toplumun manevî kültürü olma özelliği taşımaktadır. Çünkü her toplum varlığını muhafaza edebilmek ve geleceğe taşıyabilmek için bazı kurallar ihdâs eder. Örfler de toplumun bu amacına mutâbık olarak uyulabilecek hazır kurallar anlamına gelir.[277]

Ahlak muhtevâsının büyük bir bölümünü örf ve adetler oluşturmaktadır. Örf ve âdet arasında ise yalnızca derece/düzey farkı bulunmaktadır. Ayrıca örfler zamanla değişim gösterebilirler. Doğrulanan bir davranış zamanla yadsınabilir. Özellikle modern toplumlarda

---

[274] Dönmez, *"Örf*", XXXIV, 87.
[275] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 87.
[276] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 89.
[277] Dönmez, *"Örf*", XXXIV, 89.

görülen bireyler arası ilişkilerin zayıflaması beraberinde örflerin etkisini de azaltmaktadır.[278]

Nitekim bu duruma Cahiliye Arap toplumu örnek verilebilir. Arap toplumunda İslam öncesi var olan örflerden İslam'a ters düşmeyenler devam etmiş, İslam sonrasında da "كُلُّ مَا رَآهُ الْمُسْلِمُونَ جَمِيلًا فَإِنَّهُ جَمِيلٌ عِنْدَ اللَّهِ" *"Müslümanların güzel gördüğü her şey, Allah katında da güzeldir."*[279] hadîs-i şerifi bağlamında örfler kaynaklık etmeye devam etmiştir. Dine ters düşenler ise kaldırılmıştır. Çağdaş toplumlarda yaşanan köklü değişimler örflerle toplum arasında bir krize sebep olmuş, bazı gruplarca örf aleyhtarlığı yapılmaya başlanmıştır. Bu duruma çözüm olarak bazı örf ve adetlerin değiştirilmesi gerektiği düşünülmüştür.

Yapılan araştırma neticesinde bütün örflerin asılsız ve kusurlu olmadığı söylenebilir. Ancak değiştirilmeyecek örfler de bulunmamaktadır. Örflerin değerlendirilmesinin dar kalıplar içinde değil akl-ı selîm düşüncelerle yapılması sağlıklıdır. Ma'rûf kavramı da bu noktada devreye girmekte, örfleri din, akıl ve toplumun ortak paydası olacak şekilde düzenlemektedir.

b. Sosyoloji Perspektifinden Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker İlkesi

Sosyal dinamiklerin değişim dönemine girdiği süreçte din, bazı ilkeler dâhilinde bu değişime katkıda bulunmuş ve yön göstermiştir. Bu ilkelerden birisi, "Emr-i bi'l- ma'rûf nehy-i ani'l münker" dir. Bu ilkenin temelinde insan aklı, iradesi ve sorumluluğu yatmaktadır. Kur'ân'da bu ilkenin toplumsal alanda nasıl işleyeceği şu âyetlerde ifade edilir: *"Mü 'min erkek ve kadınlar birbirlerinin velileridir. İyiliği emredip, kötülükten sakındırırlar..."*[280] Kur'ân'da bu sorumluluğun yalnızca bireylere değil topluma da ait olduğu İslam toplumu özelinde ele alınır. Böylece sorumluluk tüm topluma mâl edilmiş ve sorumluluk iman edenlerin bir vasfı olarak nitelendirilmiştir. *"Sizden; hayra çağıran, iyiliği (ma'rûfu) emreden ve kötülükten (münkerden) sakındıran bir topluluk bulunsun. Kurtuluşa erenler işte bunlardır."*[281] âyetinde bu vazifeyi üstelenecek kişilerin bulunması emredilmiştir.

---

[278] Yanardağ, Alaiddin, *"Örf ve Adetler Sosyolojisi"*, Iğdır: Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, S.7, s.44.

[279] İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed (v.241/855), *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Riyad: Daru's-Salam Kitabevi, 1995, I, 379.

[280] et-Tevbe 9/71: "وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ"

[281] Âl-i İmrân 3/104: "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرْ وَاُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"

Sosyolojik açıdan toplumda iyiliği emredip kötülükten nehy edecek akıl ve irade sahibi kimselerin bulunması; toplumun refahını sağlayacak, ahlakî düzeni tesis edecek, gerileme ve yok oluşu engelleyecek bir gerekliliktir. Nitekim Kur'ân'da, bu gerçek şu şekilde ifade edilir*:*

"فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُوْلُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلاً مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ"

"Sizden önceki çağlardan, kurtardığımız pek azı hariç, akıl ve idrak sahibi kimselerin yeryüzünde bozgunculuk yapılmasını engellemeleri gerekmez miydi? Zâlimler şımartıldıkları refahın peşine düştüler ve suçlulardan oldular."[282]

İyiliği emretme ilkesinin sosyolojik olarak topluma pozitif yönde bir etki sunabilmesi, toplumsal bir ahlak oluşturabilmesi için öncelikle bireylerin bu ilkeyi hayatlarına yansıtmaları gerekmektedir. Her toplumsal değişim, öncelikle o toplumu meydana getiren bireylerin değişimi ile mümkün olmaktadır. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak bu dönüşümü sağlayabilecek yetkinliğe sahiptir.

Rad sûresinde bu yetkin insan şöyle tanımlanmaktadır:

"وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَوةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِراً وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُوْلَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ"

"Onlar ki (sırf) Rablerinin rızasını isteyerek (her zorluğa) katlanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve aşikâr (hayır yoluna) harcarlar, kötülüğü iyilikle savarlar, işte onlar, onlar için bu dâr (-i dünyân) ın (iyi) bir sonucu vardır."[283]
Âyetten anlaşıldığı üzere "Kötülükleri iyiliklerle def etme, değişimi sağlama ve toplumsal yapıyı iyileştirme" insanın iradesine ve davranışına bağlanmıştır.

Bu ilkenin muhtevası kadar uygulama yöntemleri de oldukça önemlidir. Nitekim sosyolojik açıdan düşünüldüğünde değişim ve dönüşümlerin toplumlara etkisi uygulama metoduyla doğrudan bağlantılıdır. Tedricî olarak ilerleyen, zorlayıcı olmayıp teşvik edici bir rol üstlenen, aklın sağduyusuyla hareket edilen bir sosyolojik hareketin daha başarılı olacağı tarih boyunca gözlemlenen bir olaydır.[284]

---

[282] Hud 11/116.
[283] er-Râd 13/22.
[284] Şahinalp, Hacer, *"Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i 'ani'l-Münker"*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2020, S.44, s.241-264.

Cahiliye toplumundan İslam toplumuna geçiş süreci ele alındığında bu geçişin bir devrim niteliği taşımadığı görülmektedir. Zîra bu iki toplum birbirinden tamamen ayrı iki dünya değil, birbirinin devamı niteliğindeki toplumlardı. İslam, kendisinden önce bilinen ma'rûfların uygulamalarını artırmayı hedeflemiş ve onları yok saymamıştır. Bu geçiş sürecine dair çalışmalar yapan Prof. Dr. Vejdi Bilgin, bu süreci "Sosyal Akışkanlık" kavramıyla açıklamaktadır.[285]

Toplumsal boyutta yaşanan sorunlarda ise bireyler "iyiliği yaygınlaştırmak, eğitmek, uyarılarda bulunmak ve kötülüğün yayılmasına engel olmak" gibi sınırlı etki alanlarına sahiptirler. Geniş çaplı sorunlar ve kötülüklere karşı cezaî yaptırımlar için sorumluluk yetkililere devredilmelidir. Bu bağlamda emr-i bi'l- ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi birey ve devlet ilişkilerine de dâhil olan bir prensiptir. Yönetenlerin görevleri arasında güveni sağlamak, adaleti tesis etmek olduğu kadar toplum faydasını yani ma'rûfu gözetmek de bulunmaktadır. Küreselleşen dünyada fikrî, kültürel ve dinî etkileşim her geçen gün artmaktadır. İslam'ın evrenselliğini bu değişen dünyaya sunabilmek için yeni hayat şartlarını göz önünde bulundurarak dinî söylemler üretilmelidir.

İyiliği emretme ilkesi gereğince yapılacak toplumsal uygulamalarda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ilkenin yalnızca dinî tebliğ olarak ele alınmaması gerektiğidir. Nitekim kavramın taşıdığı anlam dinî tebliğden çok daha geniştir ve aklın tefekkür ile güzel bulduğu her iş için kullanılmaktadır. Bu yüzden bu ilkeyi toplumun her ferdini ve her kesimini kapsayan bir bakışla ele almak gerekmektedir.

5. Din Eğitimi'nde

Bu başlık altında din eğitiminde ma'rûf kavramı emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi bağlamında ele alınacaktır. Ahlak eğitimi bağlamında ma'rûf kavramı burada incelenecektir.

a. Eğitimde Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker İlkesi

Din eğitiminde iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak ilkesi Kur'ân âyetleri ile eğitim bilimlerindeki metotlar vesilesiyle yer edinmekte ve uygulanmaktadır. Kur'ân'daki *"Sizden; hayra çağıran, iyiliği (ma'rûfu) emreden ve kötülükten (münkerden) sakındıran bir*

---

[285] Bilgin, Vejdi, *"Câhiliye'den İslâm'a Geçis: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık"*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, C.14, S.1, s.139.

topluluk bulunsun. Kurtuluşa erenler işte bunlardır."[286] âyeti din eğitiminin temel aldığı âyetlerden birisidir. Burada bahsedilen iyiliği emredip kötülükten sakındıracak bir grubun toplumun içinden olması gerektiği din eğitiminin de aynı şekilde aynı toplumdaki kişi/kurumlarca yapılmasını ifade eden göstergelerden birisidir.

Din eğitiminde iyiliği emretme kötülüğü nehy etme ilkesini uygularken eğitim ve öğretim müfredatlarına din, ülke ve insanlık açısından her türlü iyiliği içeren bilgiler dâhil edilmektedir. İyiliğe davet donanımlı bir eğitim öğretim sistemi içerisinde yaygın hale getirilebilir. İyiliği emretme ilkesi, iyiliği tanıtmayı ve iyiliğin öğretilmesini de içeren bir ilkedir. İyiliğin tanımı çalışmanın çeşitli bölümlerinde ele alındığı üzere "Güzelliği akıl ve şerî'âtle bilinen her fiil" dir.[287] Nitekim iyiliğe davet etmek bireylerde davranış değişikliğine yol açması hedeflenen bir ilkedir. Bu bağlamıyla da doğrudan eğitim bilimlerini alakadar etmektedir.[288]

Hedef belirleme, eğitimin dört temel ögesinden ilkidir. Bu hedefler "uzak, yakın, genel ve özel" gibi kategorilere ayrılmaktadır. Temel olarak ise bireyin ve toplumun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak belirlenir.[289] Din eğitiminde de bu amaca uygun hedefler Kur'ân temelli belirlenmektedir. Bu hedefler doğrultusunda din eğitiminde yetiştirilmesi hedeflenen insan tipi, "Fıtrî/insanî potansiyeli bütün olarak ve akletme yeteneği gelişmiş, bilgi ile beslenen, imanla özgürleşmiş, sâlih amel sahibi, Allah'la, kendisiyle ve çevresiyle barışık, ahlâken özgür, hayata bir bütün olarak bakan, sorumluluk bilinci güçlü, muhsin, sağlam aile, cemiyet ve ümmetin özne üyesi birey" olarak ifade edilmektedir.[290]

Eğitimde hedef kadar içerik de önemli bir ögedir. Amaçlara ulaşmak için neyin öğretilip nelerin öğretilemeyeceği içerik basamağında belirlenir. Bu yüzden içeriğin, geçerlilik, güvenilirlik, öğrencinin ilgi ve ihtiyaçları, tutarlılık gibi bazı şartları bulunmaktadır. İyiliği emretme ilkesi ise bu içeriğin bireyin hayatına uygulanabilirliğini kapsamaktadır.[291]

Emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l- münker, din eğitiminde yer alan "dürüstlük, infakta bulunmak, emanete sahip çıkmak, sabır" gibi erdemlerle aynı amacı taşımaktadır. Nitekim bu

---

[286] Âl-i İmrân 3/104: "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرْ وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"
[287] el-Fîrûzâbâdî, *Besâir*, s. 47.
[288] Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1995, s. 42.
[289] Yelken, Tuğba Yanpar ve Gamze Yavuz Konakman, *Öğretim Hedefleri ve Öğrenme Kazanımları*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015, s. 218.
[290] Aydın, Muhammed Şevki, *Din Eğitimi Bilimi*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017, s. 117- s. 132.
[291] Aydın, a.g.e., s.132.

prensip ile hareket eden bir kişi hem inancına uygun davranmış hem de insanlık için faydalı olan bir eğitim ilkesini yerine getirmiş olmaktadır. Nitelikli bir İslam eğitim felsefesi uygulandığı takdirde iyiliği emretmek prensibi din eğitiminde çatı ilke olabilecek potansiyele sahiptir.

b. Ahlak Eğitimi Bağlamında Ma'rûf Kavramı

Eğitim ve ahlak bir bütün olarak ele alınmaktadır. Ancak eğitim, ahlakı da içerisine alan daha geniş bir kapsama sahiptir. Ahlak ise insanın duygu ve davranışlarını ele alması açısından eğitimle ortak bir noktada buluşmaktadır. İyi ve kötü olguları eğitim ile ahlakı ortak bir paydada buluşturur. Ahlak, eğitim içerisindeki iyiye işaret eder ve bunun uygulanmasını ister. Davranışların iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesi eğitim sayesinde öğrenilmektedir.[292]

Ahlak eğitiminin temel amacı ahlak kurallarını belirlemek, öğretmek ve bunların uygulanmasını sağlamaktır. Hem bireyi hem de toplumu bozacak zararlı davranışlardan korumak, iyi ahlakı yaygınlaştırmak ahlak eğitimin hedefleri olarak gösterilmektedir. Bu bağlamda eğitimcilerin iyi, güzel, doğru olarak ifade edilen değer yargılarını kuvvetlendirmesi; kötü ve yanlış kabul edilen tutumları ise uzaklaştırarak ortadan kalkmalarını sağlamaları beklenmektedir.[293]

Kur'ân âyetlerinde bahsedilen "ihsan, sıdk, edep, cömertlik" gibi kavramlar ahlak eğitimi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu ahlakî kavramları sistemleştiren âlimler tarafından temel erdemler belirlenmiş ve âyetlerin ışığında bazı ilkeler ortaya konmuştur. Bu yönde çalışmalar yapan araştırmacılardan birisi de A. Hamdi Akseki'dir. Akseki, ahlakî yasaları bazı temeller etrafında toplayıp kendi söylemiyle "Küllî Kanun" haline getirmeye çalışmıştır. Toplumsal ilişkileri düzenleyen, bireysel gelişimi destekleyen ve ahlakî eğitimi temellendiren görüşünü de hadîs-i şeriflerle delillendirmek suretiyle ortaya koymaktadır. Onun delil olarak sunduğu hadîslerden birisi de: *"İyilik, gönlünü huzura kavuşturan ve içine sinen şeydir, kötülük ise insanlar sana fetva verseler bile gönlünü huzursuz eden ve içinde kuşku bırakan şeydir."*[294] Akseki ayrıca ahlakî eğitimde tek bir yasa oluşturulacaksa

[292] Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Ankara: Nur Yayınları, 1967, s. 59- s. 63.
[293] Akseki, a.g.e., s. 60.
[294] Komisyon, *"İyilik ve Kötülük",* Hadîslerle İslam, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014, VI, 449.

bunun temel öğretisinin şu kaîde olması gerektiğini savunur: “Halk tarafından sana yapılmasını istediğin şeyi sen de onlara yap, başkaları tarafından sana yapılmasını istemediğin şeyle halkı rahatsız etme.”[295]

Emr-i bi’l ma‘rûf nehy-i ani’l münker ilkesi, insan yetiştirmede dikkat edilmesi gereken ilkeleri kapsayan bir prensiptir. İlkenin din eğitiminde fonksiyonel bir şekilde uygulanabilmesi için ilk yapılması gereken tanıtılması ve fertlere benimsetilmesidir. Daha sonra ilke fertler vasıtasıyla toplumdaki tüm sosyal kurumlara yayılarak hayata geçirilmelidir.

İyiliği emredip kötülükten sakındırma ilkesinin ahlakî bir eğitim olarak sunulması bir sistem, metot ve plan gerektirmektedir. Bu hususta gerek âyetlerde zikredilen gerekse Hz. Peygamber’in sünnetlerinde bahsedilen usûlun takip edilmesi ve benzer yöntemlerin uygulanması araştırılmaktadır. Ma‘rûf olan davranışların bireylere benimsetilmesi ve birer alışkanlığa dönüştürülerek daha sağlıklı bir toplum inşâ edilmesi din eğitimi disiplininin önem arz eden konularındandır. Bu ilke çerçevesinde eğitilen bireylerin aynı zamanda birer eğitici rolünde de oldukları dikkate alınmaktadır. Nitekim Kur’ân’da bu ilkeyi herhangi bir ayrım belirtmeksizin her müslümanın sorumluluğu olarak ifade etmekte ve toplum içerisinde bu ilkeyi her daim yerine getirecek mükelleflerin bulunmasını emretmektedir.[296]

Ma‘rûf kavramının anlam zenginliği din bilimlerinin ele alındığı bu bölümde açık bir şekilde görülmektedir. Kavramın diğer dinlerdeki karşılığı hem tarihî süreçleriyle hem de öğretileriyle beraber ele alınmıştır. Din felsefesi ve din psikolojisi alanlarında kavram “İyilik” anlamıyla ön plana çıkmaktadır. Din sosyolojisinde ise örf ve toplumsal bir ilke olarak karşılık bulmaktadır. Kavramın iyiliği emredip kötülükten alıkoyma ilkesi bağlamında neredeyse her disiplinde yer edindiği görülmüştür. Özellikle din eğitiminde bir prensip olarak başlıca ele alınmaktadır.

B. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE

Bu bölüm, “Tefsir, Fıkıh, Hadîs, Kelam, Tasavvuf ve Mezhepler Tarihi” alanlarında “Ma‘rûf” kavramının araştırılmasından oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde daha detaylı olarak ele alınacağı için “Tefsir” başlığında bilgiler kısa tutulacaktır. “Hadîs”

---

[295] Akseki, a.g.e., s. 59-63.

[296] Âli İmrân 3/104: "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ۜ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *“İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”*

bölümünde ma‘rûf kavramı lafız ve terim yönü olmak üzere iki başlık altında incelenecektir. “Fıkıh” başlığında ise “İslam hukukunda örf ve âdetler” ele alınacak, “Örfün meşruiyeti ve çeşitleri”, “Aile hukuku bağlamında ma‘rûf” ve “Hisbe teşkilatı” irdelenecektir.

Kelam’da ma‘rûf kavramı İslam inanç ekolleri bağlamında ele alınacak ve kelam mezheplerinde emr-i bi’l ma‘rûf nehy-i ani’l-münker ilkesi ile iyilik ve kötülük problemi irdelenecektir. Tasavvuf başlığında ise ma‘rûf, kavramın mastarlarından olan ma’rifet bağlamında ele alınacak; “tasavvufta ma’rifet anlayışı” ve “ma’rifet ile ahlak ilişkisi” açıklanacaktır. Tasavvufî akımlardan “İrfânî Tasavvuf” bu başlıkta incelenecektir.

1. Tefsir’de

Bu bölümde “Ma‘rûf” kavramının Kur’ân’da zikredildiği âyetler ve müfessirler tarafından yapılan tefsirleri araştırılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde kavramın Kur’ân’da zikredilişi ve ihtivâ ettiği anlam detaylı bir şekilde ele alınacağından ötürü bu bölümde genel bilgiler sunulacaktır.

a. Kur’ân-ı Kerîm’de

“معروف” kavramı Kur’ân’da 12 sûrede 37 âyette 39 kez geçmektedir. Mekkî sûrelerden A’râf ve Lokmân sûrelerinde toplamda 2 âyette 2 defa, Medenî sûrelerden ise “Bâkara, Âlî İmran, Ahzâb, Mümtehine, Nisâ, Muhammed, Talâk, Nûr, Hacc ve Tevbe” sûrelerinde toplamda 35 âyette 36 defa geçmektedir.

Kavramın genel kullanımına bakıldığında nesne ve sıfat olarak geçtiği görülmektedir. Aynı zamanda kavramın kökü olan “عرف” kelimesi de 71 âyette geçmektedir. Bu kelime Kur’ân’ın 44 yerinde isim olarak zikredilmiştir. Fiil olarak ise 27 âyette bulunmaktadır. Sülâsî mücerred ve sülâsî mezîd bablarından fiil; mastardan da isim olarak geldiği görülmektedir.

b. Genel Olarak Tefsir’de

“Ma‘rûf” kavramı, terim ve sözlük anlamıyla Kur’ân âyetleri çerçevesinde de tefsirlerde yer almaktadır. Genel olarak bakıldığında kavramın âyetlerde “iyilik” ve “bilinen/uygulanagelen” anlamında iki temel anlamda kullanıldığı görülmektedir. Âyetlerde kavramın açıklanmaması ilk muhataplar tarafından anlamı açık bir kelime olduğunu göstermektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde kavram Kur’ân ve tefsir bağlamında detaylı şekilde ele alınacağı için bu başlıkta detaylı olarak ele alınmamıştır.

2. Hadîs'te

Çalışmanın bu bölümünde hadîs ilminde ma'rûf kavramı iki başlık altında ele alınacaktır. İlk başlıkta ma'rûfun "İyilik, bilinen/uygulanagelen, ikram/cömertlik" anlamlarındaki sözlük manalarını içeren bazı hadîs-i şerifler örnek verilecektir. İkinci başlıkta ise kavram hadîs terminolojisi bağlamında terim yönüyle ele alınacaktır.

a. Mana Yönüyle

"Ma'rûf" kavramının 65 hadîste geçtiği tespit edilmiştir.[297] Kavram bu hadîslerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamlar maddeler halinde sıralanmıştır:

1) İyilik: Ma'rûf kavramının "İyilik" manasında kullanıldığı hadîslerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

"حَدَّثَنا سعيد بن أبي بردة عن أبيه عن جده عن النبي ﷺ قال: على كل مسلم صدقة . فقالوا : يا نبي الله فمَن لم يَجِدْ ؟ قال : يَعملُ بيدِهِ فَيَنفَعُ نَفْسَهُ ويتصدَّقُ قالوا : فإن لم يَجِدْ ؟ قال : يُعِينُ ذا الحاجة الملهوف . قالوا : فإن لم يجد ؟ قال : فليعمل بالمعروفِ ، وليُمْسِكْ عن الشرّ ، فإنها له صدقة"[298]

Sâid bin Ebî Bürde babasından o da dedesinden rivâyet etmiştir ki: Nebî buyurdu ki: "Her müslümân üzerine sadaka vermek vâciptir." Orada bulunan sahâbîler: Ey Allah'ın Peygamberi! Sadaka edecek bir şey bulamazsa (ne yapar)? dediler. Rasûlullah: "Eliyle çalışır; elinin emeğiyle kazandığından hem kendini faydalandırır hem de sadaka verir." buyurdu. Sahâbîler: Çalışmaya da gücü bulunmazsa? dediler. Rasûlullah: "İhtiyâç sahibine, bunalmış mazluma yardım eder." buyurdu. Buna da güç bulamazsa (ne yapar)? dediler. Rasûlullah: "Ma'rûf (yâni hayır) işlesin, şerden kendini tutsun. Çünkü bu da o kimse için bir sadakadır." buyurdu."[299]

"عَنْ حُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ : وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ، وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُوشِكَنَّ اللَّهُ يَبْعَثُ عَلَيْكُمْ عِقَابًا مِنْهُ ، ثُمَّ تَدْعُونَهُ فَلَا يَسْتَجِيبُ لَكُم"[300]

Huzeyfe b. el Yemân'dan edilen rivâyete göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Canım, kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki: Mutlaka iyilikleri emredecek ve

---

[297] Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, XVII, 449-457.
[298] el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (v. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Şam: Dâr'u İbn Kesîr, 2002, *"Zekat"*, 31.
[299] el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), I-XVI, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989, III, 1367.
[300] Tirmizî, *"Fiten"*, 9.

kötülüklerden insanları sakındıracaksınız. Böyle yapmaz iseniz Allah size bir ceza gönderiverir de ona dua edersiniz duanız kabul olunmaz."[301]

"عَنْ عِكْرِمَةَ ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ : لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَرْحَمْ صَغِيرَنَا ، وَيُوَقِّرْ كَبِيرَنَا ، وَيَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ ، وَيَنْهَى عَنِ الْمُنكَرِ "[302]

"İbn Abbas'tan rivayete göre, Rasulallah şöyle buyurmuştur: "Küçüğümüze şefkat, büyüğümüze saygı göstermeyen; iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmayan bizden değildir." [303]

"أنَّ نَاسًا مِن أَصْحَابِ النَّبيِّ صَلَّى اللَّهُ عليه وسلَّمَ قالوا للنَّبيِّ صَلَّى اللَّهُ عليه وسلَّمَ: يا رَسولَ اللهِ، ذَهَبَ أَهْلُ الدُّثُورِ بالأُجُورِ؛ يُصَلُّونَ كما نُصَلِّي، وَيَصُومُونَ كما نَصُومُ، وَيَتَصَدَّقُونَ بفُضُولِ أَمْوَالِهِمْ، قالَ: أَوَليسَ قدْ جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ ما تَصَّدَّقُونَ؟ إنَّ بكُلِّ تَسْبِيحَةٍ صَدَقَةً، وَكُلِّ تَكْبِيرَةٍ صَدَقَةً، وَكُلِّ تَحْمِيدَةٍ صَدَقَةً، وَكُلِّ تَهْلِيلَةٍ صَدَقَةً، وَأَمْرٌ بالمَعروفِ صَدَقَةٌ، وَنَهْيٌ عن مُنْكَرٍ صَدَقَةٌ، وفي بُضْعِ أَحَدِكُمْ صَدَقَةٌ، قالوا: يا رَسولَ اللهِ، أَيَأْتي أَحَدُنَا شَهْوَتَهُ وَيَكونُ له فِيهَا أَجْرٌ؟ قالَ: أَرَأَيْتُمْ لو وَضَعَهَا في حَرَامٍ، أَكانَ عليه فِيهَا وِزْرٌ؟ فَكَذلكَ إذَا وَضَعَهَا في الحَلَالِ كانَ له أَجْرٌ"[304].

Nebi'in ashabından insanlar, Nebi'ye: "Yâ Rasûlallah! Servet sahipleri sevapları alıp gittiler. Bizim kıldığımız gibi namaz kılıyorlar, bizim gibi oruç tutuyorlar. Onlar mallarının fazlalarını tasadduk ediyorlar." dediler. O da: "Size Allah tasadduk edecek bir şey vermedi mi? Her tesbîh bir sadaka, her tekbîr bir sadaka, her tahmîd bir sadaka, her tahlil bir sadaka, emr-i bi'l ma'rûf bir sadaka, münkerden nehiy bir sadakadır. Birinizin cimâsında bile bir sadaka vardır." buyurdular. Onlar: "Yâ Rasûlallah! Birimiz şehvetini giderir de onun için onda da bir ecir mi olur?" dediler. O da: "Ne dersiniz, o kimse onu bir haramda giderseydi, bunda onun üzerine bir günâh olur mu? İşte bunun gibi helâlde onu giderdiğinde de ona bir ecir olur." buyurdu.[305]

"يَا عَلِي ، إِنَّ أَهْلُ الْمَعْرُوفِ فِي الدُّنْيَا هَمَّ أَهْلُ الْمَعْرُوفِ فِي الْآخِرَةِ "[306]

"Ey Ali, dünyada iyilik yapanlar, ahirette de iyilik sahibi olanlardır."[307]

---

[301] Parlıyan, Abdullah, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi,* I-III, Konya: Konya Kitapçılık, 2004, II, 209.
[302] Tirmizî, *"Fiten"*, 150.
[303] Parlıyan, a.g.e., s.150.
[304] Müslim, *"Zekat"*, 1006.
[305] Müslim, *"Zekat"*, 1006.
[306] en-Neysâbûrî, *"Kitâbü'r-Rikâk",* 3284.
[307] en-Neysâbûrî, a.g.e., 3284.

"وَرَوَي عَنْ اِبْنِ عَبَّاسٍ فِي مَعْنَاهِ قَالَ: يَأْتِي أَصْحَابُ الْمَعْرُوفِ فِي الدُّنْيَا فَيُغْفَرُ لَهُمْ بِمَعْرُوفِهِمْ، وَتَبْقَى حَسَنَاتِهِمْ جَامِعَةً فَيُعْطُونَهَا لِمَنْ زَادَتْ سَيِّئَاتِهِ عَلَى حَسَنَاتِهِ، فَيُغْفَرُ لَهُ وَيُدْخِلُ الْجَنَّةَ، فَيَجْتَمِعُ لَهُمُ الْإِحْسَانِ إِلَى النَّاسِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ"[308]

"İbn Abbas'tan bu anlamda rivayet aktarılmıştır: Dünyada iyilik yapanlar, yaptıkları iyilikler sebebiyle affedilirler. Sevapları birikir ve bu sevaplar, günahları sevaplarından fazla olanlara verilir. Böylece bu kişiler affedilir ve cennete girerler. Böylece, dünyada ve ahirette insanlara iyilik yapmış olurlar."[309]

2) Bilinen/Uygulanagelen/Tanınan: "معروف" kavramı ve kök fiili "عرف" nin hadîslerde "örf", "tanına" ve bilinen/uygulanagelen" manasında kullanımı fazla değildir. Ancak aşağıdaki üç hadîste bu anlamıyla ele alınmıştır:

"أَنَّ عَائِشَةَ ـ رضى الله عنها ـ قَالَتْ جَاءَتْ هِنْدٌ بِنْتُ عُتْبَةَ قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا كَانَ عَلَى ظَهْرِ الأَرْضِ مِنْ أَهْلِ خِبَاءٍ أَحَبُّ إِلَىَّ أَنْ يَذِلُّوا مِنْ أَهْلِ خِبَائِكَ، ثُمَّ مَا أَصْبَحَ الْيَوْمَ عَلَى ظَهْرِ الأَرْضِ أَهْلُ خِبَاءٍ أَحَبَّ إِلَىَّ أَنْ يَعِزُّوا مِنْ أَهْلِ خِبَائِكَ. قَالَ وَأَيْضًا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ أَبَا سُفْيَانَ رَجُلٌ مِسِّيكٌ، فَهَلْ عَلَىَّ حَرَجٌ أَنْ أُطْعِمَ مِنَ الَّذِي لَهُ عِيَالَنَا قَالَ " لاَ أُرَاهُ إِلاَّ بِالْمَعْرُوفِ ".[310]

"Hz. Âişe şöyle demiştir: Utbe bin Rabîa'nın kızı Hind geldi ve: "Yâ Rasûlullah! Vaktiyle yeryüzünde senin hâne halkın kadar zelîl ve harâb olmalarını istediğim hiçbir ev halkı yoktu. Sonra bugün oldu, yeryüzünde senin ev halkın kadar azîz olmalarını istediğim hiçbir ev halkı yoktur." dedi. Rasûlullah da Hind'e: "Nefsim elinde olan Allah'a yemîn ederim ki, ben de sana nisbetle senin gibiyim." dedi. Yine Hind: "Yâ Rasûlallah! (Kocam) Ebû Sufyân çok cimri bir adamdır. Onun malından (gizlice alıp da) aile halkımızı yedirmemde bana günâh var mıdır?" diye sordu. Rasûlullah: "Bunun ancak örf ve âdete göre (ma'rûfla) olmasını düşünürüm (bundan fazlasını değil)." buyurdu."[311]

"عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كُنْتُ رَدِيفَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا غُلَامُ، أَلَا أُعَلِّمُكَ كَلِمَاتٍ؛ لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَنْفَعَكَ بِهِنَّ؟ قُلْتُ: بَلَى فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي قَالَ: احْفَظِ اللَّهَ يَحْفَظْكَ، احْفَظِ اللَّهَ تَجِدْهُ أَمَامَكَ، تَعَرَّفْ إِلَى اللَّهِ فِي الرَّخَاءِ يَعْرِفْكَ فِي الشِّدَّةِ، إِذَا سَأَلْتَ فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ، فَقَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ، فَلَوِ اجْتَمَعَ الْخَلْقُ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَكْتُبْهُ اللَّهُ لَكَ لَمْ يَقْدِرُوا عَلَيْهِ، أَوْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَكْتُبْهُ اللَّهُ عَلَيْكَ لَمْ يَقْدِرُوا عَلَيْهِ، فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَعْمَلَ لِلَّهِ بِالرِّضَا فِي الْيَقِينِ فَافْعَلْ، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَفِي الصَّبْرِ عَلَى مَا تَكْرَهُ خَيْرٌ كَثِيرٌ، وَاعْلَمْ أَنَّ النَّصْرَ مَعَ الصَّبْرِ، وَأَنَّ الْفَرَجَ مَعَ الْكَرْبِ، وَأَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا"[312]

---

[308] el-Kuleynî, Muhammed b. Yakub, "*Furu'u'l-kâfi"* (thk. Muhammed Ca'fer Şemsüddîn), I-V, Beyrut 1993, III, 516.
[309] el-Kuleynî, a.g.e., III, 516.
[310] el-Buharî, *"Menâkıb-î Ensar"*, 23.
[311] el-Buharî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, V, 48.
[312] Tirmizî, *"Rikâk"*, 7132.

“İbn Abbas şöyle demiştir: Bir gün Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) arkasında idim. Bana dedi ki: "Ey genç! Sana bazı sözler öğreteyim; belki Allah bunlarla sana fayda verir." Ben de: "Evet, babam ve annem sana feda olsun" dedim. O şöyle devam etti: "Allah'ı koru ki, O da seni korusun. Allah'ı koru ki, O'nu hep önünde bulasın. Allah'a yaklaşmaya çalış, O da seni sıkıntılarda tanır. Bir şey isteyeceğin zaman Allah'tan iste, yardım dileyeceğin zaman Allah'tan yardım dile. Bil ki, kalemler kaldırıldı ve her şeyin yazıldığı kitap kurudu. Eğer tüm yaratılmışlar sana bir şey vermek için toplansa ve bu şey Allah tarafından sana yazılmamışsa, bunu yapamazlar. Ya da sana bir zarar vermek için toplansalar ve bu şey Allah tarafından sana yazılmamışsa, bunu yapamazlar. Eğer Allah için rıza içinde ve kesin bir inançla çalışabiliyorsan, bunu yap. Eğer bunu yapamazsan, o zaman sevmediğin şeylere sabretmek büyük bir hayırdır. Bil ki, zafer sabırla beraberdir, ferahlık sıkıntıyla beraberdir ve zorlukla beraber kolaylık vardır.”[313]

"إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ لِعِبَادِهِ: مَنْ تَعْبُدُونَ؟ فَيَقُولُونَ: نَعْبُدُ اللَّهَ سُبْحَانَهُ. فَيَقُولُ: هَلْ تَعْرِفُونَ رَبَّكُمْ؟ فَيَقُولُونَ: إِذَا اعْتَرَفْنَا لَنَا عَرَفْنَاهُ"[314]

“Allah, kullarına: 'Kimi ibadet ediyorsunuz?' diye sorar. Onlar: 'Biz Allah'ı ibadet ederiz.' derler. Allah: 'Rabbinizi tanıyor musunuz?' der. Onlar: 'Eğer bize tanıttığınızda tanırız.' derler.”[315]

3) İkrâm, Yiyecek Yardımı: Ma‘rûf kavramı bazı hadîs-i şerîflerde “cömertlik, ikrâm etmek ve yiyecek yardımında bulunmak” manasında kullanılmıştır. Bu manadaki örnek hadîs:

"عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ : مَنِ اسْتَعَاذَ بِاللَّهِ فَأَعِيذُوهُ، وَمَنْ سَأَلَكُمْ بِاللَّهِ فَأَعْطُوهُ ، وَمَنِ اسْتَجَارَ بِاللَّهِ فَأَجِيرُوهُ ، ، وَمَنْ آتَى إِلَيْكُمْ مَعْرُوفًا فَكَافِئُوهُ ، فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا، فَادْعُوا لَهُ حَتَّى تَعْلَمُوا أَنْ قَدْ كَافَأْتُمُوهُ"[316]

“İbn Ömer’den rivâyete göre, Rasûlullah şöyle buyurdu: Allah adına size sığınana yardım edip sığındırın, Allah adını anarak isteyene verin, Allah rızası için düştüğü tehlikeli durumdan yardım isteyene yardım edin. Size ikram edeni mükafatlandırın, mükafatlandıracak bir şey bulamaz iseniz razı ettiğinize inanıncaya kadar ona dua ediniz.”[317]

---

[313] Tirmizî, *“Rikâk”*, 7132.
[314] el-Buharî*, “Kitabü’t-Tevhîd”*, 23.
[315] el-Buharî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, III, 123.
[316] en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, I-IX, Dâru’t-Tâsîl: Kâhire, 2012, IV*, "Zekat"*, 72.
[317] en-Nesâî, *Sünen-i Nesâî Tercemesi*, (çev. Abdullah Parlıyan), Konya: Konya Kitapçılık, 2005, s. 356.

b. Terim Yönüyle

Ma‘rûf, Hadîs ilminde “Güvenilir râvînin zayıf râvîye muhâlefet edip rivâyet ettiği hâdis” olarak kullanılmaktadır. Hadîs türleri arasında ise zayıf hadîslerden olan münker hadîsin zıddıdır.[318] Hadîste ma‘rûf terimi, münker hadîsin literatüre dahil olmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Münker hadîsi ilk defa cerh lafzı olarak kullanan Yahya bin Sâid el-Kattan (v.198/893) olmuştur. Râvî sıfatı olarak kullanılması ve tarifinin yapılması ise hicrî III. asırda gerçekleşmiştir.[319]

Hicrî III. asırda makbûl hadîsler için “sahih, hasen, müstakîm, ceyyid” gibi terimler kullanılmakta ve ma‘rûf aynı doğrultuda bir terim olarak anılmaktaydı, IV. asır itibariyle, “sâhih” ve “hasen” terimlerinin hadîs terminolojisinde netlik kazanması, ma‘rûf kavramının daha çok münker hadîsin karşısında yer alan hadîsler için kullanılan bir terim haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim Nevevî ve İbn Sâlâh gibi hadîs usûlcüleri tarafından ma‘rûf teriminin kullanılmayıp yalnızca münker hadîsin ele alınması Suyûtî tarafından eleştirilmiştir.[320]

Ma‘rûf hadîs ile ilgili en geniş açıklama İbn Hacer el-Askalânî (v.852/1449) tarafından yapılmıştır. İbn Hacer, usûl kitabında “Muhâlefet zâ’f ile olursa daha üstün olana ma‘rûf, mukabiline de münker denir.” diyerek ma‘rûfu tanımlamıştır. Bu hadîs nevîne örnek olarak sunulan en meşhur rivâyet ise İbn Ebî Hatîm’in kıraat imamlarından Hamza bin Habîb ez-Zeyyât’ın kardeşi Hubeyyib bin Habîb târîkiyle Ebu İshâk’tan onun el-Ayzâr bin Hureys’ten, onun İbn Abbas’tan onun da Hazret-i Peygamber’den rivâyet ettiği *“Kim namaz kılar, zekat verir, hacceder, oruç tutar ve misafiri de ağırlarsa cennete girer.*[321]*”* hadîsidir. Ebû Hatîm bu hadîse münker demiştir. Nitekim diğer güvenilir râvîler mezkûr hadîsi İbn İshâk’tan mevkuf olarak rivâyet etmişlerdir ki ma‘rûf olan da budur.[322] Bazı muhaddisler ise ma‘rûf terimini meçhul hadîsin karşılığı olarak kullanmışlardır. Onlar bu ma‘rûf

---

[318] Efendioğlu, Mehmet*, “Ma’rûf”*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003, XXVIII, 66.

[319] Yücel, Ahmet, *Hadîs Istılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014, s. 186.

[320] Efendioğlu, a.g.md., XXVIII, 66.

[321] "مَنْ صَلَّى وَقَامَ بِالزَّكَوَاتِ وَحَجَّ وَصَامَ وَأَحْسَنَ إِلَى الضُّيُوفِ فَهُوَ دَاخِلٌ الْجَنَّةَ"

[322] İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449), *Nuhbetu’l-Fiker Şerhî*, (çev. Talat Koçyiğit), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 44.

ile "hadîste şöhret sahibi, rivâyeti birden fazla râvî tarafından nakledilen" kimseleri kastetmişlerdir.[323]

3. Fıkıh'ta

Bu bölümde ma'rûf kavramının fıkıh ilminde karşılığı olan "Örf/uygulanagelen" anlamı irdelenecektir. Örfün meşruiyeti ve çeşitleri ayrı bir başlıkta ele alınacaktır. İslam hukukunun bir alt dalı olan aile hukuku dairesinde ma'rûf kavramı ele alınıp kavramın zikredildiği âyetler incelenecektir. İyiliği emretme ilkesi çerçevesinde ise hisbe teşkilatı konusuna değinilecektir.

a. Örf ve Âdet

Örfler bireylerin hayatındaki alışkanlık haline gelmiş davranışların toplum hayatına yansıması olarak ifade edilmektedir. Örfler sayesinde davranışlarda pratikleşme ve karar mekanizmasında kolaylık görülmektedir. Ancak örfler, toplumun alışkanlıkları gibi sığ bir tanıma sığmaz. Çünkü örflerin bireyleri zorlayıcı ve bugüne kadar yapılagelen davranışların tekrarını emreden normatif yönleri mevcuttur. Bu yönüyle örfler hukuk normlarıyla benzerlik taşımaktadır.

Örflerin sosyal hayattaki baskın varlıkları bazı örflerin hukuk formunu almasına ya da bazı hukuk normlarının da zamanla örfileşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak bu kaynaşmada dikkat edilmesi gereken bazı şartlar mevcuttur. Böylece örflere de bir sınır çizebilmek mümkün olacaktır.[324]

İslamiyet'in gelişiyle beraber cahiliye adetlerinden hepsinin tamamen kaldırılmadığı ve bazı düzeltmelerle beraber devam eden örflerin olduğu bilinen bir gerçektir. Bu örflerden dinen uygun olmayanlar kaldırılmış, uygun olanlar olduğu gibi kabul edilmiş, bazılarında ise düzeltmeler yapılmıştır. Böylece örf, İslamiyet'in ilk zamanlarından itibaren hukukta belirleyici bir role sahip olmuştur.[325]

İslam hukuku temelde hayr (ma'rûf) ve şer (münker) olarak iki hüküm üzerine binâ edilmiştir. Bu esâs, Kurân'daki iyilikle emretme kötülükten nehyetme prensibiyle ifade edilmektedir. Örfün fıkıh âlimlerince yapılan en eski tanımı Nesefî (v. 710/1310)'ye aittir.

---

[323] Efendioğlu, *"Ma'rûf"*, XXVIII, 66.
[324] Efendioğlu, a.g.md., XXVIII, 67.
[325] Efendioğlu, a.g.md., XXVIII, 68.

El-Mustâsfâ adlı eserinde örfü "Aklî verilerin süzgecinden geçerek vicdanlarda yer tutan ve selim tabiatlarca uygun bulunan davranışlar, söz ve eylem biçimleri" olarak tanımlamıştır.[326]

Bilindiği üzere Nebî a.s.'ın sahâbeden bir veya birkaç kimseyi ibadetler hususunda bir şey yaparken görmesine rağmen bu yaptıklarından onları alıkoymaması "Takrîrî Hadîs" olarak zikredilmektedir. İslamiyet öncesi âdetlerden de dine muârız olmayan davranışlar takriri hadîsler gibi engellenmemiş ve uygulanmaya devam edilmiştir.[327]

Dinen mâkul olan örf ve adetlerin varlıklarını devam ettirmeleri sadece Hz. Peygamber dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki dönemlerde müslümanlar bu temele dayanarak gittikleri farklı coğrafyalarda var olan örfleri dinî olarak bir sakınca olmadığı ve akla münasip olduğu müddetçe kabul edip uygulamışlardır.[328]

Örfün şartları hukukî düzeyde iki grupta ele alınmıştır. Bunlardan ilki, sürekli uygulamadır. Örfün toplumda süreklilik göstermesi maddî bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Diğer şart ise örfün toplumda yerleşik kanaat şeklinde tezâhür etmesidir. Örfün fıkıhta kabul edilmesinin şartları ise; şer'î delillere aykırı olmama, sonradan ortaya çıkmamış olması, aksi yönde sarâhat bulunmamasıdır. Örf ve adetlerin erken dönemde İslam hukuku sistematiğine dahil edilmesi "ilk asırda var olan hükümlerin kullanılması, hükümlerde boşluk olduğunda ise âlimlerce yapılan istinbât" sebebiyle gerçekleşmemiştir. Usûl eserlerinden ziyâde furû eserlerinde icmâ ve sünnet bahisleri dahilinde ele alınmıştır.[329]

İslam hukukunda örf, İmam Malik'in Medinelilerin adet ve örflerine gösterdiği dikkat ile öne çıkmıştır. Bu önem "Amel-i Ehl-î Medine" olarak da literatürde yer edinmiştir. İmam, Amel-i Ehl-î Medine'yi şu ifadelerle islam hukukuna dahil etmekteydi: "Kur'ân-ı Kerim'de ve hadîslerde sarâhât (açıklık) bulunmadığı taktirde, istînbat (hüküm çıkarma ameliyesi) ve kıyastan önce Medinelilerin örf-adetlerine bakılmalıdır."[330]

Örf ve âdetleri fıkıhta bütünüyle ele alan ilk müellif İbn Âbidîn (v.1252/1836)' dir. İbn Âbidin, *"Neşrü'l-ʿarf fî binâ'i baʿżi'l-aḥkâm ʿale'l-ʿurf"* adlı eserinde örf ve âdetlerin

---

[326] Dönmez, *"Örf*", XXXIV, 94.
[327] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 94.
[328] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 94.
[329] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 94.
[330] Dönmez, İbrahim Kâfî, *"Amel-î Ehl-î Medîne",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1991, III, 21-25.

tanımı, şartlarını, dayanaklarını, delillerini ele almıştır. Ancak hem İbn Abidîn hem de sonraki dönem âlimlerin eserlerinde örf ve âdetlerin norm niteliği dikkate alınmadan te'lif edilmiştir.[331]

b. Örfün Meşrûiyeti ve Çeşitleri

İslam hukukunda fer'i hükümlerden örfe dayandırılan hükümler için genellikle Abdullah bin Mesud'dan rivâyet edilen şu hadîs delil olarak zikredilmektedir: *"Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir."*[332] Bu hadîsteki müslümanlar lafzıyla kastedilenin tüm müslümanlar değil yalnızca din bilginleri olduğu şeklinde bazı açıklamalar yapılmıştır.[333]

Örfe diğer bir delil ise, Ebu Süfyan'ın karısı Hind'in Hz. Peygamber'e eşinin parasından çocukları için gizlice alıp alamayacağını sorduğu hadîstir. Hadîste geçen "لاَ أُرَاهُ إِلاَّ بِالْمَعْرُوفِ" *"ma'rûf miktarda alabilirsin."* cümlesi bazı âlimlerce örfe uygun miktar olarak yorumlanmıştır.[334] Bunların dışında, İslam hukukundaki belirleyiciliği ifade etmek için bir önceki başlıkta da değinildiği üzere en önemli delil takrirî hadîs ile İslam öncesi Arap toplumunun örf ve âdetlerinin şartlar çerçevesinde kabulüdür.

Fıkıhta örfün çeşitleri "yapısal, muhatap kitle ve muteberlik" açısından olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır. Yapısal açıdan örfler lafzî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî örf, "Bazı lafız ve terkiplerin muayyen bir anlamda kullanıla kullanıla artık mutlak biçimde söylenince bir karîne veya aklî alâka olmaksızın ilk anda zihinlerde o anlamın canlanır hale gelmesi"[335] demektir. Örneğin para, ülkelerde farklı kelimelerle ifade edilse de zihinlerde aynı manayı ifade etmektedir. Amelî örf ise "Toplumun günlük yaşantıya ilişkin hususlarda veya fıkhî sonuçları olan konularda belirli biçimde davranmayı itiyat haline getirmiş olması" demektir. Bu türe de toplumlarda yapılması yasaklanan ya da yapılması gerekli görülen toplu davranışların birçoğu dahil edilebilir.[336]

İkinci gruptaki örfler ise yayılım açısından ikiye ayrılmaktadır. İlki örf-î âmdır ve tüm İslam âleminde kabul gören örfleri ifade eder. Örf-i hâs ise belirli toplumlara veya

---

[331] Dönmez, *"Örf"*, XXXIV, 94.
[332] İbn Hanbel, I, 379.
[333] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 94.
[334] Dönmez, a.g.md., XXXIV, 94.
[335] Dönmez, *"Amel-i Ehl-i Medine"*, III, 66.
[336] Dönmez, a.g.md., III, 66.

coğrafyalara ait olup fıkhî yaptırımları o muhitle sınırlı olan örflerdir. Muteberlik açıdan örfler "sahîh ve fâsid" olarak sınıflandırılmaktadır. Naslara aykırı düşmeyen ve süreç yahut sonuç itibariyle kötülüğe hâiz olmayanlar sahih, bunların dışında kalanlar fâsid olarak ifade edilmektedir.[337]

c. Aile Hukuku Bağlamında Ma'rûf Kavramı

İslam hukukunun bir alt dalı olan "Aile Hukuku", ailenin hukukî yapısını ve aile ilişkilerinden doğan hak ve borçları kapsamaktadır. Fıkıh dilinde bu dala "Münâkehât" denmektir. Klasik fıkıh eserlerinde aile hukuku konuları genel olarak "İbadât" ve "Muâmelât" konuları arasına dahil edilmiştir. Münâkehât bahisleri ise ekseriyetle "Nikâh" ve "Talâk" bölümlerinden oluşmaktadır.

Kur'ân'da ma'rûf kavramının zikredildiği âyetlerden bazıları aile hukukunun konularından olan "nikah ve talâk" tan bahsetmektedir. Bu âyetlerden öne çıkanlar: *"...Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde ma'rûfa göre hakları vardır."*[338] ve *"...Onlarla (eşleriniz ile) ma'rûfa göre geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (bile geçinmeyi sürdürün), olabilir ki, bir şey sizin hoşunuza gitmez de Allah onda birçok hayır takdir etmis bulunur."*[339] Türkçe mealler, ilk âyette zikredilen ma'rûf kavramına "meşru hak", ikinci âyette geçene ise "iyi/güzel geçinin" manası vermektedir.[340]

Bakara sûresinde geçen âyette eşlerinin birbirleri üzerlerinde hakları bulunduğu beyân edilmiş fakat bu haklar açıkca belirtilmemiştir. Ancak âyette tarafların birbirleri üzerindeki haklarının örfe göre olduğu ifadesi "Ma'rûf" lafzı ile beyan edilmiştir. Fıkıh'ta örf olgusu geçmiş başlıklarda detaylı bir şekilde ele alındığı için burada konunun aile hukukuna temas eden noktalarını ele almakla yetinilecektir.

Âyette kullanılan ma'rûf lafzının örf anlamına geldiği nüzûla şahit olan Araplar tarafından bilinmekteydi. İmam Şâfiî, Arapların ma'rûfu nasıl anladıklarını şu şekilde izâh etmektedir: "Allah, koca için karısı üzerine karısı için de koca üzerine Kitap ve Peygamber

---

[337] Dönmez, *"Örf"*, XXXIV, 94.
[338] el-Bakara 2/228: "وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحاً وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ"
[339] en-Nisâ 4/19: "وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيراً"
[340] Karaman, Hayrettin, vd., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsîr*, I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, C.I, s.361; Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, I, 848.

vasıtasıyla mücmel ve mufassal olarak ifade ettiği haklar va'z etmiştir. Kendi dilleriyle hitap olunan Araplar bu lafızları anlamıştır."[341]

İslam hukukunda "eşler arasındaki hakların, borçların, beraber yaşamanın, boşama ve nafaka" gibi hususların ma'rûf üzere olması ilgili âyetlerde ifade edilmiştir.[342] Bu âyetlerde zikredilen ma'rûfun kapsamı hakkında bazı farklı fikirler öne sürülmüştür. Bu teorilerden en makbûl olanı daha önce de zikredilen Kur'ân'ın muhatapları olan Arapların ma'rûf olarak bildikleri örftür. Klasik İslam kaynaklar incelendiğinde ma'rûf kavramının İslam öncesinde de bilindiği ve uygulanageldiği anlaşılmaktadır.

Kur'ân'ın bütünü dikkate alındığında âyetlerde geçen "ma'rûfa göre/ ma'rûf miktarda/ ma'rûf ile" gibi lafızların çoğunda bahsedilen konudaki örf kastedilmektedir. Âyetler örfü işaret edip örfe uygun davranılmasını emrederken Hz. Nebî de söz ve fiilleriyle ma'rûf kavramını açıklığa kavuşturmaktadır.

"Ma'rûfa göre geçinme" ifadesi ise fakihler tarafından çeşitli vecihlerle yorumlanmıştır. Örneğin Taberî, âyette zikredilen ma'rûfa göre geçinmekten kocanın karısı üzerinden Allah tarafından farz kılınan haklarını yerine getirmesi ve evliliği sürdürmesi veya eşini iyilikle boşaması kastedildiğini ifade etmektedir.[343] Hanefî fakihlerinden Cessâs (v. 370/981) ise âyetin kocaların karıları hususunda örfe göre davranmalarını emrettiğini beyan etmektedir. Bu emir, "eşlere zulmetmeme, mehir ve nafaka haklarını eksiksiz verme, suçsuz yere kötü davranmama ve kaba davranarak eziyet etmeme" gibi anlamları barındırmaktadır.[344]

d. Hisbe Teşkilâtı

Hisbe teşkilatı, İslam tarihinde emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker amacı taşıyan bir kurumdur. İyiliği emretme prensibi İslam'ın her alanında gözetildiği gibi iktisadî hayatta da korunması amaçlanmıştır. Bu teşkilat yalnızca devlet-ekonomi ilişkisini yansıtan bir kurum değil aynı zamanda İslam'ın iktisat hayatına bakışını da ortaya koyan bir kurum

---

[341] eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (v.204/819), *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Mârîfe, ty. V, 106.

[342] el-Bakara 2/228; "وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحاً وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ" *"...Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde ma'rûfa göre hakları vardır."*; en-Nisâ 4/19: "وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ" *"...Onlarla (eşleriniz ile) ma'rûfa göre geçinin."*

[343] et-Taberî, *Câmi*, III, 414.

[344] el-Cessas, Ebu Bekr Ahmed b.Ali er-Razî (v. 370/981), *Ahkamu'l-Kur'an*, I-V, (thk. Muhammed Sadık Kamhavî), Kahire: Daru'l-Mushaf, ty., III, 47.

olarak görülmektedir. Hisbe yalnızca iktisat kurumu olarak ele alınması mümkün olmayan çok yönlü sosyokültürel bir kurumdur. Sosyolojik olarak incelenmesi de mümkün olan hisbe teşkilatı "İslam Hukuku/İktisad" çerçevesinde ele alınacaktır.

Tarih olarak İslam'ın erken dönemlerinde kurulan hisbe teşkilatı varlığını 19.yy'a kadar devam ettirmiştir. Kurumun ilk temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmıştır. Çarşı ve pazarlara atanan muhtesipler hisbe teşkilatının ilk memurlarıdır. Hz. Ömer döneminde kurumsal bir kimliğe kavuşan hisbe teşkilatı, devletin sınırlarının genişlemesiyle beraber daha geniş bir coğrafyada faaliyet göstermeye başlamıştır. Genişleyen bu coğrafyada var olan devletlerde hisbe teşkilatı kurulmuş, ekonomilerinde etkin bir rol oynamıştır. Bu devletlerden öne çıkanları; Emevîler, Abbasîler, Fatımîler, Memluklüler ve Osmanlı'dır.[345]

Hisbe teşkilatının kurulmasına temel teşkil eden âyet şudur: *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*[346] Bu âyet ışığında hisbe teşkilatının temel felsefesi iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak olmuştur. İnsanın dünyevî ve uhrevî faydaları toplumla dayanışma ve beraberlik içerisinde yaşandığında sağlanabilir. Faydaları temîn etmek için yardımlaşma ve zararlardan korunmak için dayanışma içinde olmak gerekmektedir. İyiliği emretmek toplumsal açıdan vazgeçilmez bir unsurdur. Bu temel ilkenin uygulanması için bireylere zorunluluk sağlayacak bir yapının bulunması gerekmektedir. Hisbe teşkilatı burada devreyen giren bir kurumdur.

İyiliği emredip kötülükten nehy etmenin fıkhî olarak hükmü ise "Farz-ı Kifâye/ Farz-ı Ayn" teorisi ile ifade edilmektedir. Farz-ı kifâye olarak hükmedenler hisbe teşkilatının bu görevi üstlendiğini ve toplumun diğer üyelerinden bu görevin kalktığını söylemektedirler. Farz-ı ayn teorisini savunanlar ise hiçbir kurum tarafından yapılmayan bu görevin toplumun her ferdine ait bir sorumluluk olduğunu beyan etmektedir. Tarihsel süreç dikkate alındığında toplumdaki kargaşaların önüne geçmek için bu vazifenin hisbe teşkilatına ait olduğu ve devlet tarafından denetlenmesi görüşü genel olarak kabul görmüştür.[347]

---

[345] Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 28-35.

[346] Âli İmrân 3/104: "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*

[347] Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, s. 23-24.

Devletler birçok amaçla iktisadî fonksiyonlar yürütmektedir. Ancak bu işlevler yalnızca ekonomi kimliği taşımamakta siyaset, din, eğitim gibi birçok felsefî temelle iç içe işlemektedir. Hisbe teşkilatı bu girift ilişkiler ağından etkilenmiş ve toplum bilimlerinin geniş bir bölümüyle temas etmiş, birden fazla kurumla iş birliği içerisinde olmuştur.[348]

Hisbe teşkilatının başında "Muhtesip" denen idareciler bulunmaktadır. Muhtesip olabilmek için bazı nitelikler öne sürülse de hepsinde ittifak sağlanmamıştır. Muhtesibin sahip olması gereken temel nitelikler olarak "hür, adil, ehliyet ve liyakat sahibi" sayılırken kadınlardan muhtesip olup olmayacağı tartışmalı bir konu olmuştur. Ancak İslam Tarihi kaynaklarında gerek Hz. Peygamber gerekse Hz. Ömer döneminde çarşılara kadın muhtesipler atandığına dair bilgiler mevcuttur.[349]

Hisbe teşkilatı iktisadî olarak piyasada tanzim edici bir rol üstlenmiştir. Pazar düzenlerinin sağlanması, eksikliklerin giderilmesi, rekabet hukukunun gözetilmesi ve narh uygulaması teşkilatın yürüttüğü görevlerdendir.[350] Sadece iç ticarette değil dış ticarette de aktif olarak faaliyet göstermiştir. Hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ömer dışardan mal getiren tâcirleri övmüş, mallarını istedikleri gibi satmaları hususunda onları teşvik etmişlerdir.[351]

Hisbe kurumunun piyasaya yaptığı müdahalelerin arkasında genel olarak kamu yararı anlayışı hâkim olmuştur. İslam hukukunda "Makâsıd-ı Şerîa" olarak ifade edilen beş temel gayeden "mülkî özgürlük" hisbe ile hem korunmuş hem de sınırlandırılmalar getirilmiştir. Hisbe teşkilatının faaliyetleri ele alındığında yıkıcı bir rekabet ortamı yerine ahlakî olarak gözetilen yapıcı bir ekonomi modelinin hedeflendiği görülmektedir.

4. Kelam'da

Bu bölümde ma'rûf kavramı, emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi bağlamında kelamî çerçevede ele alınacaktır. İlkenin kelam ilmindeki genel tahlîli yapılıp mezheplerin görüşleri alt başlıklarda açıklanacaktır. Ardından kelamî bir tartışma olan "İyilik-Kötülük Problemi" iyiliği emretme kötülükten alıkoyma ilkesi bağlamında incelenecektir.

---

[348] Kavakçı, a.g.e., s. 23.
[349] Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1990, s. 959.
[350] Efe, Ahmet, *"İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi"*, Tekirdağ: Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 2018, S.7, s.214.
[351] Kallek, Cengiz, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 104.

a. Kelamî Açıdan Emr-i bi'l- Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker İlkesi

İyiliği emretme kötülükten nehy etme prensibi İslamî literatürde oldukça geniş yer kaplayan bir prensiptir. Bu prensip insanlar arasında iyiliğin yayılması, kötülüğün bertaraf edilip erdem ve ahlak sahibi bir toplumun inşası için gereken tüm faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu prensibin dayanağı daha önce zikredilen âyetler, hadîs-i şerîfler ve takrir-i sünnettir. İslam tarihi boyunca âlimler, müslümanların hem kendilerinden hem de yaşadıkları toplumdan sorumlu olmaları gerektiğini ifade etmiş ve ilkeyi bu amaçla muhafaza etmişlerdir.

Emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesinin ilk uygulayıcısı Hz. Peygamber olmuştur. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın bu ilkesini uygularken ve ilke adına bir metot oluştururken baskıcı bir yol izlemediği gibi tavizlere de izin vermemiştir.[352] Kur'an, bu ilkenin peygamberin görevleri arasında bulunduğunu şu âyette ifade eder: *"İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!"*[353]

Gazzâlî, bu ilkenin peygamberlerin aslî görevi olduğunu şu cümlelerle ifade eder: "Emr-i bi'l- ma'rûf ve nehy-i an'il-münker, dinin en büyük temeli ve dayanağıdır. Allah Teâlâ'nın bütün peygamberlerini, devam ettirmesi için gönderdiği biricik önemli meselesidir. Eğer bu vazife yapılmazsa, ilmi ve ameli dumûra uğrarsa, kesinlikle peygamberlik vazifesi muattal olur, diyânet temelinden yıkıma uğrar. Başıboşluk hâkim olur ve dalâlet yayılır. Cehâlet alabildiğine dağılır. Fesâd, insanların iliklerine kadar işler. Yırtık oldukça genişler, memleketler harap ve kullar helâk olurlar. Fakat helâk olduklarını ancak kıyâmet gününde anlarlar."[354]

İlkenin tarihî dayanağı cahiliye döneminden Hz. Peygamber'in dönemine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Ancak tam anlamıyla bir ilke olarak islam inanç ekollerine dahil olması halifeler dönemini bulmaktadır. Nakledilen en erken örnek ise Hz. Ömer'in hutbede bu ilkeyi dinî bir sorumluluk olarak açıklamasıdır: *"...Allah'ın itaat etmenizi istediği şeyleri size emretmemiz bizim sorumluluğumuzdur. Yine Allah'ın yasak ettiği şeylerden sizi*

---

[352] Hasan, İbrahim Hasan, *en-Nüzûmu'l-İslamiyye,* Kâhire: Mektebetu'u Nahdeti'l Mısriyye, 1959, s. 270.
[353] Fussilet 41/34: "وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ"
[354] Gazzâlî, Muhammed Ebû Hâmid, *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, (çev. Ali Arslan), İstanbul: Arslan Yayınları, 1993, II, 739.

sakındırmak da bizim vazifemizdir…"[355] Bu cümleler zamanla devletin de bir görevi haline gelmiş ve devlet başkanlarının sorumlulukları arasına dahil edilmiştir. Hisbe teşkilatı da bu görevin kurumsal bir kimliğe bürünmesinin örneklerindedir.

Cahiliye döneminde ma'rûf ve münkerin belirleyicisi kabile adetleriydi. İslamî düşüncenin teşekkül etmesiyle beraber bu rolü akıl ve şer'îatın üstlendiği görülmektedir. Müslüman toplumlarda iyiliğin bekâsı, kötülüğün engellenmesi, faziletli bir toplum için emr-i bi'l ma'rûf ilkesi formüle edilmiştir.

İslam, her inanana emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker sorumluluğunu yüklemiştir. Bütün islamî mezhepler de bu ilkeyi kabul etmiştir. İyiliği emredip kötülükten alıkoymanın vücubiyyeti hususunda ittifak eden mezhepler ilkenin içeriği ve nasıl uygulanması gerektiği konusunda ise ihtilâf etmişlerdir. Âl-i İmrân sûresinin 104. âyetinde bu görevi yerine getirmesi gereken kimselerin bulunmasına yönelik ifade farz-ı ayn mı farz-ı kifâye mi olduğu konusunda ihtilâfa sebep olmuştur. Bu sebeple mezheplerin ilkeye dair görüşleri ayrı başlıklar halinde aşağıda ele alınacaktır.

aa. Ehl-i Sünnet'te

Ehl-i sünnet tabiri, literatürde "Manevî alanda çizilen yolu benimseyenler" olarak ifade edilmektedir. Sünnet lafzından Hz. Peygamber ile ashabının dini anlama, yorumlama ve uygulamaları kastedilmektedir. Bu tabirin ilk defa kim tarafından kullanıldığı ihtilaflıdır. Ancak günümüzdeki anlamıyla Hasan-ı Basrî'nin kullanımı ön plana çıkmaktadır.[356]

Ehl-i sünnetin teşekkülünde ilk fitne veya büyük fitne olarak isimlendirilen "el-Fitnet'ûl ûlâ (el-Fitnet'ûl Kubrâ)" nın yoğun bir etkisi olduğu düşünülmektedir. İslam toplumunda yaşanan kaosların, parçalanmaların karşısında birlik ve beraberliği temsil eden ve toplumu bütünleştirmeye çalışan bir çaba olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda ilk ehl-i sünnet temsilcilerinin hilafet tartışmalarında sessiz kalıp fitne ortamından uzak duranlardan oluşan bir grup olduğu görülmektedir. Hasan-ı Basrî, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Abdullah bin Ömer, en-Nehâî bu itikadî oluşumda öne çıkan isimlerdendir.[357]

---

[355] Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l Harac*, Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1979, s.13.
[356] Yavuz, Yusuf Şevki, *"Ehl-i Sünnet",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: T.D.V. Yayınları, I-XLIV, 1994. X, 525.
[357] Yavuz, a.g.md., X, 525.

Ehl-i Sünnet, iyiliği emretme prensibine büyük önem vermiş, inanç esasları arasında kabul etmiştir. Ehl-i sünnet imamlarından İmâm-ı Âzam (v.150/767) ilkeyi fıkhî olarak ele almış ve müslümanların bu ilkeyi yerine getirmelerinin vacip olduğunu ifade etmiştir.[358] Nasıl uygulanacağını ise şöyle ifade etmiştir: "Ma'rûfu emredip münkerden nehy eden bu konuda insanlar kendine tabi olmuşken, daha sonra cemaate sataşan kimse için ne dersin? Bunu doğru görüyor musun?' diye sordum. 'Hayır' dedi. 'Niçin? Oysa ki Allah ve Resulü, ma'rûfu emredip, münkerden nehy etmeyi emretmişlerdir. Bu gerekli bir farîzâdır.' dedim ve şöyle cevap verdi: 'Orası öyle. Fakat kan dökmek, haramı helal saymak ve malları yağmalamak gibi fiillerle bozup ifsât ettikleri şeyler ıslah ettiklerinden daha fazla olur. Oysa ki Allah Kur'ân da şöyle buyurmuştur: 'Müminlerden iki zümre birbiri ile dövüşecek olursa, aralarını bulup barıştırın. Onlardan biri diğerine tecavüzde bulunursa, mütecaviz olan tarafla, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın.' 'Tecavüz eden zümreye karşı kılıçla mı vuruşuruz?' diye sordum. 'Evet, ma'rûfu emredersin, münkerden sakındırırsın. Eğer kabul ederlerse ederler, yoksa onlarla savaşırsın. İmam zâlim de olsa, sen adil zümre ile beraber olursun."[359]

Ehl-i Sünnet âlimleri, Âl-i İmrân sûresinin 104. âyetini dayanak olarak gösterip emr-i bi'l ma'rûf ilkesinin farz-ı kifâye olduğunu savunmuştur.[360] Onlar bu ilke çerçevesinde bir kötülük görüldüğünde onu önce el, mümkün değilse dil, daha sonra kalp ile düzeltilmesi gerektiği söylenen şu hadîsi[361], prensibin uygulanmasında kendilerine dayanak olarak almışlardır: *"Sizden kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin, şâyet buna gücü yetmezse, diliyle değiştirsin, şâyet buna da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin, ancak bu imânın en zayıfıdır."*[362] Ehl-i sünnet bu anlayışla sabır yolunu seçmiş, ilkeyi uygulamak adına ayaklanmayı uygun görmemiştir. İmam günahkâr olsa bile isyan etmeyi münasip bulmayan âlimler, onun ancak tövbeye davet edilebileceğini savunmuştur.[363]

Emr-i bi'l- ma'rûf ilkesini sabır odağında ele alan ehl-i sünnet, toplumun ayrılığa düştüğü konularda ve siyasi olaylarda daha çok fikrî bir mücadele sürdürmüştür. Önde gelen ehl-

---

[358] Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015, s.33

[359] Öz, a.g.e., s.38.

[360] Pezdevî, Ebû Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980, s. 263.

[361] "مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ"

[362] Nevevî, Muhyiddîn Yahya, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, Mısır: Matbaatü'l-Kesteliyye, ty., II, 22.

[363] Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 299.

i sünnet âlimleri halka ve öğrencilerine sabrı telkin etmiş, sabırla münkerin kalkacağını ifade etmişlerdir.[364] Mihne dönemindeki siyâsî tutum ve baskılarda emr-i bi'l ma'rûf ilkesinin dayanak olarak kullanılmasına karşın ehl-i sünnet zâlim de olsa yöneticiye karşı sabırlı olunması ve kalbî ya da lisanî tavırlar almayı uygun görmüşlerdir.[365]

Genel olarak ehl-i sünnetin emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesini ele alışı sabır yöntemiyle olmuş, ilkeyi isyan yahut baskı için bir dayanak olarak kabul etmemişlerdir. İyiliği emretme ve kötülükten alıkoymada dil ile mücadeleyi tercih edip halkı fikrî olarak yönlendirmeye çalışmışlardır.

ab. Hâricîlik'te

Hâricî mezhebi, İslam dininde ilk görüş ayrılıklarını ortaya koyan mezheptir. Etimolojik olarak "Hâricî", "hûrûc" kökünden türeyen ve "Çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamlarına gelen bir terimdir. Fırkanın ismiyle alakalı birçok farklı görüş öne sürülmüştür. Fırkaya muhâlif olanlar "havâric" ismini kullanıp anlam olarak "İnsanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklananlar" manasını tercih etmişlerdir. Ancak Hâricîler kendilerine bu adı "Kafirlerin arasından çıkarak Allah'a ve peygamberine hicret edenler" anlamında kullanmaktadırlar.[366]

Hâricîliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak farklı görüşler öne sürülmektedir. Araştırmacılardan bazıları Hz. Ebubekir dönemindeki muhâlif hareketlenmeler zamanında ortaya çıktıklarını savunurken başka araştırmacılar Hz. Osman'ın şehit edilmesini Hâricîlerin çıkış tarihi olarak ele almışlardır.[367] Çoğunluğun görüşü ise Hâricîliğin Sıffın savaşı ve akabindeki "Hakem Olayı" ile ortaya çıktığı yönündedir.[368]

Hâricîler müslüman olduktan sonra bedevi hayatını sürdürmeye devam etmeleri sert bir fıtrata sahip olmalarına sebep olmuştur. Bu sert tutumlarını sadece diğer İslamî fırkalara

---

[364] Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 170-256.
[365] Pezdevî, a.g.e., s. 275.
[366] Fığlalı, Ethem Ruhi, *"Hariciler"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Yayınları, I-XLIV, 1997, XVI, 169.
[367] Karabiber, Namık Kemal, *Hariciliğin Tarihi Serüveni Hicri I. Ve II. Asır*, İzmir: Tıbyan Yayınevi, 2013, s. 24.
[368] Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, (çev. Sıbgatullah Kaya), İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018, s. 71.

karşı değil kendi fırka mensuplarına da uygulamışlardır. Bu sebeple kısa süre içerisinde kendi içlerinde de bölünmeler yaşamışlardır.[369]

Hâricîler'e göre devletin en önemli işlevi adalettir. Bu bağlamda devlet liderinin yani hâlifenin de en önemli vazifesi iyiliği emredip kötülükten alıkoymak olmalıdır. Kendilerini de vazifenin temsilcisi olarak gören Hâricîler, zâlim imama karşı başkaldırıda bulunmayı bu ilkeye dayandırmışlardır. Bu dayanak sebebiyle de Hz. Ali döneminden itibaren zaman zaman isyan etmişlerdir. Onlara göre zâlim yöneticileri her ne şekilde olursa olsun kaldırmak ve yerine bu göreve layık kimseleri getirmek gerekmektedir. Zâlim yöneticilere başkaldırmayan, sessiz kalanları da emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesini görmezden gelmekle suçlamışlardır.[370]

İslam tarihinde ilk kez dinî dayanak ile şiddete başvuran bir grup olarak Haricîler, emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesini arkalarına alarak kuvvet uygulamayı, kişilerin inanç ve görüşlerini itiraf etmelerini, kötülüğü de şiddetle düzeltmeyi vacip olarak kabul etmişlerdir. Bu davranışları İslamî literatüre *"İsti'râz: Kişinin inanç ve kanaatleri konusunda açıklamalarda bulunmasını istemek; düşünmeden adam öldürmek"* olarak geçmiştir.[371] İyiliği emretme ilkesini de bu yöntemi kullanarak uygulamışlardır.[372]

Hakem olayı sonrasında Hz. Ali'den ayrılan Hâricîler, "Harûra" denilen mevkiye taşınmış ve kendilerine imam tâyin etmişlerdir. Hakeme tabii olmaya razı olan Hz. Ali'yi ve onu takip edip sessiz kalanları emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkeri terk edenler olarak değerlendirmişlerdir.[373]

Hâricîler, emr-i bi'l ma'rûf ilkesini uygularken hem aşırı yöntemleriyle tepki toplamışlar hem çelişkili davranışları sebebiyle yerilmişlerdir. Nitekim Müslümanlara karşı oldukça gaddar bir şekilde davranan, kendi görüşlerinden olmayan müslümanları katletmeyi dinî bir görev olarak kabul ederken gayr-i müslimlere hiç dokunmamışlardır. Bu ilkeyi

---

[369] İlhan, Avni, "*Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i an'il-Münker- Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış"*, İzmir: D.E.Ü.İ.F.D., 1986, S.3, s. 89.
[370] Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002, s. 197.
[371] Ay, a.g.e., s. 197.
[372] Öz, Mustafa, *"İsti'râz"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 1991, XXIII, 374.
[373] İbnu'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v.630/1233), *el-Kamil Fi't Tarih Tercümesi*, I-X, (çev. Dr. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, III, 332.

dayanak olarak görüp birçok müslümanı katletmiş ve İslam'ın esaslarına aykırı yöntemler uygulamışlardır.[374]

ac. Mu'tezile'de

Mu'tezile kelimesi etimolojik olarak "Azl (عزل)" kökünden türemiş bir sıfat olup "Ayrılıp bir köşeye çekilen, uzaklaşan" manasına gelmektedir. Mu'tezile'nin ilk defa kimler için kullanıldığı ihtilaflıdır. Yaygın olan anlayış Vâsıl bin Ata'nın "mürtekîb-i kebîre" konusunda farklı düşündüğü hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılması ile bu ismi almıştır.[375]

Mezheplerin teşekkül süreçleri dikkate alındığında çoğu mezhebin halifeler döneminde yaşanan farklı nedenlerden ortaya çıktıkları görülmektedir. Mu'tezile mezhebinin de "Toplumsal sorunlara çözüm arama, farklı din ve düşüncelere karşı İslam dinini savunma, dinin tahrif olmasına engel olma" gibi nedenlerle oluştuğu ifade edilmektedir.[376]

Mu'tezile, İslam inanç ekolleri arasında itikâdî meseleleri ana hatlarıyla ele alıp sistemleştiren ilk mezheptir. Mu'tezilî âlimler İslam'ın esaslarını "Usûl-i Hamse" adı altında toplamışlardır. Bu esaslar; "tevhîd, adalet, el-vâid ve'l vâid, el-menzilet-ü beyne'l menzileteyn ve emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker" dir. Mu'tezile'yi diğer mezheplerden ayıran temel konulardan birisi büyük günah meselesidir. Mu'tezile, büyük günah işleyen müslümanın tövbe etmeden ölürse cehenneme gideceğini ifade eder. Ayrıca kulların kudret sahibi olduğunu savunur ve hayır ile şerrin yaratıcısı olarak kabul eder.[377]

Emr-i bi'l ma'rûf neyh-i ani'l münker ilkesi Mu'tezile mezhebinin temel esaslarının sonuncusu ve diğer dört ilkeyi de kapsayan bir genel prensibidir.[378] Nitekim ma'rûf kavramını "Söz veya fiil olsun, aklen veya şer'an, güzelliğinden dolayı nefsin kendisine meyledip sevdiği her şey"[379] olarak kabul eden Mu'tezile diğer ilkeleri bu kapsamda ele almış ve bunların yaygınlaştırılması gerektiğini savunmuştur. Mu'tezile, iyiliği emredip

---

[374] Bulut, Halil İbrahim, *"Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları",* İstanbul: Usûl İslam Araştırmaları Dergisi, 2009, S.11, s.8

[375] Çelebi, İlyas, *"Mutezile"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2020, XXI, 391.

[376] Aydınlı, Osman, *"Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları",* Marife Dergisi, Kış 2003, S.3, s.12.

[377] Çelebi, a.g.e., XXI, 391.

[378] Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi (Kişiler, Görüşler, Eserler),* Konya: Esra Yayınları, 1992, s. 48.

[379] ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,* I-IV, Kâhire: el-Matbaatü'l-İstikâme, 1946, I, 500.

kötülükten alıkoymayı dinin büyük bir rüknü olduğu için bunu terk eden kişilerin hidayetten uzaklaştığını savunur.[380]

İslam âlimlerinin çoğu bu ilkenin farz-ı kifâye olduğunu savunmuşlardır. İslam toplumlarının bu ilke ile irşâd edileceğini ifade etmişlerdir. Ancak mezheplerin bu ilkeyi ele alışları ve uygulama biçimleri her dönemde değişmiş, tarihî ve sosyal şartlar çerçevesinde farklılaşmıştır. Mu'tezile ise bu ilkeyi "amel-i tevhîd" olarak nitelendirmiş ve itikad ile ilişkilendirmiştir. Ancak ilkenin zulme karşı durma anlamındaki siyasî bakış açısıyla ahlakî yönü karıştırılmış, bazı dönemlerdeki siyâsî baskı uygulamalarında bu ilke dayanak olarak kabul edilmiştir. Mezhebin ilk dönemlerinde bu ilke siyasî olarak ele alınmıştır. Yöneticiyi kontrol etme ve zulmü engellemede dayanakları olmuştur. İlerleyen dönemlerde ise Mu'tezilî âlimler ilkeyi daha çok ahlakî olarak yorumlamışlardır.[381]

Emr-i bi'l ma'rûf ilkesinin mihne döneminde uygulanma şekli, Mu'tezile'nin halkın gözündeki imajının zedelenmesine sebebiyet vermiştir. Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi etrafında şekillenen bu dönemde siyâsî erkte söz hakkı olan Mu'tezile, görüşüne karşı olan âlimlere yaptığı baskılarla olumsuz bir tepkiyle karşılaşmıştır. Bu dönem sonrasında ilke siyasî olarak değil ahlakî olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Mu'tezile'ye göre bu ilkeyi yerine getirecek kimselerin belirli donanımlara sahip olması gerekmektedir. Bu kimseler iyi ve kötünün ne olduğunu tayin edebilecek kimseler olmalıdır. İlke, tebliğ edilirken yavaş adımlar ve yumuşak yöntemlerle başlanmasını ancak bu yöntemlerin çaresiz kalması durumunda zor da kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. [382]

Kâdî Abdülcebbâr (v.415/1025), iyiliği emretme kötülükten nehy etme ilkesinin yerine getirilme şartlarını şu şekilde ifade etmiştir: "Açıklık yani emredilen şeyin kesin olarak iyi, yasaklanan şeyin de kesin olarak kötü olduğunun bilinmesi şarttır. Bu husûs, bir işi yaparken hataya düşmemek için zorunludur. Çünkü iyiliği yasaklamamak ve kötülüğü de emretmemek için çok iyi ve sağlam bir temyîz kâbiliyeti gerekir. Kötü olan şeyi araştırmaya ve varlığını tespit etmeye götürecek maddî bir delîlin açıkça bulunması lazımdır. Örneğin, kumar malzemelerinin ve içki malzemelerinin açık olarak bulunması ve görülmesi gibi. Sözünün tesirli, geçerli olacağını bilmek. Eğer sözün tesirli olup

---

[380] ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 643.
[381] Çelebi, *"Mu'tezile"*, XXI, 391.
[382] Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed b. Halîl (v.415/1025), *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl,* I-XVI, Kâhire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, ty., II, 74.

olmayacağından şüphe duyuyorsak, ne yapmalıyız? Bu konu tartışılmıştır. Bazısı sözün tesirinden şüphe duysak da yapmayı gerekli görmüştür. Bazısı ise terk etmek gerektiğini çünkü sözün boş olduğunu söylemiştir. Kişinin malına ve canına zarar gelmeyeceğini bilmesi. Kötü olan şeyden daha büyük bir zarara sebebiyet vermeyeceğini bilmek."[383]

Mezhep içerisinde emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesinin vucübiyyetine dair bir ihtilâf olmamakla birlikte bu esasın tespitinin akılla mı nakille mi bilineceği yönünde fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Mezhep âlimlerinden Ebu Ali el-Cubbâi (v.303/916), bu ilkenin hem akılla hem de nakille bilinebileceğini savunurken Ebu Hâşim el-Cubbâî (v.321/933) bir husus dışında bu esasın nakille tespit edileceğini öne sürmüştür.[384]

Mezhepler içerisinde emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesini en sistematik şekilde Mu'tezile ele almış farklı dönemlerde sosyokültürel etkilere de bağlı olarak uygulamaya koymuşlardır. Bu konudaki bilgilere dayanarak bu ilkeyi siyasî çıkarları doğrultusunda kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum tepkiye dönüştüğünde ise ilke Mutezîle tarafından ahlakî bir ilke olarak değerlendirilmiştir.

ad. Şîa'da

Şîa', sözlüklerde "Desteklemek, tâbî olmak" anlamındaki "Şîâ' (الشيعي)" kökünden türemiştir. "Taraftar, yardımcı, destekleyici" manasıyla zikredilmektedir. İslamî bir fırka olarak ise "Hz. Peygamber'in vefatından sonra imametin ehl-i beytin hakkı olduğunu savunan, ehl-i beyti seven ve takip edenler" şeklinde açıklanmaktadır.[385]

Şîa' hareketinin oluşumunda özellikle Emevîler döneminde yaşanan "Kerbelâ" hâdisesi ve "Tevvabûn" hareketleri etkili olmuştur. Şîiliğin teşekkülünde yabancı unsurların da etkili olduğunu düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak yaygın olan Şîa'nın Arap asıllı bir hareket olduğu ve Emevîlerin baskıcı politikalarına bir tepki olarak ortaya çıktığı yönündeki görüştür.[386]

---

[383] Kâdî, Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed b.Halîl, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1988, s. 742.
[384] el-Kâdî, *Şerḥ,* s. 280.
[385] Öz, Mustafa, "*Şîa",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2010, XXXIX, 111.
[386] Öz, Şaban. *"Şî'a'nın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler"*, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Mayıs 2009, s. 29-47.

Şîa' mezhebinin temel esasları arasında en göze çarpan düşünce imamet düşüncesidir. Nitekim Şîilere göre imamet meselesi itikadî bir konudur. Şiî mezhebinin içindeki fırkaların çoğu imamet hususunda ittifak etmiştir. Bu fırkalar imameti neredeyse nübüvvetle eş değer kabul etmekte, imamların masum olduklarına ve günahlardan korunduklarını savunmaktadırlar. İmamlara bu denli kıymet biçen Şîa, imamete inanmayı da farz olarak kabul etmektedir.[387]

Şîa'da emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi İmamiyye, İsmailiyye ve Zeydiyye kollarında benimsenen bir prensip olarak karşımıza çıkmaktadır. Mu'tezîle mezhebinin düşüncelerine yakın bir konumda olan Zeydiyye, iyiliği emredip kötülükten alıkoymayı haksızlıklara karşı çıkmak olarak ele almıştır. Şîa'nın bu kolunda emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker icmâ ile vacip kabul edilmektedir.[388]

Zeydiyye'de emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker devlet idaresinde temel bir esas olarak uygulanmıştır. Bu ilkenin uygulanmasında imam ve muhtesipleri vazifeli olarak kabul edilmektedir. İmam hiyerarşik olarak muhtesîpten üstündür. Cemaate cuma namazlarını kıldırmak, hadd cezalarını uygulamak, cihada karar vermek imamın sorumluluğundadır. Muhtesîp ise kamusal alanda imam adına iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma görevini yerine getiren devlet memurudur.[389] Bu bağlamda Zeydiyye mezhebinde bu ilkenin devlet idaresince sağlandığı görülmektedir.

Şîa'nın İmamiyye kolunda emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi zorlama ile uygulanmamış, ilkeyi uygulama amacıyla şiddete başvurulmamıştır. Bu Şîa' kolu iyiliği emretme prensibini daha ahlakî bir çerçeveden ele almış ve sabır olarak yorumlamıştır. İmamiyye imamları özellikle Emevîlerin baskılarına karşı sabrı tavsiye etmişlerdir. Gaîb imam ortaya çıkıncaya kadar fiilî olarak ayaklanmayı önermemişlerdir.[390]

İsmailiyye kolu ise bu ilkeyi pratik olarak ele almış ve zâlim yöneticiye karşı ayaklanmada kendilerine dayanak olarak kabul etmişlerdir. Bu görüş neticesinde İsmailîler tarihte birçok ayaklanma gerçekleştirmiş, yöneticilerle fiilî mücadele içerisinde

---

[387] Onat, Hasan, *"Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicri Asır)"*, Ankara: A.Ü.İ.F.D., 1997, S.34, s. 80.
[388] Onat, a.g.e., S.34, s.80.
[389] Doğan, İsa, *"Zeydiyye Mezhebi"*, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989, S.3, s.98-99.
[390] Çağrıcı, "*Emr-i bi'l- ma'rûf nehy-i ani'l-münker"*, 11, 140.

olmuşlardır. Hasan Sabbah ve Karamite hareketi, Fatimî ayaklanması bu hareketlerden bazılarıdır.[391]

Şîa' ekollerine genel olarak bakıldığında emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesinin iki şekilde ele alındığı görülmektedir. Bunlardan biri Zeydiyye ve İsmailiyye'nin savunduğu fiilî mücadeleyi de caiz gören yaklaşımdır. Diğeri ise İmamiyye'nin savunduğu "idareci zâlim bile olsa fiilî bir mücadeleye girmeme ve gaib imamı beklenme" yönündeki yaklaşımdır.

b. İyilik-Kötülük Problemi

Kelam ilminde ma'rûf, "Hüsün" kavramı dahilinde ele alınmıştır. Hüsün, "Güzel olmak" manasında kullanılan bir mastar-isimdir. Karşıtı olan "Kubuh" ise "Çirkin olmak" anlamına gelmektedir. "Hüsün ve Kubuh" meselesi kelamda "İyilikle kötülüğün mahiyeti ve ölçüsü" çerçevesinde tartışılan bir konudur. Antikçağdan beri tartışılan kadim bir tartışma konusudur. Yunan filozofları da bu meselenin üzerinde durmuş ve iyilik ile kötülüğü ontolojik açıdan ele almışlardır.[392]

Kur'ân'da "hüsün" kelimesi 194 kez geçmekte ve "Bolluk, genişlik, infak, iyilik yapmak, güzel davranmak" gibi anlamlarla zikredilmektedir. "Kubuh" ise yalnızca bir âyette kötülenmiş kimseler hakkında kullanılmaktadır. İyilik ve kötülük kavramlarının zikredildiği âyetlerde; iyiliği Allah'a kötülüğü Hz. Peygamber'e nispet eden münafıklar eleştirilmiş[393], Firavun ve ashabının da iyilikleri kendilerine kötülükleri Hz. Musa ve ehline yüklemelerinin yanlışlığından bahsedilmiştir.[394] Allah-u Teâla ise iyilik ve kötülükleri

---

[391] Mustafa, Nevin Abdulhâlık. *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: İz Yayınları, 2001, s. 203.

[392] Çelebi, İlyas, *"Hüsün ve Kubuh"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 1999, XIX, 59-63.

[393] en-Nisâ 4/78: "اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ وَاِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ فَمَا لِهٰؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثاً" "Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa "Bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de "Bu senden" derler. "Hepsi Allah'tandır" de. Ne oldu bu topluluğa ki bir türlü söyleneni anlayamıyorlar!"

[394] el-A'râf 7/131: "فَاِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهٖ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهٗ اَلَا اِنَّمَا طٰٓئِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ " "Onlara bir iyilik (bolluk, bereket) gelince "Bu bizim hakkımızdır" derler, eğer başlarına bir felâket gelirse bunu Mûsâ ve onunla beraber olanların uğursuzluğuna bağlarlardı. Bilesiniz ki başlarına gelenler Allah katındandır; fakat onların çoğu bunu bilmez."

kendisinin yarattığını ifade ederken insanların yaptıkları iyiliklerin lehlerine kötülüklerin ise aleyhlerine olacağını belirtmiştir.[395]

Kelâmî literatürde iyilik ve kötülük meselesi hem mahiyet açısından hem de aklın bu meseledeki konumu açısından tartışma konusu olmuştur. Bu tespitte kelam âlimleri üç farklı görüş altında toplanmıştır. İlk görüşte Selefiyye, Eşa'riyye, Şafîi, Malikî, Hanbelî ve çoğu Hanefî usulcülere göre hüsün ve kubuh şer'îdir. Yani nassın tayin ve tespiti ile bilinebilir. Bir fiil dinin emredip yasaklaması üzerine iyi veya kötü olarak nitelenebilir.[396] Bu görüşe sahip olan âlimlere göre fiiller ve nesneler özü itibariyle iyi ya da kötü değillerdir. Onlara bu nitelemeyi şerîa't yapmaktadır.[397]

Cehmiyye, Mu'tezile, Şiâ, Kerrâmiyye ve bazı Mâtürîdiyye âlimleri ise iyilik ve kötülük hususunda aklın belirleyici olduğunu iddia etmişlerdir. Bu âlimlere göre insan, fiillerini aklı ile gerçekleştirdiği için iyi ve kötüyü temyiz edecek olan da akıl olmalıdır. Bir nesnenin iyi veya kötü olmasını o nesnenin aynı zamanda sıfatı olarak gördükleri için akıl, o nesnenin iyi ve münasip olup olmadığını tespit edebilir.[398] Özellikle Mu'tezile mezhebi, beş temel esaslarından biri olan adalet prensibinde insanın iradesinde aklı yetkin olarak gördükleri için iyi ve kötüyü akıl gücüne bağlı olarak kabul etmiştir. Bu konuya büyük önem vermeleri Mu'tezile'nin rasyonalist bir akım olarak tanınmasına sebep olmuştur. Ancak ibadet etme şekilleri, vakitleri, bazı içtimâî ilişkilerle ilgili hükümler gibi bazı dinî konuların ise vahiyle bilinebileceğini de ifade etmişlerdir.[399]

Mutezilî âlimler, aklın ve vahyin sistematik olarak nasıl bir ilişki içerisinde olması gerektiği üzerine pek çok çalışma yapmış, bu konudaki çalışmaların öncüsü olmuşlardır. Onlara göre dinin akılla çelişen hiçbir yanı yoktur. Aklın ve dinin bilgileri ortak bir zeminde buluşup bir sonuca varabilmektedir. Mutezilî âlimlerden Kâdî Abdülcebbar'a

---

[395] en-Nisâ 4/79: "مَّا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ وَمَآ اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَّفْسِكَ ۗ وَاَرْسَلْنٰكَ لِلنَّاسِ رَسُوْلًا ۗ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا" *"Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter.*" el-İsrâ 17/7: "اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ ۗ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا ۗ فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ لِيَسُوْۤءٗا وُجُوْهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوْهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَّلِيُتَبِّرُوْا مَا عَلَوْا تَتْبِيْرًا " "Eğer iyilik ederseniz kendiniz için iyilik etmiş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz. Nihayet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarınız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik."

[396] Çelebi, *"Hüsün ve Kubuh"*, XIX, 61.

[397] Hanefî, Hasan, *Mine'l Akîdeti ile's-Sevre,* Kâhire, ty., yy., s. 509.

[398] Neşşar, Ali S., *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, II, 256.

[399] Çelebi, a.g.md., XIX, 61.

(v.415/1025) göre fiil ve nesneler için iki ihtimal vardır. Buna göre fiil ve nesneler ya iyi ya da kötüdür. Üçüncü bir hal yoktur. Öz itibariyle iyi ve kötü olarak ayrılmaktadır.[400]

Üçüncü görüşte ise çoğu Mâtürîdî ve bazı Selefî âlimler iyilik ve kötülüğün kısmen şer'î kısmen de aklî olduğunu savunmuşlardır. Hüsün ve kubuhu kavramada akıl yürütmenin büyük önem taşıdığını söyleyen bu âlimler aynı zamanda aklın tüm iyilikleri tespit edemeyeceğini de ifade etmektedirler. Aklın bilgi edinme kapasitesinin sınırlılığı ve vahyin bu sınırın ötesi hakkında bilgi vereceğinin üstünde durmaktadırlar.[401]

Akıl, dini anlamaya ve yaşamaya yarayan bir vasıtadır. Dolayısıyla akıl ile din arasında bir uyuşmazlık söz konusu değildir. Aksine ikisi tam bir uyum içerisindedir. Ma'rûfun tespitinde her ikisi de faydalanılacak kaynaklar olarak görülmelidir.

5. Tasavvuf'ta

Bu başlık altında ma'rûf kavramı, "ma'rifet anlayışı" ve "irfanî tasavvuf" bağlamında ele alınacaktır. Tasavvufî düşüncede ma'rifet ve ma'rifetin ahlak ile ilişkisi derlenecektir. İkinci başlıkta ise irfânî tasavvuf ma'rûf kavramı çerçevesinde sunulmaya çalışılacaktır.

a. Ma'rifet Anlayışı

Ma'rifet kelimesi (عرف) sözcüğünden türetilmiş bir mastardır. Sözlüklerde "Anlamak, idrak etmek, iç tecrübe, sağlam görüş, gerçeğe erişme" manalarını içermektedir.[402] Tasavvufî tanımı ise "Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi" olarak yapılmaktadır.[403] Erken dönemden itibaren sufîler, ilâhi olan bilgi ile ilâhi olmayan bilgiyi ayırt etmek için çeşitli terimler kullanmışlardır. "Marifet, irfan, yakîn, müşâhede, keşf, sezgi, ilhâm" bu terimlerden bazılarıdır.

Sufîler tecrübe ve dinî yaşantı ile elde edilen marifetin akıl, kıyas, istidlâl gibi araçlarla elde edilen bilgilerden daha üstün olduğunu savunmuşlardır. Kuşeyrî (v. 465/1072) risâlesinde ma'rifet ile ilmin farklı olduğunu ifade etmiş ve bu farkları açıklamıştır.[404]

---

[400] Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî,* XIV, s. 16.
[401] el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (v. 333/944), *Kitâbü't-Tevhid,* (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003, s. 218-224.
[402] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab,* IX, 236.
[403] Uludağ, Süleyman, *"Ma'rifet"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, XVIII, 54.
[404] el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (v. 465/1072), *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye,* Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 342-346

Nitekim sufîlerden Ruveym bin Ahmed (v. 303/915) marifetin ilk farzlardan olduğunu; ‘arîf yani marifet sahibi olan kişinin ilâhî tecellileri temâşa ettiğini söylemiştir. Ruveym, *“Ben insanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım.”*[405] âyetindeki “..bana kulluk etsinler.” cümlesini İbn Abbas’ın “Yani beni tanısınlar.” şeklinde tefsir etmesini de görüşüne delil olarak göstermiştir.[406]

Tasavvuf’ta marifet yoluyla Allah’ı tanımaya “marifetullah”, bu yolda olan kimselere ise “ ‘Ârif, ma’rifetbillah, ‘ârif billah, ehl-i ma’rifet” denilmektedir. Ma’rifet; Allah, alem ve insana dair önemli bir bilgi olsa da tasavvufta esas kıymet verilen bilgi “Ma’rifetullah” tır. Allah’ı tanımaya vesile olduğu için tanımı da “Allah’ın zâtı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkındaki bilgi” olarak yapılmaktadır.[407]

Tasavvufta bilgi, “İlim ve ma’rifet” olarak iki kategoride ele alınmaktadır. Bu ayrımdan dolayı ‘alîm ve ‘arîf arasında farklar olduğunu ifade ederler. Ancak her iki bilgi türü de gerekli görülmüştür. Klasik eserlerde bilgi, “İlme’l yakîn, ayne’l-yakîn ve hakke’l-yakîn” olmak üzere ayrılmakta ve ma’rifet “hakke’l yakîn” olarak en üst bilgi türü olarak kabul edilmektedir. Ma’rifetin elde edilmesi konusu her ne kadar vehbî olarak ele alınsa da kişiye ma’rifetin lütfedilmesi belirli bir çaba ve bazı mertebelere gelmekle mümkün olabilmektedir. Bunun için “sistematik bir mücadele, riyâzet, ibadet ve istikâmet” gerekli görülmüştür.[408]

Tasavvuf’ta ma’rifetin elde edilmesi için bilinmesi gerekenlerden birisi şeytanı bilmektir. Zîra şeytan, insanın düşmanı olarak ma’rifeti elde etmesine engel olacaktır. Yaptığı amellerin farkında olmak ve ibadetlerini yalnızca Allah için yapmak ma’rifetin elde edilmesi için gerekli görülen tavırlardır.[409]

Ma’rifetullah’ta ilk adım kişinin kendini bilmesi olarak ifade edilen “Ma’rifetü’n-nefs” tir. Kendini bilenin Rabbini bileceğini söyleyen hadîs, ma’rifetü’n-nefs için temel dayanak olmuştur. İslamî ahlak kaynaklarında kendini bilme; ahlakî potansiyelini bilme,

---

[405] ez-Zâriyât 51/56: "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ"
[406] Yılmaz, Hasan Kamil, *İslam Tasavvufu, “Ebû Nasr Serrâc Tûsî el-Lümâ”*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, s. 87.
[407] Uludağ, *"Ma’rifet"*, XVIII, 54.
[408] Uludağ, *"Ma’rifet"*, XVIII, 54.
[409] Uludağ, a.g.md., XVIII, 54.

karakterinin yapısını, zaaf noktalarını ve güçlü yanlarını tanımasını içermesiyle kişinin ahlakî eğitimi için ilk şartlardan birisi olarak görülmektedir.[410]

Kişinin kendini tanıması, insan merkezli bir bilgi teorisine sahip olan tasavvufî düşüncede temel prensiptir. Kişi, kendini tanımakla başlayıp Hakk'ın bilgisine erişmeyi hedefler. Sufîler *"İnsanlara âfâkta ve nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun hak olduğu onlara âşikâr olsun."*[411] ve *"İnancı tam olanlar için yeryüzünde âyetler vardır, nefislerinizde de öyle, görmüyor musunuz?"*[412] âyetlerinin kişinin kendisini bilmesiyle alakalı olduğunu ifade etmişlerdir.[413]

Kendini tanıma düstûru kadîm düşünce ekollerinde, mistik ekollerde ve dinlerde vurgulanan bir ilkedir. İnsanın anlamaya ve anlamlandırmaya dış dünyadan önce kendi benliğinde başlaması gerektiği savunulur. Türk İslam edebiyatının önde gelen mutasavvıf şairlerinden Yunus Emre'nin *"İlim ilim bilmektir / İlim kendin bilmektir / Sen kendini bilmezsin / Ya nice okumaktır."* dizeleri ile Hacı Bayram-ı Velî'nin *"Bayram özünü bildi / Bileni anda buldu / Bulan ol kendi oldu / Sen seni bil sen seni"* mısrâları bu öğretinin sufîlere yansımasını gösteren özlü ifadelerdir.[414]

Tasavvuf terminolojsinde ilk defa ma'rifet kavramından bahseden sufî Zunnûn-î Mısrî (v. 245/859) dir. Ona göre Allah'ı tam anlamıyla bilmek ve tanımak imkansızdır. Allah'ın zâtı hakkında düşünmek cehaletten başka bir şey değildir. Ma'rifet de zat hakkında değil tecellileri hakkında hayretten ibarettir.[415] Bâyezîd Bistâmî (v. 234/834) de ma'rifeti "hayret" olarak nitelemiş ve zât hakkında mâ'rifet çabasını "cehalet" olarak ifade etmiştir. Hz. Ebubekir'e atfedilen şu vecize mutasavvıflar tarafından ma'rifet görüşlerine temel edinilmiştir: "*İlah hakkında ma'rifet sahibi olmanın biricik yolu insanın O'nun hakkında mâ'rifet sahibi olmaktan âciz olduğunu idrak etmesidir."*[416]

Ma'rifeti bir nur ve bir ışık olarak yorumlayan âlimlerden Gazzâlî onu şöyle târif eder: "Allah'ın kulunun kalbine attığı bir nurla kulun daha önce isimlerini bildiği şeyleri açık

---

[410] Uludağ, Süleyman, *"Mâ'rifet-i Nefs"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, XXVIII, 56-57.
[411] Fussilet 41/53: "سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ"
[412] ez-Zâriyât 51/21: "وَفِي اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُونَ"
[413] Uludağ, *"Mâ'rifet-i Nefs"*, XXVIII, 56-57.
[414] Uludağ, a.g.md., XXVIII, s.56.
[415] Molla Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (v. 898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, I-II, (çev. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul: Sağlam Kitabevi, I, 323-324.
[416] Yılmaz, *İslam Tasavvufu*, s.87.

seçik görmesidir."[417] Ma'rifeti hem kesbî hem de vehbî olarak ele alan sufîlerden Ebû Said el-Harrâz (v. 277/890)'a tanımı sorulduğunda şöyle cevap verir: "Ma'rifet ikiye ayrılır: Biri Hakk tarafından verilir, diğeri kulun kendi kesbiyle kazandığıdır."[418]

Ma'rifeti benzer şekilde çeşitlere ayıran Mısrî de ma'rifetin kısımlarından şöyle bahseder: "Ma'rifetin çeşitleri vardır. Biri tevhide dair ma'rifettir. Bütün müminler bu durumdadır. İkincisi delil ve beyâna dair ma'rifettir. Bilgelerin, belagatcilerin ve âlimlerin ma'rifeti budur. Üçüncüsü, vahdaniyet sıfatına dair ma'rifettir. Allah'ın velilerine ait ma'rifet budur. Kalpleriyle Hakk'ı müşâhede edenlere, Allah âlemde kimseye göstermediğini gösterir."[419]

Diğer bir gruptaki sufîler ise kesb yoluyla elde edilen bilgiye "İlim" vehbî olarak elde edilene ise "Ma'rifet" adını vermektedirler. Örneğin Kelâbâzî (v. 380/990), "Eşyanın zâhire göre açıklanması ilim, eşyanın bâtınına göre açıklanmasına marifet denilir." demiştir.[420]

Ma'rifetin elde edilmesiyle ilgili çoğunluğun görüşü, "vehbî" olduğunu savunan sufîlerin görüşüdür. Bu görüşü ilk savunanlardan İbn Atâ (v. 309/922) "İki türlü marifet vardır: Biri Hakk'ı tanımak, diğeri hakikati bilmek. Hakk'ı tanımak, O'nun vahdâniyetini, mahlukatına isim ve sıfatlarından açıkladığı şekliyle olur. Hakikati bilmek, Allah'ın rubûbiyyetinin tahkiki ve samedâniyetin mümkün olması sebebiyle O'nu bilmenin imkansızlığını anlamaktır."[421] diyerek görüşünü dile getirmiştir.

Cüneyd Bağdadî (v. 830/910), "Ma'rifet, O'nun ilminin varlığı yanında senin cehaletinin mevcut olmasıdır." demiştir. "Bunu biraz daha izah et" diyen zata: "O hem âriftir hem de ma'rûf. Bunun manası ise şudur: Sen, sen olman itibariyle cahilsin. Sen O'nun vasıtasıyla O'nu bilmektesin."[422]

Sufîlerden Sehl et-Tûsterî (v. 283/896), ma'rifetin imkansızlığını şöyle açıklar: "Kulların aczden başka O'nun marifetinden bir şey idrak edemediği Allah her türlü noksanlıktan

---

[417] Gazzâli, *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, I, 26.
[418] Yılmaz, *İslam Tasavvufu, "Ebû Nasr Serrâc Tûsî el-Lümâ",* s. 45.
[419] Attar, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-Evliya*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007, s. 406.
[420] el-Kelebâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 72.
[421] Yılmaz, *İslam Tasavvufu, "Ebû Nasr Serrâc Tûsî el-Lümâ", s.* 50.
[422] el-Kelebâzî, *et-Taarruf ,* s. 72.

münezzehtir."[423] Dünya sevgisi, ma'rifete ulaşmanın önündeki en büyük engellerden kabul edilmektedir. Sufîlere göre ma'rifetulah yalnızca takvâ ile mümkündür. *"Allah'tan korkun, o size bilmediklerinizi öğretir."*[424] âyetine göre hâkiki ilmi elde edebilmek için zühd ehli olunmalı, dünya lezzetlerinden ve mâlâyânîden yüz çevrilmelidir.[425]

b. Ma'rîfet ve Ahlak İlişkisi

İslamî ilimler içerisinde ahlak konusuna en çok yer veren ilim dalı tasavvuf olmuştur. Mutasavvıfların hepsi ahlakın tasavvufî hayatın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Nitekim sufîlerin tasavvuf tanımlarında bu ilişki açıkça ortaya konmaktadır. Mutasavvıf Ebû Hüseyin Nurî (v. 295/908), tasavvufun bir bilgi yığını ya da merasimlerden ibaret olmadığını yalnızca ahlaktan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir.[426] Tasavvufu kısaca "Hüsnü'l-Huluk (Güzel ahlak)" ve "el-Ahlâku'r-Râdiye (Razı olunan, sevilen ahlak)" şeklinde târif eden mutasavvıflar olmuştur.[427]

Hz. Peygamber ve ashabının yaşamlarının her alanında kendini gösteren "sabır, şükür, zühd, fedakârlık, mütevâzilik ve takva" gibi erdemler tasavvufî yaşamın temel öğretilerini oluşturmuştur. Bu anlayışla tasavvuf tarihinin ilk dönemi olarak kabul edilen "zühd dönemi" başlamıştır. Bu dönemin mutasavvıfları yaşanan kaos ortamına ve fitnelere karşı durmuş, ahlâkî güzellikleri yaşatmışlar, dünya hayatına meyl etmemişlerdir. Bu âlimler, maneviyatı kirleten her türlü davranış ve yaklaşımdan uzak durmuşlardır. Nebî'nin ahlakını yaşamayı ve yaşatmayı kendilerine düstur edinmişlerdir.

Tasavvufun temel öğretileri kalbî bozan davranışlardan uzak durmak, ruhu temiz tutmak ve güzel ahlakla ahlaklanmaktır. Allah'a ulaşmanın yolu "sabır, şükür, ihlas gibi güzel hasletler" ve "recâ, havf, tevbe" gibi kalbî makamlardan geçmektedir. Bu haslet ve makamlara erişen sâlik böylece ma'rîfet ehlinden kabul edilir. Tasavvufta ruhî arınma kemale ermek için zorunlu görülmüştür.

Tasavvufî anlayışa göre seyr-i sülûk yolunda olan kişi öncelikle Hakk'ı isim ve sıfatları ile tanımaya başlar. Daha sonra Hak ile arasındaki ilişkide ihlas ve sıdk üzere olmaya

---

[423] el-Kelebâzî, a.g.e., s. 73.
[424] el-Bakara 2/282: "وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"
[425] es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî (v. 632/1234), *Avârifu'l-Maarif*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî ve Şürakahü, 1968, s. 77.
[426] es-Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tabakatu's-sufiyye,* Halep: y.y. 1986, s. 453.
[427] Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar,* İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2001, s. 37.

çalışır. Böylelikle kötü huylarından temizlenip kalbini pak bir hale getirir. Kalbini bütünüyle hak yoluna adar. Böylece teveccühe mazhar olur. Bu yolculukta ma'rîfet sahibi kişinin ahlaken güzelleşmesi, kemale ermesi ve tasavvufî ahlak anlayışa sahip olması beklenir.[428]

Daha önceki başlıkta da ele alındığı gibi ma'rîfet, sufîlerin vasıta olmadan iç tecrübeyle edindikleri bilgi anlamına gelmektedir. Bu bilgi, tecrübe, yaşantı ve gözlem ile elde edilmektedir. Bu bağlamda ma'rîfet teorik bir bilgiden ziyâde pratik bir kavramdır. Bu yüzden ahlak kavramıyla yakın ilişki içerisindedir.[429]

Tasavvuf'ta nefis kötülüklerin kaynağı olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden nefisle mücadele en büyük ibadet olarak kabul edilmiştir. Ma'rifet önce nefsi tanımayı, sonra nefisle mücadele etmeyi ve ahlaken güzelleştirmeyi ifade etmesiyle önem arz eden bir kavramdır. Kur'ân'da nefsine uyanları yeren, nefsiyle mücadele edenleri öven âyetler mevcuttur: *"Rabbinin huzurunda (hesap vermekten) korkan ve nefsine kötü arzuları yasaklayana gelince, onun barınağı da şüphe yok ki cennetin ta kendisidir."*[430] ve *"Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, Rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir."*[431]

Sufîlere göre hakikî bir 'arîf Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmalıdır. Allah'ın isim ve sıfatları sufîde tecelli etmelidir. Bu şekilde Allah'a yakınlaşan sufî ma'rifet bilgisini de elde etmektedir. Nitekim Bayezid Bistâmî (v. 234/848)'nin şu sözü de ahlakî olarak kemale ermeyenin ma'rifete ulaşamayacağını ifade etmesine güzel bir örnektir*: "Kibirli kişi asla ma'rifetin kokusunu koklayamaz."*[432] Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857) de insanın akıl ve tecrübeyi kullanarak nefsini tanımasını ve terbiye etmesini bir vazife olarak ifade etmektedir. Muhâsibî'nin ahlak anlayışında nefis ile daima bir mücadele bulunmaktadır. Bu mücâhedenin yolu da ilim ve ma'rifet esaslıdır. Nefs, ilim ve ma'rifet ile donanmış bir akıl tarafından terbiye edilmelidir.[433]

---

[428] Uludağ, *"Ma'rifet"*, XVIII, 54.
[429] el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 601.
[430] en-Nâziât 79/40-41:" وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰىۙ " فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰىؕ "Rabbinin huzurunda (hesap vermekten) korkan ve nefsine kötü arzuları yasaklayana gelince, onun barınağı da şüphe yok ki cennetin ta kendisidir."
[431] Yusuf 12/53: "وَمَآ اُبَرِّئُ نَفْسِيْۚ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌۢ بِالسُّوْٓءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْۗ اِنَّ رَبِّيْ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ"
[432] Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 216.
[433] el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî (v.243/857), *er-Riâye li hukûkillah,* (çev. Sahin Filiz-Hülya Küçük), İstanbul: İnsan Yayınları 1998, s. 120-126.

Netice itibariyle sufîler, ma'rifeti elde edebilmek için ahlakın güzelleştirilmesi gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir. Kalp insanın maneviyatını bozan hastalıklardan ve alışkanlıklardan temizlenmedikçe ma'rifet bilgisinin elde edilemeyeceği ifade edilmektedir.

c. İrfânî Tasavvuf

Tasavvufta "İrfan", keşf ve ilham yoluyla kalbe gelen ve genellikle aklî bilgiden üstün kabul edilen bilgi anlamına gelmektedir. Tarihî olarak tasavvufun geç dönemlerinde kavramlaşmıştır. Mutasavvıflar erken dönemlerden itibaren keşfe dayalı bilginin akla dayalı bilgiden farklı olduğunu ifade etmişlerdir.[434]

İrfan kavramı, bazı araştırmacılara göre tasavufu kapsayan bir anlam zenginliğine sahiptir. Bu araştırmacılara göre tasavvuf Allah'a ulaşmak için kullanılan zühd yöntemidir. İrfan ise "tefekkür ve derin düşünceyi" ifade etmektedir. Sahabe döneminde var olan zühd hayatı sonraki dönemde sistemleşerek bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu şekilde ilerleyen irfânî tasavvufta geçmiş peygamberlerin hayatlarında ahlakî ilkeler bulunmaktadır.[435]

Tasavvufî bilgi tasnifinde "ilme'l-yakîn, ayne'l yakîn, hakke'l-yakîn" şeklinde izah edilen sınıflandırma irfânî anlayış kapsamında ele alınmaktadır. "Zâhir-bâtın, avam-hass, şerî'at-hakîkat" gibi ayrımlara irfanî tasavvuf da dahil edilmektedir. Kuşeyrî, risâlesinde ilme'l yakînin aklî delili; ayne'l yakînin beyan delili; hakke'l yakînin ise irfanî delili temsil ettiğini ifade etmektedir.[436]

İslamî düşüncede sufî irfanîliğin temayüz ettiği fırkalardan birisi de Şiî-İsmâîlî düşüncedir. İsmâilîk'te islamî düşünce figürleri ile "gnostik" ve "yeni eflatuncu" unsurlar iç içe geçmiştir. Böylece yeni bir tasavvufî-felsefî form ortaya çıkmıştır. Bunun bir örneği de Hz. Ali'ye ve diğer mezhep imamlarına atfedilen yarı ilahî yarı mitolojik anlamlardır.[437]

İsmâilî düşüncede inanç, toplum, siyaset ve felsefe gibi birçok alan imamet anlayışı neticesinde imamın etrafında şekillenmiştir. Bu temel öğretilerine Kur'ân'dan deliller bulmak amacıyla nassları yorumlama zâhir-bâtın ayrımını en çok kullanan fırka olmuşlardır. Böylece te'vil ile aşırı yorumlar elde etmişlerdir. Batınî anlamı zahîri anlamdan daima üstün

---

[434] Seccadî, Ziyauddin Sayın, *Mebani-ye İrfan ve Tasavvuf*, İstanbul: İnsani İlimler Kurum Yayınları, 1954, s. 8.
[435] Seccadî, *Mebani*, s. 8.
[436] el-Kuşeyrî, *er-Risâlet*, s. 47-52.
[437] Alper, *"İrfânîyye"*, XXII, 444-447.

kabul eden İsmâilîler, irfâni düşünceyi bazı sırlar ve erişilmesi zor bilgiler olarak değerlendirmektedirler.[438]

İrfânî düşüncede Sühreverdî'nin öncülüğünü yaptığı ve daha çok İranlı mutasavvıflarca temsil edilen İşrâki düşüncenin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu akıma göre gerçek bilgiye bir aydınlanma ve müşahede ile ulaşılabilmektedir. Bu düşüncenin Zerdüştlük'teki "Nur" metaforundan esinlendiği görülmektedir.[439]

İrfâni tasavvufun müntesipleri dinin derin gâyelerini keşfetmek için belli başlı riyazet uygulamaları ve ahlakî olgunlukla erişilen bilgiyi öncelemektedirler. Bu bağlamda irfâni tasavvufun nazari ve amelî iki yönü bulunduğu ifade edilmektedir. Klasik dönem tasavvuf anlayışında amelî irfanın ön plana çıktığı görülmektedir. Nazarî irfan ise daha ziyade felsefî bir tasavvuf düşüncesini kapsamakta ve İsmâilî-İşrâkî geleneklerde temayüz etmektedir.[440]

[438] Alper, a.g.md., XXII, 445.
[439] Alper, a.g.md., XXII, 445.
[440] Alper, *"İrfânîyye"*, XXII, 444-447.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMI

I. KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMININ TANIMI

Çalışmanın bu bölümünde "Ma'rûf" kelimesi ve kök maddesi olan "عرف" nin yapısı ve mana kapsamı Kur'ân âyetleri bağlamında ele alınacaktır. Zikredilen âyetler biçim ve anlam yönleriyle incelenecektir.

A. LAFIZ YÖNÜYLE "A.R.F." MADDESİ VE TÜREVLERİ

"A.R.F." (عرف) maddesi sözlüklerde "Bilmek, tanımak, koku duymak, koku sürmeyi çok sevmek, bildirmek, tanışmak, bilmeyi talep etmek, ikrâr etmek, karşılığını vermek" anlamlarına; terim olarak ise "Bir şeyin eserini tefekkür ve tedebbür ile idrâk etmek" manasına gelmektedir.[441] Maddenin kök anlamının "اَلْعَرْف" kelimesi olduğu tespit edilmiştir. Kelimenin "koku" anlamı türevlerinin anlamlarına kaynaklık etmektedir. Arap toplumunun zihnindeki koku algısı "tanınmayı sağlayan" bir olgudur. İnsan bir kokuyu bir kez algıladığında bilinci onu hafızasına almaktadır. Böylece her ne zaman o kokuyu alsa aynı sinirler harekete geçerek bu tanışıklığı sürdürmektedir. Kokunun insan zihninde tanınması tıpkı içine doğulan kabilenin genel kabullerinin bir davranış kodu olarak kaydedilmesi gibidir. Zamanla bu kabuller iyi görülen tüm davranışları kapsayan bir kapsam genişlemesine uğramıştır. Vahiy bu kabulleri toptan reddetmemiş, uygun olanların devamını sağlamış ve dinin sınırlarını da bu kapsam alanına dahil etmiştir. Böylece İslam dininin emir ve yasaklarını va'z ederken muhataplarının zihnî tanışıklığını bir geçiş aracı kullanmıştır.

Kur'ân'da türevleriyle beraber 14'ü Mekkî 13'ü Medenî olmak üzere toplam 27 sûrede, 64 âyette ve 71 kez zikredilmektedir. "Ma'rûf" kavramının türediği kök madde olan "A.r.f." (عرف) 44 yerde isim kalıbında 27 yerde ise fiil olarak kullanılmıştır. İsim kalıbında en çok 32 defa olmak üzere "Ma'rûf" biçiminde gelmiştir. İsm-i mefûl kalıbından olan bu isim türevinden başka genellikle mastar kalıbında ve ism-i tafdîl ile câmid isim kalıplarında kullanılmıştır. Fiil olarak ise sülâsî mücerred 1., 2., 4. ve 5. bablardan ve sülâsî mezîd tefîl, iftiâl, tefâ'ul bablarından gelmektedir.

1. Fiil Türevleri

Bu başlık içerisinde kelimenin mâzî ve muzârî olarak yer aldığı âyetler zikredilecektir.

---

[441] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* XXIV, 133-153.

a. Mâzî Fiil

"A.r.f." maddesi mâzî fiil halinde 9 âyette ve 11 defa geçmektedir. Bunlardan 4 tanesi sülâsî mücerred 1.babtan, 1 tanesi sülâsî mücerred 2. babtan ve 2 tanesi sülâsî mezîd tefîl babından, 3 tanesi sülâsî mezîd ifti'âl babından, 1 tanesi tef'âûl babından gelmektedir.

aa. Sülâsî Mücerred

"وَجَاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ"

"Yusuf'un kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler, (Yusuf) onları tanıdı, onlar onu tanımıyorlardı."[442]

"وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواْ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِۦ فَلَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ"

"Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşılarına dikilince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti böyle inkârcılaradır."[443]

"وَاِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ تَرَى اَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ "

"Resûle indirileni duydukları zaman, tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: Rabbimiz! İman ettik, bizi (hakka) şahit olanlarla beraber yaz."[444]

"اَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ "

"Yoksa Peygamberlerini henüz tanımadılar da bu yüzden mi onu inkâr ediyorlar?"[445]

"وَلَوْ نَشَاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمٰهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَاللهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ "

"Biz dileseydik onları sana gösterirdik de, sen onları yüzlerinden tanırdın. And olsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın. Allah işlediklerinizi bilir."[446]

ab. Sülâsî Mezîd Tefî'l Babı

"وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهِ حَدِيثاً فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهِ وَاَظْهَرَهُ اللهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَا قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ"

---

[442] Yusuf 12/ 58.
[443] el-Bakara 2/89.
[444] el-Maide 5/83.
[445] el-Mü'minûn 23/69.
[446] Muhammed 47/30.

"Peygamber, eşlerinden birine gizlice bir söz söylemişti. Fakat eşi, o sözü başkalarına haber verip Allah da bunu Peygamber'e açıklayınca, Peygamber bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber bunu ona haber verince eşi: Bunu sana kim bildirdi? dedi. Peygamber: Bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana haber verdi, dedi."[447]

"وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ "

"Allah onları muratlarına erdirecek, gönüllerini şâd edecek ve onları, kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır."[448]

ac. Sülâsî Mezîd İftî'âl Babı

"قَالُوا رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ "

"Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler."[449]

"وَاٰخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلاً صَالِحاً وَاٰخَرَ سَيِّئاً عَسَى اللهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ "

"Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar. (Tevbe ederlerse) Umulur ki Allah onların tevbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[450]

"فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ فَسُحْقاً لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ "

"Böylece günahlarını itiraf ederler. Artık (Allah'ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin mahkûmları!"[451]

ad. Sülâsî Mezîd Tefâ'ûl Babı

"يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ"

"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."[452]

---

[447] et-Tahrîm 66/3.
[448] Muhammed 47/6.
[449] el-Mü'min 23/11.
[450] et-Tevbe 9/102.
[451] el-Mülk 67/11.
[452] el-Hucurât 49/13.

b. Muzârî Fiil

"A.r.f." maddesi muzârî olarak 13 sûrede, 15 âyette ve 15 kez geçmektedir. Bunlardan 14 tanesi sülâsî mücerred 1.babtan gelirken 1 tanesi tefâ'ûl babından gelmektedir.

ba. Sülâsî Mücerred

Kavram sülâsî mücerred olarak 14 kez geçmektedir. 13 yerde malum sığa ile 1 yerde ise meçhul sığada kullanılmıştır.

"وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَّ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَاۤ قُلْ اَفَاُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكُمُ اَلنَّارُ وَعَدَهَا اللهُ الَّذِينَ كَفَرُواۤ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ"

"Âyetlerimiz açık açık kendilerine okunduğunda, kâfirlerin suratlarında hoşnutsuzluk sezersin. Onlar, kendilerine âyetlerimizi okuyanların neredeyse üzerlerine saldırırlar. De ki: Size bundan (bu öfke ve huzursuzluğunuzdan) daha kötüsünü bildireyim mi? Cehennem! Allah, onu kâfirlere (ceza olarak) bildirdi. O, ne kötü sondur!"[453]

"تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ"

"Onların yüzünde nimetlerin sevincini görürsün."[454]

"الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَ هُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْۧ وَاِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ "

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler."[455]

" وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌۚ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلاًّ بِسِيمٰيهُمْۚ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ "

"İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman cennet ehline, "Selâm size!" diye seslenirler."[456]

"يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَاَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ"

"Onlar Allah'ın nimetini bilirler (itiraf ederler). Sonra da onu inkâr ederler. Onların çoğu kâfirdir."[457]

" وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَـهَا اِذَا انْقَلَـبُوا اِلٰى اَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ "

---

[453] el-Hac 22 /72.
[454] el-Mutaffifîn 83/24.
[455] el-Bakara 2/146.
[456] el-A'râf 7/46.
[457] en-Nahl 16/83.

"(Yusuf) emrindeki gençlere dedi ki: Sermayelerini yüklerinin içine koyun. Olur ki ailelerine döndüklerinde bunun farkına varırlar da belki geri gelirler."[458]

"وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ قَالُوا مَّا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ"

"(Yine) A'râf ehli simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size hiçbir yarar sağlamadı."[459]

"يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْاَقْدَامِ"

"Günahkârlar simalarından tanınır, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanırlar."[460]

"وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ فَتَعْرِفُونَهَا ۜ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ "

"Ve şöyle de: Hamd, Allah'a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek, siz de onları görüp tanıyacaksınız (ama artık faydası olmayacaktır). Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir."[461]

bb. Tefâû'l Babı

"وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَاَنْ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ ۭ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاۗءِ اللّٰهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ"

"Allah'ın onları, sanki günün ancak bir saati kadar kaldıklarını zanneder vaziyette yeniden diriltip toplayacağı gün aralarında birbirleriyle tanışırlar. Allah'ın huzuruna varmayı yalanlayanlar elbette zarara uğramışlardır. Zira onlar doğru yola gitmemişlerdi."[462]

2. İsim Türevleri

Bu başlık altında "A.r.f." (عرف) maddesinin mastarları ve türemiş isimleri irdelenecektir.

a. Mastarlar

Semâî mastar olarak 2 yerde geçmektedir.

"خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِا لْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"

"(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir."[463]

---

[458] Yusuf 12/62.
[459] el-A'râf 7/48.
[460] er-Rahmân 55/41.
[461] en-Neml 27/93.
[462] Yûnus 10/ 45.
[463] el-A'râf 7/199.

"وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفاً "

"Yemin olsun, (iyiliklerle) birbiri peşinden gönderilenlere;"[464]

Müevvel mastar olarak 1 yerde geçmektedir.

"يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللهُ غَفُوراً رَحِيماً"

"Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve müminlerin kadınlarına (bir ihtiyaç için dışarı çıktıkları zaman) dış örtülerini üstlerine almalarını söyle. Onların tanınması ve incitilmemesi için en elverişli olan budur. Allah bağışlayandır, esirgeyendir."[465]

b. Türemiş İsimler

"Türemiş İsimler" başlığı içerisinde "A.r.f." (عرف) maddesinin Kur'ân'daki çoğul ve ismi meful olarak kullanılan isim kalıpları incelenecektir.

ba. Çoğul İsimler

"A.r.f." maddesinin Kur'ân'da çoğul şekilde gelen türemiş ismi 3 âyette geçmektedir:

"وَبَيْنَـهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلاًّ بِسِيمٰيهُمْ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ"

"İki taraf (cennetlikler ve cehennemlikler) arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki, bunlar henüz cennete giremedikleri halde (girmeyi) umarak cennet ehline: "Selâm size!" diye seslenirler."[466]

"وَنَادٰى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ قَالُوا مَا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ "

"(Yine) A'râf ehli simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: "Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size hiçbir yarar sağlamadı."[467]

"لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ"

"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da

[464] el-Mürselat 77/1.
[465] el-Ahzâb 33/59.
[466] el-A'râf 7/46.
[467] el-A'râf 7/48.

Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz."[468]

bb. İsm-i Mefûl

"A.r.f." maddesi Kur'ân'da 36 yerde ism-i mefûl kalıbıyla zikredilmektedir. Bunlardan bir tanesi ism-i mefûl müennes olarak diğerleri müzekker siğada gelmektedir.

" يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰىؕ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىؕ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍؕ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌؕ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ"

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır."[469]

"كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراًۖ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَؕ"

"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur."[470]

"وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوءٍؕ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللهُ فِي اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِؕ وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحاًؕ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِۖ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌؕ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

"Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer onlar Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz. Eğer kocalar barışmak isterlerse, bu durumda boşadıkları kadınları geri almaya daha fazla hak sahibidirler. Kadınların da ödevlerine denk belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler. Allah azîzdir, hakîmdir."[471]

"اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍؕ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِؕ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِؕ تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَعْتَدُوهَاۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ"

---

[468] el-Bakara 2/198.
[469] el-Bakara 2/178.
[470] el-Bakara 2/180 .
[471] el-Bakara 2/228.

"Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz. Ancak erkek ve kadın Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten kor-karlarsa bu durum müstesna. (Ey müminler!) Siz de karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını, hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zâlimlerdir."[472]

"وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ۪ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَاراً لِتَعْتَدُواۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗ۬ وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُواً۬ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ۪ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit ya onları iyi-likle tutun yahut iyilikle bırakın. Fakat haksızlık ederek ve zarar vermek için onları nikâh altında tutmayın. Kim bunu yaparsa muhakkak kendine kötülük etmiş olur. Allah'ın âyet-lerini eğlenceye almayın. Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini, (size verdiği hidayeti), size öğüt vermek üzere indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'tan korkun. Bilesiniz ki Allah, her şeyi bilir."[473]

"وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ۪ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ۪ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ۪ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ"

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde, onların (eski) kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın. İşte bununla içinizden Allah'a ve âhiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Bu öğüdü tutmanız kendiniz için en iyisi ve en temizidir. Allah bilir, siz bilmezsiniz."[474]

"وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ۬ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ۪ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَاۚ لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهٖ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالاً عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَاۜ وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ۪ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

---

[472] el-Bakara 2/229.
[473] el-Bakara 2/231.
[474] el-Bakara 2/232.

"Emzirmeyi tamamlatmak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır. Onun benzeri (nafaka temini) vâris üzerine de gerekir. Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. Çocuklarınızı (süt anne tutup) emzirtmek istediğiniz takdirde, süt anneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur. Allah'tan korkun. Bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı görür."[475]

"وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ"

"Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir."[476]

"وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِي اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفاً وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ"

"(Vefat iddeti beklemekte olan) kadınlara kendileri ile evlenmek istediğinizi üstü kapalı olarak anlatmanızda veya bu isteğinizi içinizde saklamanızda sizin için bir günah yoktur. Allah biliyor ki, siz onlara (bunu er geç mutlaka) söyleyeceksiniz. Meşru sözler söylemeniz dışında sakın onlarla gizliden gizliye buluşma yönünde sözleşmeyin. Bekleme müddeti bitinceye kadar da nikâh yapmaya kalkışmayın. Şunu da bilin ki, Allah içinizden geçeni hakkıyla bilir. Onun için Allah'a karşı gelmekten sakının ve yine şunu da bilin ki Allah gerçekten çok bağışlayandır, halîmdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)"[477]

"لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ"

"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye

[475] el-Bakara 2/233.
[476] el-Bakara 2/234.
[477] el-Bakara 2/235.

cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur."[478]

"وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

"İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir."[479]

"وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَ "

"Boşanmış kadınlara faydalanacakları uygun bir şeyler verilmesi, Allah'ın rızasını gözetenlerin borcudur."[480]

"قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا اَذًى وَاللهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ"

"İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir."[481]

"وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"

"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."[482]

"كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ"

"Siz insanlar içinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır."[483]

" وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا "

---

[478] el-Bakara 2/236.
[479] el-Bakara 2/240.
[480] el-Bakara 2/241.
[481] el-Bakara 2/263.
[482] Âli İmrân 3/104.
[483] Âli İmrân 3/110.

"Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."[484]

"يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُوْلٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ"

"Onlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar. İyiliği emreder, kötülükten men ederler, hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardır."[485]

" وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُوْلُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا "

"Miras taksiminde (kendilerine pay düşmeyen) akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin."[486]

"وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافاً وَبِدَاراً أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِياً فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفٰى بِاللهِ حَسِيباً"

"Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan veli yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun, hesap sorucu olarak Allah yeter."[487]

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهاً وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيرًا"

"Ey iman edenler! Kadınlara zorla varis olmanız size helal değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için –evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."[488]

"وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ "

---

[484] en-Nisâ 4/5.
[485] Âli İmrân 3/114.
[486] en-Nisâ 4/8.
[487] en-Nisâ 4/6.
[488] en-Nisâ 4/19.

"İçinizden imanlı, hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz (insanlık olarak aranızda fark yoktur). Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartı ve sahiplerinin izni ile onları (cariyeleri) nikahlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara hür kadınların cezasının yarısı uygulanır. Bu cariye ile evlenme izni içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."[489]

"لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْراً عَظِيماً"

"Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen (in fısıldaşması) müstesna. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa biz ona yakında büyük bir mükafat vereceğiz."[490]

" اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْاُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي اُنْزِلَ مَعَهُ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"

"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyanlar var ya işte o peygamber onlara iyiliği emreder onları kötülükten men eder, onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber'e inanıp ona saygı gösteren ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen Nûr'a (Kur'ân'a) uyanlar var ya işte onlar kurtuluşa erenlerdir."[491]

" اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ"

"Münafık erkekler ve münafık kadınlar (sizden değil) birbirlerindendir. Onlar kötülüğü emreder, iyilikten alıkoyar ve cimrilik eder. Onlar Allah'ı unuttular, Allah da onları unuttu. Çünkü münafıklar fasıkların kendileridir."[492]

---

[489] en-Nisâ 4/25.
[490] en-Nisâ 4/114.
[491] el-A'râf 7/157.
[492] et-Tevbe 9/67.

" اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"

"(Bu alışverişi yapanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!"[493]

"اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ"

"Allah'ın dinine yardım eden o mü'minler, kendilerine yeryüzünde bir hâkimiyet verdiğimizde, namazlarını dosdoğru kılarlar, zekâtlarını verirler, her türlü iyiliği emredip yayar, kötülük ve yanlışlıkları yasaklayıp önünü almaya çalışırlar. Bütün işlerin neticede varıp değerlendirileceği yer Allah'ın huzurudur."[494]

"اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُ اُمَّهَاتُهُمْ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللّٰهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ اِلَّا اَنْ تَفْعَلُوا اِلٰى اَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا"

"Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de mü'minlerin analarıdır. Aralarında akrabalık bağı olanlar, Allah'ın Kitab'ına göre, (miras konusunda) birbirleri için (diğer) mü'minlerden ve muhacirlerden daha önceliklidirler. Ancak dostlarınıza bir iyilik yapmanız başka. Bu (hüküm) Kitap'ta yazılıdır."[495]

"يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ اِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا"

"Ey Peygamber'in hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınıyorsanız (erkeklerle konuşurken) sözü yumuşak bir eda ile söylemeyin ki kalbinde hastalık (kötü niyet) olan kimse ümide kapılmasın. Güzel (ve doğru) söz söyleyin."[496]

"وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰى اَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ"

"Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin

[493] et-Tevbe 9/112.
[494] el-Hac 22/41.
[495] el-Ahzâb 33/6.
[496] el-Ahzâb 33/32

yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."[497]

"يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا اَصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ"

"Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir."[498]

"طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَاِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ"

"(Onların vazifesi) itaat ve güzel sözdür. İş ciddiye bindiği zaman Allah'a sadakat gösterselerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu."[499]

" يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ اَيْدِيهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللهَ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ"

"Ey Peygamber! Mü'min kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda sana biat etmek üzere geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[500]

" فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَاَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَاَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلّٰهِ ذٰلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا"

"Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca onları güzelce tutun. Yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah'a ve âhiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar."[501]

" اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَاِنْ كُنَّ اُولَاتِ حَمْلٍ فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ اُخْرٰى"

"Onları (iddetleri süresince) gücünüz nispetinde, oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun. Onları sıkıntıya sokmak için kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin. Sizin için (çocuğu) emzirirlerse

---

[497] Lokmân 31/15.
[498] Lokmân 31/17.
[499] Muhammed 47/21.
[500] el-Mümtehine 60/12.
[501] et-Talâk 65/2.

(emzirme) ücretlerini de verin ve aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşamazsanız, çocuğu baba hesabına başka bir kadın emzirecektir."[502]

"A.r.f." maddesi aşağıdaki âyette ism-i mefûl vezninin müennes kalıbında kullanılmıştır.

"وَاَقْسَمُوا بِاللهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ اَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ اِنَّ اللهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ"

"Münafıklar, sen kendilerine emrettiğin takdirde mutlaka savaşa çıkacaklarına dair en ağır bir şekilde Allah'a yemin ettiler. De ki: "Yemin etmeyin. Sizden istenen güzelce itaat etmektir. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."[503]

B. MANA YÖNÜYLE "A.R.F." MADDESİNİN SEMANTİK KADROSU

"A.r.f." maddesinin mana yönüyle ele alınacağı bu bölüm "aslî-ferî anlamlar" ve "eş-zıt anlamlar" olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. "Aslî Anlamlar" başlığı somut ve soyut olmak üzere iki alt başlığa ayrılacaktır. "Ferî Anlamlar" başlığında ise kavram, geçtiği âyetlerdeki yan anlamları bağlamında açıklanacaktır. Kavramın eş ve zıt anlamları geniş bir mana kümesi oluşturduğundan bu anlamlar kategoriler halinde ele alınacaktır. Eş anlamlı kelimeler, "Bilgi, Din, İyilik" kategorilerinde; zıt anlamlılar ise "Cehalet, Kötülük, Şirk" başlıklarında sınıflandırılacaktır

1. Aslî ve Ferî Anlamlar

a. Aslî Anlamlar

Çalışmanın bu başlığında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin âyetlerde ve tefsirlerde zikredilen anlamlarından aslî ile ferî olanlar ele alınacaktır. Aslî anlamlar kendi içlerinde somut ve soyut olarak iki kategori halinde incelenecektir. Somut kategorisinde ele alınan anlamlar beş duyu organı ile idrak edilmesi mümkün olanlar, soyut olan anlamlar ise duyu organlarıyla algılanamayanlar olarak nitelendirilmiştir.

Erken dönem müfessirlerinden Mukâtil bin Süleyman ma'rûf kavramını genel bir çerçeve içerisinde incelemiştir. *el-Vucüh ve'n-Nezâîr* adlı eserinde kavramı dört vecihle ele almaktadır.[504]

Birinci vecihte ma'rûf kavramı ile farzın (ibadetler, mükellefiyetler) kastedildiğini ifade etmektedir. Bu ifadeye delil olarak da şu âyetleri zikreder: "وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰى اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَاِنْ

---

[502] et-Talâk 65/6.
[503] en-Nûr 24/53.
[504] Mukâtil, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, s. 89-91.

اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْۚ وَلَا تَأْكُلُوهَا اِسْرَافًا وَبِدَارًا اَنْ يَكْبَرُواۜ وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْۚ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِۜ فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيبًا" *(Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (buluğa) erdiklerinde, eğer reşid olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleye getirerek mallarını yemeyin. (Velilerden) kim zengin ise (yetim malından yemeğe) tenezzül etmesin. Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.)*[505] Bu âyette ma'rûf kelimesi ile "Dine uygun, olması gereken" anlamında farz kastedilmiştir.

Delil olarak sunulan ikinci âyet ise; "لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِۜ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْرًا عَظِيمًا" *(Bir sadaka vermeyi, yahut iyilik yapmayı, yahut da insanların arasını düzeltmeyi emredenleri hariç, onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim bunları sırf Allah'ın rızasını kazanmak için yaparsa, biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz.)*[506] dir. Bu âyette ise ma'rûf kavramı "farzı emredenler" anlamında kullanılmıştır.

İkinci vecihte ise "Kadının iddetini tamamlamasının ardından süslenmesi" manasının kastedildiğini ifade etmektedir. Bakara sûresindeki vefât eden eş hakkındaki şu âyet bu manaya delâlet etmektedir: "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًاۚ فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ" *(Vefat eden mü'minlerin geride bıraktıkları eşleri, yeniden evlenebilmek için dört ay on gün bekleyeceklerdir. Bekleme süresi dolunca, meşrû çerçevede kendileri için uygun olanı yapmalarında size bir günah yoktur. Allah, bütün yaptıklarınızdan haberdardır.)*[507] Burada iddet sonrası süslenmende bir be'is olmadığı manası kastedilmiştir.

Mukâtil bin Süleyman'ın kavramı açıkladığı üçüncü vecih ise "Güzel vâ'd" manasıdır. Bu manaya şu âyetleri delil olarak göstermektedir: "عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًاۜ وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ " *(Allah biliyor ki, nikâhlamak üzere siz onları hatırınızdan geçireceksiniz; fakat günah olmayacak bir sözle bunu hissettirmeniz dışında onlarla gizlice sözleşmeyin. Bekleme süresi dolmadan da onları*

---

505 en-Nisâ 5/6.
506 en-Nisâ 5/114.
507 el-Bakara 2/234.

nikâhlamaya kalkışmayın.)[508] Burada "güzel bir şekilde sözleşme yapma" manası kastedilmektedir.

Diğer bir âyet ise: "وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا" *(Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.)*[509] Bu âyette de "güzel vâ'd" anlamı kastedilmiştir. Aynı anlamdaki diğer bir âyet ise: "وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُوْلُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا" *(Miras taksiminde (kendilerine pay düşmeyen) akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin.)*[510] Son olarak ise " قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا اَذًىۗ وَاللهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ" *(Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, halîmdir.)*[511] âyetinde kast edilen manadır.

Dördüncü vecihte ise "İnsana kolay gelen şeyler" kast edilmiştir. Delil olarak ise; "وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَۜ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَاۚ لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَاۜ وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" *(Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için- anneler çocuklarını -Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için- anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir. Hiçbir kimseye gücünün üstünde bir yük ve sorumluluk teklif edilmez. -Hiçbir anne ve hiçbir baba çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın- (Baba ölmüşse) mirasçı da aynı şeyle sorumludur. Eğer (anne ve baba) kendi aralarında danışıp anlaşarak (iki yıl dolmadan) çocuğu sütten kesmek isterlerse onlara günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (bir süt anneye) emzirtmek isterseniz örfe uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah yapmakta olduklarınızı hakkıyla görendir.)*[512] âyeti gösterilmiştir. Burada ma'rûf "Örfe uygun olan, insanlara kolay gelen" manasıyla ele alınmıştır.

---

[508] el-Bakara 2/235.
[509] en-Nisâ 5/5.
[510] en-Nisâ 5/8.
[511] el-Bakara 2/263.
[512] el-Bakara 2/233.

Diğer bir âyet ise, "وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ " *(Boşanmış kadınların örfe göre geçimlerinin sağlanması onların hakkıdır. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir borçtur.)*[513] Burada kavram "İnsanların kolayına gelen ölçüyü belirtmek" yani örfü ifade etmek için kullanılmıştır. Bu ölçü "ne erkeği zor durumda bırakacak kadar savurgan ne de kadına zarar verecek kadar cimri" olarak açıklanmaktadır.[514]

Mukâtîl bin Süleyman aynı eserinde emr-i bi'l ma'rûf nehy-i âni'l münker ilkesini de iki vecihle açıklamaktadır.[515] Birinci vecihte emr-i bi'l ma'rûf ibaresi ile "tevhid"; nehy-i ani'l münker ibaresi ile "şirk" kastedilmiştir. Şu âyette de buyrulduğu gibi: "كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ " *(Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz.)*[516] Aynı mananın kastedildiği diğer âyetler: "اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ " *(Bunlar, tövbe edenler, ibâdet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû' ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar…)*[517] ve "يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا اَصَابَكَ " *(Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol.)* [518] dir. Burada zikredilen "ma'rûf" lafızları tevhid manasındadır.

İkinci vecihte ise emr-i bi'l ma'rûf, Nebî'ye ittibâ ve O'nu tasdik; münker ise Nebî'yi tekzîb manasındadır. Delil olan âyet ise, "يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ " *(Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışırlar.)*[519] Burada ma'rûf "ittibâ" manasındadır. Tevbe sûresindeki âyet ise, "وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ اُولٰئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ اِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ" *(Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah'a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.)*[520] aynı şekilde Nebî'ye ittibâyı ifade etmektedir.

---

513 el-Bakara 2/241.
514 es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 61.
515 Mukatil, *el-Vücûh*, s. 88-89.
516 Âli İmrân 3/110.
517 et-Tevbe 9/112.
518 Lokmân 31/17.
519 Âli İmrân 3/114.
520 et-Tevbe 9/71.

aa. Somut Anlamlar

1) A'râf

" A'râf" kelimesi Kur'ân'da " 'Urf" mastarının çoğulu olarak kullanılmış ve farklı manalarda tefsir edilmiştir.

"وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلاًّ بِسِيمٰيهُمْ" *(İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır.)*[521] âyeti hakkında farklı görüşler mevcuttur. Âyette geçen kimseler "A'raf ehli" olarak isimlendirilmiştir. İbn Kuteybe, "A'râf" denilen yerin cennet ve cehennem arasında bir duvar olduğunu ve yüksek olduğu için böyle isimlendirildiğini söylemiştir. Nitekim Araplar yüksek olan her şeye "a'râf" demektedir.[522] Hasan-ı Basrî'ye göre ise bu kimseler "Târîf Ashabı" dır. Cehennem ehline Allah'ın hükümlerini, adaletini ve azaplarının nedenlerini anlatırlar. Cennet ehline ise Allah'ın lutfündan ve ihsanından bahsederler.[523]

"وَنَادٰى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ قَالُوا مَا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ" *((Yine) A'râf ehli simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size hiçbir yarar sağlamadı.)*[524] âyetinde "A'râf" kelimesi aynı manada kullanılmıştır. Bir görüşe göre "a'râf ehli" sevap ve günahları eşit olan kimselerdir. Başka bir görüşe göre ise "a'râf ehli" peygamberlerdir. "A'râf" kelimesinin "Yüksek yer" anlamından yola çıkan bu görüş sahipleri peygamberlerin bu yüksek yerden ümmetlerine bakacaklarını ileri sürmüşlerdir.[525]

2) 'Arafât

"A.r.f." maddesi Kur'ân'da mekan ismi olarak " 'Arafât" kalıbında kullanılmıştır. " 'Arafât" diye isimlendirilen dağ vakfe yapılan mekanın adıdır. Burası "Kuzah" diye isimlendirildiği gibi burada akşam ve yatsı namazının cem' olarak kılınmasından dolayı "Cem'" diye anılmaktadır. İbn Manzûr'a göre ise cem' denilmesinin sebebi Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın burada buluşmasıdır.[526] İbn Abbas'tan nakledildiğine göre ise 'Arafât'a bu ismin verilme nedeni Cebrâil a.s'nın Hz. İbrahim'e hac ibadetini öğrettiğinde Hz.

---

[521] el-A'râf 7/46.
[522] İbn Kuteybe, *Tefsîr*, 168.
[523] el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-XVIII, (thk.Dr. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul: Dâr'ul-Mizân, 2005, V, 354.
[524] el-A'râf 7/48.
[525] el-Mâtûrîdi, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, V, 355.
[526] İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, VIII, 59.

İbrahim'in cevaben "Bildim bildim. (عرفت عرفت)" demesidir.[527] Kur'ân'da ise bu isim şu âyette zikredilmektedir: " فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِۖ " *('Arafât'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meşa'ri'l- Haram'da Allah'ı zikredin.)*[528]

3) Bilmek

"عرف-العرف" kelimeleri âyetlerde "Bilmek, tanımak" manalarında kullanılmıştır. Bu manalarda kullanılan âyetler bu başlık altında zikredilecektir. Taberî tefsirinde Bakara sûresi 273. âyetinde zikrolunan " تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰىهُمْۚ "[529] cümlesindeki simâlarından maksadın "Âsar ve âlametleri" olduğunu ifade etmiştir. Mücâhid'ten nakledilen rivâyete göre ise "Simâlarından tanırsın" ifâdesinin "Tehaşşü" yani "Huşû göstermek" olduğu zikredilmiştir.[530]

" وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ فَتَعْرِفُونَهَا" *(Ve şöyle de: Hamd Allah'a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek, siz de onları görüp tanıyacaksınız (ama artık faydası olmayacaktır.)*[531] âyetindeki "tanıma/bilme" ifadesini İbn Kesîr tefsirinde Fussilet sûresi 53. Âyetteki "dıştaki ve içteki âyetleri gösterme" ifâdesi ile açıklamıştır. "Böylece Kur'ân'ın gerçeği ortaya çıkacak ve siz de onu bileceksiniz." şeklinde tevil etmiştir.[532]

"اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهٗ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْۜ" *(Kendilerine kitap verdiklerimiz O'nu (Rasûlullah'ı) oğulları gibi tanırlar.)*[533] âyetini ise Nesefî, "Nebî a.s'ı iki kitapta sabit olan sıfatlarıyla ve suretiyle tıpkı oğullarının sıfat ve suretlerini tanıdıkları gibi tanırlar." diye ifade etmiştir. Yani nübüvvetinin doğruluğunu da böylece bilirler.[534]

"وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰىهُمْ"*(A'râf ehli simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslendiler.)*[535], " وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِۜ" *(Ant olsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın.)*[536], "وَجَاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ " *(Yusuf'un kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler, (Yusuf) onları tanıdı, onlar onu tanımıyorlardı.)*[537], "فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا

---

[527] Taberî, *Cami*, IV, 174; es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, (v. 373/ 983), *Bahru'l Ulûm*, I-III, (thk. Alî Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1413/1993, C. I, s. 191.
[528] el-Bakara 2/198.
[529] el-Bakara 2/273 .
[530] et-Taberî, *Câmi*, V, 590-601.
[531] en-Neml 27/93.
[532] İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 217-218.
[533] el-Enâm 6/20.
[534] en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, (thk. Yûsuf Alî Bedevî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, I, 496.
[535] el-A'râf 7/48.
[536] Muhammed 47/30.
[537] Yûsuf 12/58.

"عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖ" *(..Bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşılarına dikilince onu inkâr ettiler.)*[538], " تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ" *(Tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün.)*[539] Bu âyetlerde "A.r.f." maddesi "Tanımak, bilmek" manalarında kullanılmıştır.

"ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ" *(Onların tanınması ve incitilmemesi için en elverişli olan budur.)*[540] Ahzâb sûresindeki bu tesettür âyeti klasik tefsir kaynaklarında oldukça geniş bir yer edinmektedir. Taberî tefsirinde, cariye kadınların yanlarından geçtiklerinde onları tanıdıklarından dolayı söverek onlara eziyet edilmesine karşılık hür kadınların bu eziyetten berî olmaları için bu hükmün getirildiği açıklanmıştır.[541] Razî de bu ifadeyi cahiliyye döneminde hem cârîyelerin hem de hür kadınların tesettürsüz dolaşmaları sebebiyle uğradıkları eziyetle açıklamıştır. Avret mahalli dışındaki örtünmenin hâricten gelebilecek fâhiş tekliflere bir red cevabı olacağını da eklemiştir.[542]

Bu âyet hür kadınlar ile cariyeler arasındaki farklılıklar hakkında yapılan tartışmalara da konu olmuştur. Endülüslü müfessirlerden Ebû Hayyan (v.745/1345) bu ayrımı kabul etmemiştir. Âyetteki "Mü'min kadınlar" ifadesinden cariyeleri ayırt etmek için açık bir delil bulunmadığını söyleyen Ebu Hayyan, onların da örtünmelerinin gerektiğini ve "Tanınma" ifadesinin de "İffetli olarak tanınıp bilinme" şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir.[543]

"يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَاَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ" *(Onlar Allah'ın nimetini bilirler (itiraf ederler). Sonra da onu inkâr ederler. Onların çoğu kâfirdir.)*[544] İbnu'l Cevzî'ye göre burada iki görüş vardır. Birinci görüşe göre bu nimetler Allah'ın yeryüzü üzerindeki nimetleridir. İkincisi ise bu nimet Hz. Muhammed (as.)'ın nübüvvetidir. Bu nübüvvetin hak olduğunu bilip i'tirâf ederler. Sonra da onu kabul etmeyip inkar ederler.[545]

---

[538] el-Bakara 2/89.
[539] el-Maide 6/83.
[540] el-Ahzâb 33/59.
[541] Taberî, *Cami*, XIX, 182.
[542] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XXV, 231.
[543] Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, 3.b., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983, VII, 240.
[544] en-Nahl 16/83.
[545] İbnu'l Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdu'l Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987, I, 789.

4) İ'tirâf Etmek

"A.r.f." maddesi, Kur'ân'ın üç âyetinde geçmektedir. İfti'âl babının mâzî siğasında "İ'tirâf etmek" manasında kullanılmıştır. Bu âyetler aşağıda zikredilmiştir.

"فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا" *(Biz de günahlarımızı itiraf ettik.)*[546] Nesefî, bu âyetteki i'tirâf fiilini şu şekilde açıklamaktadır: "Öldürme ve diriltme fiillerinin kendileri üzerinde tekerrür ettiğini görünce Allah'ın tekrar yaratmaya yoktan var etmeye kâdir olduğu gibi olacağını idrâk ettiler. Böylece işledikleri günahları ve isyanlarını itiraf ettiler. Bu ateşten çıkmaya yol var mı diyerek ümitsizliklerini dile getirdiler."[547]

"A.r.f." maddesinin "İ'tirâf etme" manasında kullanıldığı diğer âyetler ise "وَاٰخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلاً صَالِحاً وَاٰخَرَ سَيِّئاً" *(Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar.)*[548] ve "فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ فَسُحْقاً لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ" *(Böylece günahlarını itiraf ederler. Artık (Allah'ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin mahkûmları!)*[549] dir. Tabâtabâi (v. 1401/1981) tefsirinde günahkarların "eğer dinleseydik ya da akletseydik ateş ehli arasında olmazdık." diyerek pişmanlık duyacaklarını ifade etmektedir.[550]

5) Görmek

"وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَّ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَا"

(Âyetlerimiz açık açık kendilerine okunduğunda, kâfirlerin suratlarında hoşnutsuzluk sezersin. Onlar, kendilerine âyetlerimizi okuyanların neredeyse üzerlerine saldırırlar.)[551] âyetinde "A.r.f." maddesi "görmek" manasında kullanılmıştır.

"تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ" *(Onların yüzünde nimetlerin sevincini görürsün.)*[552] âyetinde "görmek" manasında kullanılmıştır. Taberî, bu "görme" fiilini "İnkar belirtilerini görme" olarak açıklamıştır.[553]

---

[546] el-Mü'min 40/11.
[547] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, III, 1041.
[548] et-Tevbe 9/102.
[549] el-Mülk 67/11.
[550] et-Tabâtabâî, Seyyîd Muhammed Hüseyn, (v. 1401/1981), *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*, I-XXII, Beyrût: Müessesetu l-Âlemi lil-Matbuât, 1417/1997. C. IX, s. 370.
[551] el-Hac 22/72.
[552] el-Mutaffifîn 83/24.
[553] Taberî, *Cami*, XVI, 632.

6) Tanışmak

Kur'ân'daki iki âyette "A.r.f." maddesi "tanışmak" manasında kullanılmıştır. Bu âyetlerden birisi, "وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَاَنْ لَمْ يَلْبَثُوا اِلاَّ سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ" *(Allah'ın onları, sanki günün ancak bir saati kadar kaldıklarını zanneder vaziyette yeniden diriltip toplayacağı gün aralarında birbirleriyle tanışırlar.)*[554] dır. Râzî bu âyette geçen zaman kavramını ve tanışma fiilini şöyle izâh eder: "Ölüm vakitlerinden haşr olunacakları vakte kadar geçen zamanı bilememe hususunda mü'minler kâfirler gibidir. Vakti az bulmaları, kafirlerin ömürlerinden istifâde edememelerine karşın mü'minlerin daha fazla istifâde etme isteğinden kaynaklanmaktadır. Tanışmak ise ölüm haline değil, hayat haline izâfe edilebilir."[555]

Diğer âyet ise, "يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ" *(Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.)*[556] dir. İbn Kesîr'den nakledilene göre Mücâhid der ki: "İnsanlar tanışsın da "falan kabileden falan oğlu falan" diye tanışsınlar diye böyle yaratıldı."[557]

7) Tanıtmak/Bildirmek

"A.r.f." maddesi iki âyette "Tanıtma/bildirme" manasında kullanılmıştır. Bunlardan biri Muhammed sûresinde cennetliklerden bahseden âyettir. " "وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ *((Âhirette ise) kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır.)*[558] Taberî'ye göre bu tanıtma fiili, cennetliklerin cennetteki evlerini dünyadaki evleri gibi tanıyacakları anlamına gelmektedir.[559] İbn Kesîr de benzer bir izâhı Mücahid'ten nakleder: "Cennetlikler, cennete girince sanki ezelden beri orda oturuyormuş gibi şaşırmayacaktır."[560] es-Semîn el-Halebî'de benzer bir izahla "Bu evler çok geniş ve büyük olmasına rağmen her biri kendi yerini bilecektir." şeklinde ifade etmektedir. Bazılarına göre ise herkese yerlerini tanıtacak bir melek gönderilecektir.[561] Mukâtil bin Hayyan ise cennetlik olan kimse cennete girdiğinde vazifeli

---

[554] Yûnus 10/45.
[555] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XVII, 109.
[556] el-Hucurât 49/13.
[557] İbn Kesir, *Tefsîr*, VII, 385-387.
[558] Muhammed 47/6.
[559] Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XXI, 191; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 59.
[560] İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 310.
[561] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 59.

bir melek onu bekleyecek ve onun önünden giderek o zâta cenneti tanıtacaktır diye izâh eder.[562]

"A.r.f." maddesinin "Bildirme" manasında kullanıldığı diğer bir âyet ise Hz. Peygamber (as.) ve eşleri arasındaki olaylar sebebiyle nûzül olan Tahrîm sûresinde geçmektedir: "وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰي بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدِيثاًۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهٖ قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذاًۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ" *(Peygamber, eşlerinden birine gizlice bir söz söylemişti. Fakat eşi, o sözü başkalarına haber verip Allah da bunu Peygamber'e açıklayınca, Peygamber bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber bunu ona haber verince eşi: "Bunu sana kim bildirdi?" dedi. Peygamber: "Bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana haber verdi." dedi.)*[563]

ab. Soyut Anlamlar

1) İyilik

Kurân'da "A.r.f." maddesi "İyilik" anlamında çoğunlukla ism-i mefûl kalıbı olan "Ma'rûf" lafzıyla zikredilmektedir. Bazı âyetlerde ise mastar kalıbıyla geçmektedir. "A.r.f." maddesi ve türevleri bu manayla 28 âyette yer almaktadır. Müfessirler "ma'rûf" kelimesini "iyilik" anlamıyla ele alarak çeşitli açıklamalarla tefsir etmişlerdir. Zikredilen bu âyetler ve çeşitli tefsirleri bu başlıkta ele alınacaktır.

"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِا لْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" *(Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.)*[564] âyeti birçok tefsirde ahlakî bir ilke olarak ele alınmıştır. Kurtubi tefsirinde "U'rf ile emret" emrinin, helal-haram hususunda "Allah'tan korkmak, akrabalık bağlarına sahip çıkmak, âhirete hazırlık yapmak" gibi buyrukları içerdiği ifade edilmiştir.[565] "U'rf", akılların kabul ettiği ruhların ve gönüllerin ise huzur bulduğu güzel hasletlerin tamamını ifade etmektedir. Nitekim bir şiirde şöyle ifade edilmektedir: "Hayr işleyen onun karşılığını almaktan yana mahrum kalmaz. ma'rûf işlemek Allah nezdinde de insanlar arasında da boşa gitmez."[566]

Aşağıdaki âyetlerde ise "iyilik" manası İslam hukukunun önemli konularından olan talâk bahsinde zikredilmiştir:

---

[562] İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 310.
[563] el-Tahrîm 66/3.
[564] el-A'râf 7/199.
[565] el-Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 418.
[566] el-Kurtubî, *el-Câmi'*, IX , 421.

"فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ" *(Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir.)*[567] Taberî, bu âyetteki "güzellikle ödemek" ifadesinden kast edilenin katilin öldürülenin velisine ödemekle yükümlü olduğu miktarı eksiltmeksizin ve veliyi mahkemeye başvurmakla uğraştırmaksızın ödemesi olduğunu beyân eder.[568]

" اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ " *(Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir.)*[569] âyetinde talâkın iki defa olduğu ifade edilmiş daha sonrasında iyilikle tutmaktan bahsedilmiştir. Buradaki iyilikten kastın üçüncü talâk olduğunu Nebî a.s'dan gelen bir rivâyete dayandıran bir görüş bulunmaktadır. Mücahid, Ata, Katade, Ebu Rüzyen'den nakledildiğine göre bir adam Rasulullah'a gelmiş ve bu âyette üçüncü talâkın bulunmadığını söylemiştir. Nebî a.s ise *"..ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir."* ifadesinin üçüncü talâk olduğunu buyurmuştur.[570]

Benzer mana ile yorumlanan diğer âyet ise "وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ" *(Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın.)*[571] dir. Nesefî de "İyilikle tutun veya iyilikle bırakın." ifadesini şöyle izâh etmiştir: "Ya kadına tekrar dönüş (müracaat) ile ona herhangi bir zarar verme isteği olmaksızın normal sınırları korumak maksadıyla evliliği sürdürün ya da iddeti, yani bekleme süresi bitene kadar bırakın, dokunmayın. Böylece herhangi bir zarara uğramaksızın bâ'in talâk ile boşanma meydana gelmiş olsun."[572]

"قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا اَذًى وَاللهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ" *(Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur.)*[573] âyetinde "ma'rûf" kelimesi sıfat tamlaması olarak gelmiş ve müslümanın kardeşinin gıyâbında yaptığı hayır dua ve söylediği güzel sözler diye yorumlanmıştır. Başka bir görüşe göre ise "ma'rûf kavîl", kimsenin görmediği yerde müslüman kardeşinin günahları için bağışlanma dilemek demektir. Kavl-î ma'rûfu iyiliğin yapılmasını emretmek olarak yorumlayan görüş sahipleri Allah katında sonradan başa kakılan yardımdan daha çok sevap

---

[567] el-Bakara 2/178.
[568] Taberî, *Camiü'l-Beyân*, III, 366.
[569] el-Bakara 2/229.
[570] Taberî, *Camiü'l-Beyân*, IV, 539.
[571] el-Bakara 2/231.
[572] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 192.
[573] el-Bakara 2/263.

getirdiğini zikretmişlerdir.[574] Câfer es-Sadık bu âyeti "Allah, Hz. Peygamber'e güzel ahlâkın tamamını emretti ve Kur'ân'da güzel ahlâkı bu kadar kapsamlı bir şekilde özetleyen başka bir âyet yoktur." diye izâh etmektedir.[575] İmam-ı Matûrîdî bu kavl-i ma'rûfu, tefsirinde şöyle ifade etmiştir: "Fakiri güzellikle savmak önce yardım edip sonra eziyet etmekten daha hayırlıdır."[576]

"وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ " *(Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun.)*[577] Bu âyetteki iyilik, Taberî tefsirinde "Şer'iâtın uygun gördüğü her söz ve iş" olarak açıklanmıştır. Ayrıca iyiliği emredip kötülükten nehy etmenin dinî bir vecîbe olduğunu ifade eden Taberî, bu görüşüne şu hadîs-i şerifi delil olarak göstermiştir: "وَالَّذِي نَفسِي بِيَدِه، لَتَأْمُرُنَّ بِالمَعرُوف، وَلَتَنهَوُنَّ عَنِ المُنْكَر؛ أَو لَيُوشِكَنَّ الله أَن يَبْعَثَ عَلَيكُم عِقَاباً مِنْه، ثُمَّ تَدعُونَه فَلاَ يُستَجَابُ لَكُم" *"Nefsim (canım) elinde olan Allah'a yemin olsun ki; ya iyiliği emreder kötülükten sakındırırsınız ya da Allah yakında sizin üzerinize öyle bir bela gönderir de sonra Allah'a dua edersiniz de duanız kabul edilmez."*[578]

"كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ " *(Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız.)*[579] ve "يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler.)*[580] âyetlerindeki ma'rûf lafzı "iyilik" manasında ele alınmış ve müslüman toplumların vasfı olarak zikredilmiştir. Bazı münferit görüşler hâricinde İslam âlimlerinin çoğu emr-i bi'l ma'rûf nehy-i âni'l münkeri farz-ı kifâye olarak kabul etmiş ve bu âyetleri delil olarak sunmuşlardır. Zemahşerî, bu vecibeyi yerine getirecek olanların tebliğ hususunda bilgili olmaları gerektiğini aksi takdirde iyilikle kötülüğün karıştırılması, yanlış anlatılması gibi tehlikelerin olabileceğini beyan etmiştir.[581]

---

[574] el-Matûrîdî, *Te'vîlât*, II, 176.
[575] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 61.
[576] el-Mâtûrîdî, a.g.e., II, 177.
[577] Âli İmrân 3/104.
[578] Taberî, *Camiü'l-Beyân*, VII, 90.
[579] Âli İmrân 3/110.
[580] Âli İmrân 3/114.
[581] ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 452.

"وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا" *(Onlara güzel söz söyleyin.)*[582] ve "وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً" *(..ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin.)*[583] "اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوف" *(Ancak bir sadaka yahut bir iyilik müstesna.)*[584] , "طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ" *((Onların vazifesi) itaat ve güzel sözdür.*) ve "وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا" *(Güzel söz söyleyin.)*[585] "اِلَّا اَنْ تَفْعَلُوا اِلَى اَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا" *(Ancak dostlarınıza bir iyilik yapmanız başka.)*[586] âyetlerindeki ma'rûf, "yumuşak, nazik güzel sözler" manaları gibi "edep ve dini öğretmek" anlamını da işaret ettiği söylenmiştir.[587] Bu âyetlerdeki "Ma'rûf" ifadesi her ne kadar "söz/kavîl" kelimesinin sıfatı olarak kullanılsa da Nesefî, tefsirinde "Hem akıl hem şerî'ât cihetinden güzel olması hasebiyle insanın hoşuna giden her türlü söz ve davranış" olarak ifade edilmiştir.[588]

"يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهاً وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّا اَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ" *(Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmeniz için de kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin.)*[589] âyetindeki "معروف" ifadesi Ömer Nâsuhî Bilmen tefsirinde "güzel mûâ'şeret, haklarına riâ'yet" olarak izâh edilmiştir.[590] İbn Teymiyye hukukla ilgili âyetlerdeki ma'rûf ifadelerini Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde muhatap kitlenin bildiği, eşler hakkında malum olan örf olduğunu beyân etmektedir.[591]

Aşağıda zikredilen âyetlerde ise "Ma'rûf" kelimesi en yaygın kullanımı olan "İyiliği emretme" tamlaması ile zikredilmiştir: "يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ " *(...işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder.)*[592], "يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ " *(..İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar.)*[593] , "فَلاَ تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفا " *(..onlara*

[582] en-Nisâ 4/5.
[583] en-Nisâ 4/8.
[584] en-Nisâ 4/114.
[585] el-Ahzâb 33/32.
[586] el-Ahzâb 33/6.
[587] el-Mâtûrîdî, *Te'vîlât*, III, 24; Tâberî, *Camiü'l-Beyân*, VIII, 11-18.
[588] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl,* I, 210.
[589] en-Nisâ 4/19.
[590] Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, I-VIII, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, II, 570.
[591] İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas b. Teymiyye Takıyyuddin (ö.728/1328), *Mecmuu'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, (thk. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdî), 1398, yy., IVXXX, 85.
[592] el-A'râf 7/157.
[593] et-Tevbe 9/71.

uyma ama yine de onlara dünyada iyi davran.)[594], "وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(İyiliği emret. Kötülükten alıkoy.)*[595]

"يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ اَيْدِيهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللهَ" *(Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.)*[596] Matûrîdî bu âyetteki "معروف" ifadesini "akla uygun olan işlerde Peygamber (a.s)'a karşı gelmemek" olarak ifade etmiştir.[597]

2) Meşhur

Kur'ân'da "A.r.f." maddesi "Meşhur" manasında kullanılmıştır. " "قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ *(De ki: "Boşuna yemin etmeyin, itaat belli bir şeydir; Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.)*[598] buradaki "معروف" kelimesi "Bilinen, belirli olan ve meşhur" manasındadır. Münafıklara hitâben söylenen bu söz, onların itaatlerinin bilinen bir şey olduğuna dikkat çekmektedir.

3) Münasip

"A.r.f." maddesi Kur'ân'da "Uygun, münâsip" manalarında kullanılmıştır. Aşağıda bu manada zikredilen âyetler ele alınmıştır.

"وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَ" (*Boşanmış kadınlara faydalanacakları uygun bir şeyler verilmesi...)*[599] , " "وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ *(Yoksul olan da uygunca yesin.)*[600] , "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ" *(..kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur.)*[601] ve " "وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ *(Kadınların da uygun ölçüde ödevlerine denk belli hakları vardır.)*[602] âyetlerinde "معروف" kelimesi "Uygun ve münasip" manalarında

---

[594] Lokmân 31/15.
[595] Lokmân 31/17.
[596] el-Mümtehine 60/12.
[597] el-Matûrîdî, *Te'vîlât*, XV, s. 55.
[598] en-Nûr 24/53.
[599] el-Bakara 2/241.
[600] en-Nisâ 4/6.
[601] el-Bakara 2/234.
[602] el-Bakara 2/228.

kullanılmıştır. Ekserîsi muâmelât ile ilgili olan bu âyetlerde genel olarak bir ölçü, miktar ve sınır olarak zikredilen ma'rûf aynı zamanda örfe uygun olan sınırları da ifade etmektedir. Kur'an, "yeme, içme, vasiyet, nafaka" gibi mevzularda toplumda yaygın olan uygulamayı asıl olarak ortaya koyarken ma'rûf kelimesini de kullanarak akla ve şer'îata uygunluğuna değinmektedir.

"وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا" *(Meşru sözler söylemeniz dışında sakın onlarla gizliden gizliye buluşma yönünde sözleşmeyin.)*[603] âyeti Beydâvî tefsirinde "doğrudan değil de dolaylı olarak imâ edilen söz" olarak ele alınmıştır.[604]

"مَتَـاعاً بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ" *(Münasip bir müt'â vermek iyiler için bir borçtur.)*[605] âyetinde "uygunluk" şer'îat ve insanî değerler açısından uygun olan anlamını ihtivâ etmektedir.[606]

4) Örf

"A.r.f." maddesi "Örf" manası ile Kur'ân'da 4 âyette geçmektedir.

"فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ" *(Öyleyse iffetli yaşamaları, zina etmemeleri, gizli dost tutmamaları şartıyla ve ailelerinin de izniyle onları nikâhlayın, mehirlerini de âdete uygun olarak verin.)*[607] Nikah ve evlenme hakkında nâzil olan bu âyette "معروف" kelimesi cariyelere verilmesi gereken mehri ertelemeden, eksiksiz ve örfe uygun tam ölçüde yapılmasını ifade etmektedir.[608]

"فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ" *(İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın.)*[609] ve "وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ" *(Aranızda uygun bir şekilde anlaşın.)*[610] âyetlerindeki "معروف" kelimesi "Örf çerçevesinde uygun olan davranışı sergilemek" manasındadır. Ancak bu örf aklın ve dinin hoş gördüğü iyilikle muâmele ve infâk fiillerini içermektedir.[611]

---

[603] el-Bakara 2/235.
[604] el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 146.
[605] el-Bakara 2/236.
[606] Karaman, vd., *"Kuran Yolu"*, I, 375.
[607] en-Nisâ 4/25.
[608] el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, II, 69.
[609] et-Talâk 65/2.
[610] et-Talâk 65/6.
[611] el-Mâtûrîdî , *Te'vîlât*, XV, 219.

"وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ" *(Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir.)*[612] Bu âyette zikredilen "معروف" kelimesi toplumda yaygın olan uygulamayı ifade etmektedir. Yani o dönemin toplumundaki genel beslenme ve giyim kastedilmektedir.

b. Ferî Anlamlar

"A.r.f." maddesi ve türevlerinin zikredildiği âyetler müfessirler tarafından aslî anlamlar dışında ferî anlamlar dahilinde de açıklanmıştır. Tefsirlerde geniş bir anlama yelpazesine sahip olan bu anlamlardan öne çıkanlar beş alt başlık halinde ele alınacaktır. Başlığın sonuna "A.r.f." maddesi ve türevlerinin âyetlerde kaç kez geçtiği tablo olarak eklenecektir.

ba. Din

"Din" kelimesinin etimolojik olarak Arapça "Deyn (دين)" sözcüğünden mastar veya isim olarak türetildiği kabul edilmektedir. Sözlüklerde "Âdet, durum, itaât, cezâ, mükafât" anlamları zikredilmektedir.[613] Çeşitli sözlüklerde 30'u aşkın anlamı verilen "din" kelimesinin terim olarak öne çıkan manalar: "Cezâ, karşılık, İslam, örf, âdet, şer'îât, millet" tir. Arapça dışındaki diğer köklü dillerde de din kelimesine benzer manalarda kelimeler vardır. Örneğin Pehlevî (Eski Farsça)'da "Daenâ" kelimesinin terim anlamı da dindir.[614]

Tevbe sûresinde bulunan "الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar…)*[615] âyetinin sîyâk ve sibâkı da göz önünde bulundurulduğunda ma'rûf "Din" manasına hamledilmiştir. İnsanlara doğru yolda gitmeleri, hakka tâbî olmaları ve salih ameller işlemelerini; bütün bunların da din çerçevesine dâhil olmasıyla dini emrederler manasında ele alınmıştır. Nitekim din, bir nizâm ve kanunlar bütünü olarak da ele alınmaktadır.[616]

Din manasıyla ele alınan âyetlerden birisi de "يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy.)*[617] dir. Hz. Lokmân'ın

---

[612] el-Bakara 2/233.
[613] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, VI, 234; er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 233; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 169.
[614] Tümer, *"Din (Din Bilimleri)"*, XXII, 334.
[615] et-Tevbe 9/112.
[616] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XIV, 502.
[617] Lokmân 31/17.

oğluna nasihatlerinden bahseden bu âyette "İyilik/ ma'rûf" farklı anlamlara hamledilmiştir. Bunlardan birisi, "Ma'rûf; peygamberlerin Allah katından getirdikleri, insanlar için kurallar bütünü haline gelen ve insanları davet ettikleri en yüce iyilik olan dindir."[618]

bb. Edep

Edep kelimesinin kökeni hakkında farklı etimolojik görüşler ileri sürülmüştür. Kelimeye verilen genel anlamlar: "Dâvet, kibarlık, incelik ve iyi tutum" dur. Arap dilbilimcilerinin büyük çoğunluğu kelimenin "Edb (ادب)" kökünden türediğini savunurken bazı oryantalist dilbilimciler kelimenin "De'b (داب)" sözcüğünden türediğini öne sürmektedir.[619] Ancak İbn Manzûr'un eserinde kelimenin, davet etme manasında olan "Edb" ten türediği ve aynı kökten türeyen "Üdbe, müdebe" sözcüklerinin de "Ziyafet verme, davette bulunma" anlamlarını içerdiği ifade edilmektedir.[620]

"Edep" kelimesinin cahiliyye dönemindeki somut ve maddesel anlamı İslamiyetle birlikte daha ahlakî ve soyut bir manaya evrilmiştir. Bu konuda en geniş malûmata Zebidî (v.1205/1791)'nin *Tacû'l-Arûs* adlı eserinde rastlanmaktadır. Zebidî, eserinde edep sözcüğüne "Duâ, güzel ahlak ve nefsî riyâzetin öğretilmesi, fiilî mekarim ve güzel ahlak" gibi anlamlar vermekte ve gerek hadîs-i şeriflerden gerekse Arap şiirlerinden deliller sunmaktadır.[621] Verilen manalar ve araştırmalar neticesinde din ve ahlakın ayrılmaz bir bütün olduğu; edep kelimesinin de bu bütünü ifade eden kapsayıcı lafızlardan biri olduğu görülmektedir.

"وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً" *(o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.)*[622] âyetindeki ma'rûf kelimesi "Onlara güzel söz söyleyin yani edebi, dini öğretin." şeklinde yorumlanmıştır.[623] "Rızık, besleme ve nafaka" gibi konulardan bahsedilen bu âyetlerde edebin bu konulara dâhil olması mümkündür. Güzel söz söylemek, ahlaki güzelleştirmenin bir yolu olarak kabul edilmektedir. Zeccâc (v. 311/923) da bu yorumu destekleyerek şöyle demektedir: "Bu tâbirin manası; onları yedirmeniz ve giyindirmenizin yanı sıra onlara ilim ve amele ta'allûk eden dini hususları da öğretin,

---

[618] el-Matûrîdî, *Te'vîlât,* XI, 234.
[619] Çağrıcı, Mustafa, *"Edep",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, X, 414-415.
[620] İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab,* I, 206-207.
[621] ez-Zebidî, *Tâcu'l Arûs*, II, 13.
[622] en-Nisâ 4/5.
[623] el-Maturîdî, *Te'vîlât,* III, 21-23; İbn Kesîr, *Tefsîr,* II, 214.

demektir."[624] es-Semîn el-Halebî'de buradaki "ma'rûf kavîl" ile kast edilenin "doğru yollar ve hayra ulaştıracak vesileler" olduğunu ifade etmektedir. Başka bir görüşe göre ise âyette kast edilen "o yetimlere mal vermeyi reddetmek yerine onlara uygun bir şekilde 'Olgunlaştığınızda mallarınızı size vereceğiz.' deyin." uyarısıdır.[625]

bc. İhsân

"İhsân" kelimesi "Hüsn (حسن)" sözcüğünden türemiş mastardır. Kök manası itibariyle "Güzel olmak" manasına gelen "ihsân", terim olarak ise "Bir işi en güzel şekilde yapmak, iyilik ve lütufta bulunmak" manasındadır. Bir fiilin yapılmasının en güzel şekli olarak kabul edildiği için "ihsân" boyutuna ulaşabilmek için hem usûlun hem de uygulamanın iyi derecede bilinmesi gerekir. Nitekim "ihsân" kelimesi Allah'a nispet edilmektedir: " اَلَّذِي اَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَاَ خَلْقَ الْاِنْسَانِ مِنْ طِينٍ " *(O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.)*[626]

" وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ " *(Onlarla iyi geçinin.)*[627] âyeti eşi vefat etmiş kadınlara nasıl davranılması gerektiğinden bahsetmektedir. "معروف" kelimesi bu minvâlde onlara karşı nazik ve kibar davranılması ve ihsanda bulunulması gerektiğini ifade eden iyilik manasının özel bir anlamını ihtivâ etmektedir.[628]

"وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُوْلُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً" *(Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin.)*[629] âyetindeki ma'rûf kelimesi mirâs taksimi sırasında orada bulunan akrabalara nasıl davranılması gerektiğini ifade etmektedir. *"Onlara güzel söz söyleyin."* cümlesi ise onlara ellerinizden geldiğince iyilikte bulunun ve "Allah hakkınızda hayırlar ihsân etsin." gibi güzel temennilerde bulunulması gerektiğini ifade etmektedir.[630]

Nisâ sûresi 114. Âyetindeki "لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْراً عَظِيماً" *(Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka verilmesini yahut bir iyilik yapılmasını ya da insanların arasının*

---

[624] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, IX., 193.
[625] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 61.
[626] es-Secde 32/7.
[627] en-Nisâ 4/19.
[628] el-Mâtûrîdi, *Te'vîlât*, III, 103; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 242.
[629] en-Nisâ 4/8.
[630] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, IX. , 203-204.

düzeltilmesini isteyenler müstesnadır.)[631] âyetinde "معروف" kelimesi "nafile olarak yapılan maddi yardım"; "بصدقة" ise "zekât" manasında yorumlanıp bu amaçla yapılan fısıldaşmalar istisna tutulmuştur.[632]

Zengin bir anlam kadrosuna sahip olan "معروف" kavramı "خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" *(Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!)*[633] âyetinde mastar türeviyle genel olarak tüm iyilikleri ve güzel ahlakı kapsayan hususen ise "Affetmek, sılâ-i rahîmi kesmemek, vermeyene dahî vermek" manasında ele alınmıştır.[634]

Ayrıca "اِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاِيتَائِ ذِي الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُون" *(Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor.)*[635] âyeti zıt kelimeler göz önünde bulundurularak ele alındığında münkerin zıddı olarak "İhsân" lafzının zikredildiği görülmektedir. Kur'ân'da ma'rûfun karşıtı münker kelimesinin kullanılmasına karşın bu âyette ihsânın zikredilmesi, kavramın tüm iyi fiilleri bünyesinde barındıran kapsayıcı bir olgu olması şeklinde yorumlanmaktadır.[636]

bd. İtaât

Kurân'da bazı âyetlerde "معروف" kelimesi "itaat, isyan etmeme" anlamlarına gelmektedir. Misâl, "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" âyetinde ma'rûf, "Allah'a itaat, isyana kalkışmama" manalarına gelmektedir.[637] Ayrıca âyette "من" edatı teb'îz manası içerdiğinden dolayı ma'rûfu emretme görevi farz-ı kifâye olarak kabul edilmektedir. Bu görevi üstlenecek kimselerin bu görevle ilgili donanımları edinmeleri, eğitimleri almaları ve uygun bir mizaca sahip olmaları gerekmektedir. Lokmân sûresinin 17. âyetinde zikredilen "ma'rûf" kavramı da namaz ibadeti ile beraber itaatlerin en büyüklerinden olarak ele alınmıştır.[638]

---

[631] en-Nisâ 4/114.
[632] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I ,250.
[633] el-A'râf 7/199.
[634] Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 46; Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XII, 330-332; el-Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 421.
[635] en-Nahl 16/90.
[636] Ateş Süleyman, *Kurân-ı Kerim Tefsiri*, I-VI, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2013, II, 222.
[637] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 280.
[638] Lokmân 31/17: "يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا اَصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ"
"Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir."

"وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰى اَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًاۗ وَاتَّبِعْ سَبِيْلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّۚ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ" *(Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim.)*[639] âyetinde Allah-û Teâla, kâfir olan ebeveynlere karşı nasıl davranılması gerektiğini açıklamaktadır. Dünyalık işlerde, nafakalarını sağlama ve ihtiyaçlarını karşılama gibi isyan içermeyen işlerde itaati ve iyi geçinmeyi emretmektedir.[640] Burada zikredilen davranış biçimi Bakara sûresi 83. âyetinde[641] ve İsrâ sûresi 23. âyetinde[642] geçen kurallar ile aynı bağlama sahiptir. Ancak günah içeren bir iş emretmeleri durumu bu kuralın dışındadır. Nitekim âyetin girişinde hangi hususta ebeveynlere itaat edilmeyeceği açıklanmaktadır. Bu minvâlde "İyi geçim, uyum ve itaat" manaları "معروف" kelimesi ile ifade edilmiştir. Burada mübah kabul edilen işlerde yaratılmışlara itaat edilebileceği beyân edilmektedir.[643]

"وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ اَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّۗ قُلْ لَا تُقْسِمُوْاۚ طَاعَةٌ مَعْرُوْفَةٌۗ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ" *(Emir verirsen mutlaka çıkacaklarına dair büyük yeminler ettiler. De ki: "Boşuna yemin etmeyin, itaat belli bir şeydir; Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.")*[644] âyetinde "ma'rûf" kelimesinin sözlük anlamı "bilinen/tanınan"dır. Tefsirlerde ise "Mü'minlerin şüphesiz ve tereddütsüz itaâti" olarak ifade edilmektedir.[645] Bu minvâlde ma'rûf "İtaât ile Yaratıcı katında makbûl olan" itaattir. Ma'rûf olan itaât, sahih olan itaattir.

İtaât manasında hamledilen diğer bir âyet ise " يٰٓاَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَاۤءَكَ الْمُؤْمِنٰتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَّا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَّلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِيْنَ وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَاْتِيْنَ بِبُهْتَانٍ يَّفْتَرِيْنَهٗ بَيْنَ اَيْدِيْهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيْنَكَ فِيْ مَعْرُوْفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَۗ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ" *(Ey Peygamber! Mümin kadınlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını*

---

[639] Lokmân 31/15.
[640] es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 61.
[641] El-Bakara 2/83: "وَاِذْ اَخَذْنَا مِيْثَاقَ بَنِيْٓ اِسْرَاۤءِيْلَ لَا تَعْبُدُوْنَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَّذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَقُوْلُوْا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَّاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۗ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيْلًا مِّنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُّعْرِضُوْنَ " *(Bir zamanlar biz İsrâiloğulları'ndan, "Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin" diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.)*
[642] el-İsrâ 17/23: "وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاۗ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَآ اَوْ كِلٰهُمَا فَلَا تَقُلْ لَّهُمَآ اُفٍّ وَّلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيْمًا" *(Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle.)*
[643] el-Matûrîdî, *Te'vîlât*, XI, 231; Beydâvî, , *Envârü't-Tenzîl*, IV, 214.
[644] en-Nûr 24/53.
[645] el-Matûrîdî, *Te'vîlât*, X, 191; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl,*, III, 778.

öldürmeyecekleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekleri, dine ve akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmeyecekleri hususunda sana biat etmeye geldiklerinde onların biatlarını kabul et.)[646] dir. Mü'min kadınlara hitâp eden bu âyette Hz. Peygamber'in emirlerine itaât etmeleri ve yasaklardan uzak durmaları emredilmektedir.[647] Bu emri isyan içerikli davranışlarda bulunmamaları için kadınlara özel bir uyarı olarak da yorumlayan müfessirler vardır.[648]

be. Tevhîd

Âl-i İmrân sûresinin 110. âyetinde "معروف" kelimesi "Tevhîd, inanç ve Allah'ın birliği" olarak da ele alınmıştır.[649] Fahreddin Râzî, tefsîrinde en büyük ma'rûfun Allah'ın dinine ve O'nun birliğine inanmak olduğunu ifade etmektedir.[650] İbn Abbas'tan bu âyetin tefsirinde nakledilen şu haber bu yoruma dâhil edilmiştir:

"أَنْتُمْ خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ، تَأْمُرُونَ النَّاسَ أَنْ يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَيُقِرُّوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ، وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ"

"*Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İnsanlara, lâ ilâhe illallah diye şehadet etmelerini ve Allah'ın indirdiği şeyleri ikrâr edip kabul etmelerini emreder ve bu uğurda onlarla savaşırsınız.*"[651] Nesefî de tefsirinde âyetin siyakındaki "Eğer ehl-i kitap iman etmiş olsaydı bu onlar için daha hayırlı olurdu." manasından ötürü burada ma'rûf kelimesini iman ve tevhîd olarak yorumlamıştır. Ma'rûfu emretmeyi imanı ve Allah Rasulüne itaatı emretmek; münkerden nehy etmeyi de küfürden ve sakıncalı şeylerden alıkoymak olarak ele almıştır.[652]

Aynı sûrede bulunan "يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler.)*[653] ve "وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" *(Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar.)*[654] âyetlerindeki

---

[646] el-Mümtehine 60/12.
[647] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XXII, 594.
[648] el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XX, 426.
[649] Âli İmrân 3/110:"كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ" *(Siz insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.)*
[650] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, VIII, 193-200.
[651] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, VIII, 196.
[652] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 282.
[653] Âli İmrân 3/114.
[654] et-Tevbe 9/71.

“معروف” kelimesi de müfessirler tarafından “Tevhîd ve iman” olarak yorumlanmıştır. Kendileri iman ettikleri gibi insanlara da iman etmeyi emreder onları tevhîde davet ederler, inkar ve yalanlama gibi kötülüklerden alıkoyarlar.[655]

" يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ " *(Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar.)*[656] âyetinde bulunan “Ma‘rûf” kelimesi de tevhîde işaret eden manalardandır. Matûrîdî, bu âyette Hz. Peygamber’in sıfatı olarak zikredilen emr-i bi’l ma‘rûfu Peygamber (a.s)’ın akıl ve fıtrata münasip olanı yani tevhîdi emretmesi olarak beyan etmiştir. Aynı minvalde akıl ve fıtrata aykırı olan inkar ve küfürden de men eder.[657]

Tevhîd manasına hamledilen diğer âyetler ise "اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ " *(Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz.)*[658] ve " الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ " (*iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar…)*[659] dir. Münafıklardan bahseden bu âyet onları birbirine benzetmiş ve başka âyetlerde mü’minlerin vasfı olarak sayılan emr-i bi’l ma‘rûf nehy-i ani’l münkerin zıddını yaptıkları ifade edilmiştir.[660] Müslümanların aksine iyilikten yani en büyük iyilik olan tevhîdden nehy edip kötülüğü yani en büyük kötülük olan inkarı emrederler.[661]

“A.r.f.” maddesi ve türevlerinin Kur’ân’da hangi hallerde ve kaç kez geçtiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

(1) فَاعْتَرَفْنَا	(1) لِتَعَارَفُوا	(2) عَرَّفَ	(1) لَمْ يَعْرِفُوا	(2) عَرَفُوا	(1) فَعَرَفَهُمْ	(1) فَلَعَرَفْتَهُمْ
(2) الْعُرْفِ	(1) اَنْ يُعْرَفْنَ	(1) تَعْرِفُونَهَا	(1) لَتَعْرِفَنَّهُمْ	(1) يَتَعَارَفُونَ	(1) يُعْرَفُ	(9) يَعْرِفُونَ
	(1) عَرَفَاتٍ	(2) الْاَعْرَافِ	(3) تَعْرِفُ	(2) اعْتَرَفُوا	(1) مَعْرُوفَةٌ	(37) مَعْرُوف

[655] Tâberî, *Camiü’l-Beyân*, VII, 130; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 434.
[656] el-A’râf 7/157.
[657] el-Mâtûrîdî, *Te'vîlât*, V, 81; er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XV, 26.
[658] et-Tevbe 9/67.
[659] et-Tevbe 9/112.
[660] Taberî, *Camiü’l-Beyân*, XIV, 337-339; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 89; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 435.
[661] Taberî, *Camiü’l-Beyân*, IX, 506-507.

2. Eş ve Zıt Anlamlılar

Bu başlık altında "Ma'rûf" kavramı ile ilgili eş anlamlı kelimeler "Bilgi, Din, İyilik" alt başlıklarında ele alınacaktır. Semantik kadronun daha bütüncül bir şekilde anlaşılması için kelimeler anlam gruplarına dahil edilerek ele alınacaktır.

a. Eş Anlamlılar

aa. Bilgi

Ma'rûf kavramı ve "A.r.f." maddesinin türevlerinden olan "Ma'rifet" kelimesi "Bilgi, ilim, inanç, irfan, bilinen, bilgisine erişilen" manasındaki kelimelerle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[662] Bu başlıkta "Ma'lûm" ve "Yakîn" lafızları bu mana grubunun örnekleri olarak incelenecektir.

1) Ma'lûm

"Ma'lûm" kelimesi sözlüklerde "Herkes tarafından bilinen, gizli olmayan" manası taşımaktadır. Kur'ân'da ma'lûm, "Bilinen, belli olan" manasında 13 âyette zikredilmektedir. Ma'lûm ve ma'rûf kelimelerini karşılıklı olarak ele aldığımızda kök sözcükleri olan (علم) ve (عرف) ortaya çıkmaktadır. İki kelimenin de manaları arasında "Bilmek" fiili bulunmaktadır. Bu kök anlam "ilim" ve "irfân" kavramları etrafında toplanmaktadır. Bu sebeple burada "Bilmek/Bilinen" manasında eş bir anlama sahip olan bu kelimeler fark ve benzerlikleriyle ele alınacaktır.

İlim ve irfân kelimesi her ne kadar eş anlamlı olarak kabul edilseler de aralarında ince farkların bulunduğu ifade edilmektedir. Nitekim ilim daha genel bir bilme faaliyeti olarak zikredilirken irfân, "bilinenler arasından seçilerek ayrıntılı olarak bilinen" şeklinde zikredilmektedir. Böylece irfân kavramı ilimden daha özel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde her ilim ma'rifet olarak ele alınabilirken her marifet ilim olarak nitelendirilmemektedir.[663]

Kur'ân'ın bir âyetinde ma'rûf kelimesi bizâtîhi olarak "ma'lûm (bilinen)" manasında kullanılmıştır:

"وَاَقْسَمُوا بِاللهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ اَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ اِنَّ اللهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ"

---

[662] Uludağ, a.g.md., XXVIII, s.54.
[663] Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûk*, s. 62.

"Emir verirsen mutlaka çıkacaklarına dair büyük yeminler ettiler. De ki: Boşuna yemin etmeyin, itaat belli bir şeydir; Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."[664] Âyette ma'rûf kavramı sıfat olarak gelmiştir. İtaatin belli bir şey olarak ifade edildiği cümle müfessirler tarafından farklı vecihlerde ele alınmıştır. Kimi müfessirlere göre buradaki ifade "Yemininiz boşuna. Biz sizin itaatinin ne olduğunu biliriz." manasındayken diğer bazı müfessirler "İtaat için yemine gerek yoktur, itaat objektif kıstaslarla bilinir." olarak yorumlamışlardır. Bu âyette zikredilen bilinirliği "yemin etseler de etmeseler de itaat edip etmediklerinin Allah tarafından bilineceği" şeklinde ele alan yorumlar da olmuştur.[665]

Kur'ân'da "ma'lûm" kelimesinin geçtiği âyetler:

"اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى وَاتَّقُونِ يَا اُولِي الْاَلْبَابِ"

"Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. (Ey müminler! Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının."[666]

"وَمَا اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ"

"Biz hiçbir toplumu, kendilerine gönderilmiş belli bir kitap olmadan helâk etmedik."[667]

"وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ"

"Her şeyin hazineleri yalnız bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz."[668]

"اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ"

"Bilinen bir vakte kadar."[669]

"قَالَ هٰذِهٖ نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ"

---

[664] en-Nûr 24/53..
[665] Karaman, vd., *Kuran Yolu*, IV, 91.
[666] el-Bakara 2/197.
[667] el-Hicr 15/4.
[668] el-Hicr 15/21.
[669] el-Hicr 15/38.

"Salih: İşte (mucize) bu dişi devedir; onun bir su içme hakkı vardır, belli bir günün içme hakkı da sizindir, dedi."[670]

"فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ"

"Böylece sihirbazlar belli bir günün tayin edilen vaktinde bir araya getirildi."[671]

"أُوْلَٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ"

"Bunlar için bilinen bir rızık, türlü meyveler vardır."[672]

"وَمَا مِنَّا اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ"

"(Melekler şöyle derler:) Bizim her birimiz için, bilinen bir makam vardır."[673]

"اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ"

"Bilinen güne kadar."[674]

"لَمَجْمُوعُونَ اِلٰى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ"

"Belli bir günün belli vaktinde mutlaka toplanacaklardır!"[675]

"وَالَّذِينَ فِي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ"

"Mallarında belli bir hak tanıyanlar."[676]

"اِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍ"

"Belirli bir süreye kadar."[677]

Âyetlere genel olarak bakıldığında ma'lûm kelimesinin "Bilinen, belli olan, herkesin bilgisinde olan" manalarında ma'rûf ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

2) Yakîn

Yakîn kelimesi, "Durulmak, sabit olmak, sükûnete kavuşmak" anlamındaki (يقن) kökünden türemiştir. Terim olarak ise "Doğruluğunda şüphe bulunmayan, vakıaya uygun bilgi,

---

[670] eş-Şûa'ra 26/155.
[671] eş-Şûa'ra 26/38.
[672] es-Saffat 37/41.
[673] es-Saffat 37/164.
[674] es-Sad 38/81.
[675] el-Vakı'â 50/56.
[676] el-Meârîc 70/24..
[677] el-Mürselât 77/22.

kanaat" manalarında kullanılmaktadır. İnanca götüren doğru bilgi olarak tanımı yapılmaktadır.[678]

Yakîn ve bilgi kelimeleri eş anlamlı kelimeler olarak zikredilse yakîni şüphenin, bilgiyi ise cehaletin zıddı olarak ifade edenlere göre aralarında bazı farklar bulunmaktadır. Nitekim yakîn için şüphesiz bir bilgi türü olduğu ve "Dirâyet, ma'rifet, basiret" gibi diğer bilgi türlerinden daha kesin bir bilgiyi işaret ettiğine dair görüşler öne sürülmektedir. Bu görüşü savunan âlimler "ilme'l-yakîn" tâbirine karşılık "ma'rifeti'l-yakîn" diye bir kullanımın olmadığını belirtmektedir.[679]

Kur'ân'da "Yakîn" kelimesi 28 âyette zikredilmekte ve 20'sinde fiil türevinden kullanılmaktadır. İnançtaki kesinliği ifade eden bu âyetlerden bazıları:

"وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللهُ اَوْ تَأْتِينَا اٰيَةٌ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ"

"Bilgiden yoksun olanlar, "Allah bizimle konuşmalı veya bize bir mûcizeli işaret gelmeli değil miydi?" dediler. Bunun gibi onlardan öncekiler de onların dediklerinin benzerini demişlerdi. Kalpleri hep birbirine benziyor! Biz, gerçeği kabul edenlere âyetleri açıkladık."[680]

"وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا اَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَعُلُوّاً فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ"

"Mucizeleri açık ve kesin olarak görüp idrak ettikleri halde zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler. Bozguncuların sonunun nice olduğuna bir bak!"[681]

Yakîn kelimesi, Kur'ân'da bir terkip olarak geçmektedir. Örneğin İslam'ın hak din oluşunu inkâr edenleri bekleyen akıbet hakkında "Hakke'l-yakîn" terkibi kullanılmakta ve iki âyette zikredilmektedir:

"اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ"

"Şüphesiz bu kesin gerçeğin ta kendisidir."[682]

"وَاِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ"

---

[678] Demir, Osman, *"Yakîn"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2013, XLIII, 271-273.
[679] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 457; ez-Zebîdî, *Tâcu'l -Arûs*, XXXVI, 300; er-Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 892.
[680] el-Bakara 2/118.
[681] en-Neml 27/14.
[682] el-Vâkıa 56/95.

"O, gerçekten kesin bilginin kendisidir."[683]

Bir âyette ise insanların ölümü sık sık hatırlamaları sayesinde ebedî saadete erişeceklerinden bahsedilmekte ve "İlme'l-yakîn" terkîbi kullanılmaktadır:

"كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ"

"Hayır! Keşke kesin bir bilgiyle bilmiş olsaydınız!"[684]

Son olarak ise "A'yne'l-yakîn" terkîbi "gözlemleyerek bilmek" anlamında bir âyette zikredilmektedir.

"ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ"

"Sonra kuşkusuz onu gözünüzle ayan beyan göreceksiniz."[685]

ab. Din

Din (الدين) kelimesi ma'rûf kavramının eş anlamlısı olarak ifade edilen sözcüklerdendir. Aynı zamanda din lafzı literatürde birçok kavramın da eş anlamlısı olarak kullanılmasıyla çatı bir manaya sahiptir. Bu manalardan bazıları "İtaat, ceza, mükâfat, şerî'at, âdet, durum, hesap, millet, örf" tür. Ma'rûf kelimesinin de din lafzıyla eş anlamlı olarak kullanıldığı ve ortak bir anlam kümesine dahil oldukları görülmektedir. Bu başlıkta bu anlam kümesinden "İtaat" ve "Şerî'at" kelimeleri incelenecektir.

1) İtâa't

İtâa't, kelimesi sözlüklerde "Söz dinlemek, baş eğmek, emredileni yerine getirmek" manalarına gelmektedir. Lafız olarak Kur'ân'da zikredilmemekle birlikte "itâa't etmek" manasıyla 85 yerde geçmektedir. Kur'ânî bir kavram olarak itâa'tin esasını Allah'a olan itâa't oluşturmaktadır. Bunun dışında Kur'ân, Allah Resulü ve yöneticileri de itâa't edilmesi gerekenler olarak açıklamaktadır.[686]

---

[683] el--Hâkka 69/51.
[684] et-Tekâsür 102/5.
[685] et-Tekâsür 102/7.
[686] en-Nisâ 4/59: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا" *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir."*

Çalışmanın yapısı gereği itâa't kavramının ma'rûf lafzı ile eş anlamlı olarak zikredildiği âyetlere değinilecektir. Kavram, İsrâ ve Meryem sûrelerinde geçmekte, anne babaya itâa'ti emreden, onlara iyilikle ve ihsânla yaklaşmayı öğütlemektedir.

"وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناًۚ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَا اَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا اُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلاً كَرِيماً"

"Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle."[687] Bu âyette Allah, kendisine itâa'ti emrettikten sonra ana babaya itâa'tten bahsetmiş ve böylece bu itâa'tin önemini de vurgulamıştır. Nitekim bazı hadîs-i şeriflerde Allah'a ve anne babaya itâa't beraber zikredilmektedir.[688]

Razî, Allah'a itâa'tin ana babaya itâa'tle beraber zikredilmesinin nedenlerini dört sebeple açıklamaktadır. Birincisi, insanların manevî ve maddi gelişimlerine Allah'ın nimetlerinden sonra en büyük katkıyı anne babanın sunmasıdır. İkincisi ise insanın varlık alemine çıkışında Allah'ın asıl ve hakîki sebep, anne babanın ise hukukî ve zahirî sebep olmasıdır. Ayrıca Allah'ın küffar kullarına bile nimetlerini esirgememesi gibi anne ve baba da asî olsa dahi evlatlarından desteklerini esirgememektedir. Son olarak ise Yaratıcı'nın kullarından memnun olup onları mükâfatlandırması gibi anne baba da evlatlarının başarılarına sevinmekte mutluluklarıyla mutlu olmaktadır.[689]

"وَبَرّاً بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّاراً عَصِياً"

"Anne babasına çok iyi davranırdı; zorba ve âsi değildi."[690] Bu âyette Hz. Yahya'dan bahsedilmektedir. Hz. Yahya, fıtratının gereğini yerine getiren, dinine bağlı, şefkatli, adaletli, kötü vasıflardan uzak biri olarak ifade edilmiştir. Sahip olduğu iyi özelliklerden birisi de anne babasına itâa't etmesi olarak beyan edilmiştir.

İtâa't lafzının ma'rûf kavramıyla eş anlamlı olarak ele alındığı diğer bir husus ise fert ile toplumun barış ve anlaşma içerisinde yaşamasını öngören dinî ilkedir. Bireyler bir arada yaşayacak ve aralarında itâa'te dayalı bir ilişki bulunacaksa bu münâsebetin ma'rûf

---

687 el-İsrâ 15/23.
688 el-Buhârî, *"Edep"*, 1-6; Müslim, *"İmân"*, 137-143-147.
689 er-Razî, *Mefâtihû'l-Gayb*, III, 165-166.
690 Meryem 19/14.

çerçevesinde olması beklenmektedir.[691] "Herkes tarafından bilinen, uygulanan, yadırganmayan" olarak mana verilen ma'rûf kavramı Kur'ân'da dinin ve aklın kabul edip toplumun da uygun gördüğü her türlü fiil ve sözü kapsamaktadır. Sağlıklı bir toplum yapısı için bazı genel ilkeler tâyin eden Kur'ân, toplum ilişkilerini de düzenlemektedir. Bu bağlamda anne babaya, büyüklere, öğretmenlere ve âlimlere itâa't gerekli bir toplumsal erdem olarak görülmektedir.

2) Şerîa't

Şerîa't kelimesi sözlüklerde "Açık hale getirmek, bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak" manalarına gelen şer'(الشرع) kökünden türemektedir. Terim tanımı ise "İslam'a ait dinî, ahlakî ve hukukî hükümler bütünü" olarak yapılmaktadır.[692] Şerîa't lafzı Kur'ân'da türevleriyle beraber beş yerde zikredilmektedir. Bu âyetlerde geçen lafızlara "Yol, kurallar bütünü, yerleşik davranış biçimi" manaları verilmektedir. Dinî bir yol anlamında şerîa't lafzının kullanıldığı âyet ise:

"ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلٰى شَرِيعَةٍ مِنَ الْاَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ"

"Sonra seni de bu konuda ilâhî vahye dayalı bir yola koyduk. Onu izle, bilmeyenlerin arzularına uyma!"[693]

İslam düşüncesinde bir değerler bütününü temsilen din kavramından daha çok vurgulanan şerîa't kavramı terimsel anlamını fıkıh ve kelam ilimlerinin ayrı birer disiplin haline gelmesiyle beraber kazanmıştır. Şerîa't kavramı, yaratıcı tarafından konulan hükümlerin tamamını ifade etmesiyle "Meşrû'" olarak nitelendirilmektedir. Geniş anlamdaki manasıyla din ve millet kelimeleri ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.[694]

Şerîat kavramı özel manasıyla "Amelî hükümler bütünü" olarak ifade edilmektedir. Böylece dinin emir ve nehiyleri şerîat kavramının özel olarak kullanıldığı alana dahil olmaktadır. Nitekim klasik kaynaklarda âlimler, peygamberlerin tebliğ ettiği dinin tek ancak şerîa'tların muhtelif olduğunu ifade etmektedir.[695]

---

[691] Alper, Ömer Mahir, *"İtaat"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, XXIII, 444-445.
[692] Türcan, Talip, *"Şerîa't"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, XXXVIII, 571-574.
[693] el-Câsiye 45/18.
[694] Türcan, *"Şerîa't"*, XXXVIII, 571-574.
[695] Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (v. 150/767), *"el-Â'lîm ve'l-Mütea'llim"* , (thk. M. Zâhid Kevserî), İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1981, s. 13-14.

Ma‘rûf kavramının aklın ve dinin uygun gördüğü davranışları ifade etmesiyle şerîa’t kavramının örfî ve dinî olarak meşru’ fiilleri belirlemesi ortak bir anlam çerçevesini ortaya koymaktadır. Nitekim din âlimleri ma‘rûfun çerçevesini belirlerken şerîata uygunluk noktasına vurgu yapmaktadır.

ac. İyilik

Ma‘rûf kavramının geniş anlam yelpazesinde “iyilik” manasıyla eş anlamlı olduğu birçok kelime bulunmaktadır. İslamiyet öncesi manası ve İslamiyet sonrasında uğradığı anlam genişlemesi kavramın eş anlamlı kelimelerinin de artmasına sebep olmuştur. Böylece ma‘rûf kavramı “Cömertlik, ihsan, güzel söz, hayır, hüsn, birr, sıla-i rahîm, adab-ı muâşeret” gibi iyilik olarak nitelendirilen eylemlerin geneli için kullanılmakta ve bu lafızlar ile eş anlamlı olarak zikredilmektedir. Çalışmanın hacmini dengede tutmak amacıyla bu başlıkta bu anlamlardan öne çıkanlar ele alınacaktır.

1) Birr

Birr (البر) lafzı sözlüklerde “İyilik, iyilik ve ihsanda bulunmak, itaat etmek” gibi anlamlara sahiptir. Kur’ân’da ise her türlü iyiliği ifade etmek için zikredilmiş bir kelimedir. Fahreddin er-Râzî bu bağlamda birri “Bütün saygılı davranışları ve kulu Allah’a yaklaştıran tüm hayırlı fiileri kapsayan bir lafız” olarak açıklamıştır.[696] Maverdî, *Edebü’d-Dünya ve’d-Din* adlı eserinde birr lafzını geniş bir şekilde açıklamakta ve birr ile ma‘rûf kavramı arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir. Birr kavramı ma‘rûf kavramı gibi toplumsal hayatın varlığı ve düzeni için gerekli bir olgudur.[697]

Kur’ân’da “birr” kavramı ma‘rûfun eş anlamlısı olarak “İyilik, güzellik ve iyilik yapmak” manalarında zikredilmiştir. Burada bazı örnekler zikredilecektir:

"وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"

“Yeminlerinizden dolayı Allah’ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir.”[698]

---

[696] er-Râzî, Ebû Abdillah Fahruddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyn et-Tâberistânî, (v. 606/1210), *Mefâtîhu'l Ğayb*, I- XXXII, Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981, I, 37.
[697] el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058), *Edebü’d-Dünya ve’d-Din*, (çev. Dr. Halit Zavalsız), İstanbul: Tahlîl Yayınları, s. 184.
[698] el-Bakara 2/224.

"لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ"

"Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır."[699]

"يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى وَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ"

"Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz."[700]

"لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَاِنَّ اللهَ بِهٖ عَلِيمٌ"

"Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir."[701]

"يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَاناً وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللهَ اِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ"

"Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."[702]

---

699 el-Bakara 2/177.
700 el-Bakara 2/189
701 Âli İmrân 3/92.
702 el-Maide 6/2.

"اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُۜ اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُۧ"

"Elbette biz bundan önce yalnız O'na yalvarıyorduk. Şüphesiz ihsanı bol ve çok merhametli olan da yalnız O'dur."[703]

"يٰٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِٓي اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ"

"Ey iman edenler! Aranızda gizli konuştuğunuz zaman, günah işleme, haksızlık etme ve peygambere karşı gelme hususunda fısıldaşmayın; iyilik ve takvâ hakkında konuşun ve huzurunda toplanacağınız Allah'a saygısızlık etmekten sakının."[704]

2) Hayır

Hayır (الخير) lafzı sözlüklerde "İyi, iyilik, iyilik yapmak, iyi olmak" gibi çeşitli anlamlar verilen bir kelimedir. el-İsfahânî, *Müfredât* eserinde hayrı "Akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne gibi herkesin arzuladığı şey" olarak ifade etmektedir.[705]

Hayır lafzı Kur'ân'ın 176 âyetinde zikredilen anlam bakımından kapsamı oldukça geniş olan bir lafızdır. Bu anlamları maddî ve manevî olarak gruplandırmak mümkündür. Maddi anlamlar dahilinde "Mal, bolluk ve servet" gibi manalar zikredilmiştir. Manevî anlamları ele alındığında ise "Allah'ın verdiği nimetler, tevhîd, vahiy ve din" gibi yine çeşitli anlamlarla kullanılmıştır. Çalışmanın konusu gereği bu başlık altında "İyilik, iyi tutumlar, sâlih amel" anlamıyla zikredilen âyetlerinden bazıları ve ma'rûf kavramıyla olan anlam yakınlığını ele alınacaktır.

"يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۖ قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِۗ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ"

"Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir."[706] Bu âyette iki kez zikredilen hayır lafzı ilkinde maddi anlamıyla ikincisinde ise manevi anlamıyla ele alınmıştır. İkinci hayır lafzının "iyilik olarak ne yaparsanız" şeklinde geniş bir anlamı ifade etmektedir. Bu bağlamda hayır kavramı da ma'rûf gibi insanın faydasına olan her iyiliği kapsayan geniş bir kavramdır.

---

[703] et-Tûr 52/22.
[704] el-Mücadele 58/9.
[705] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 212.
[706] el-Bakara 2/215.

"وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۜ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

"Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu Allah katında bulursunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı eksiksiz görür."[707]

"قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا اَذًىۜ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ"

"İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir."[708] Ma'rûf ve hayır kavramlarının bir arada kullanıldığı bu âyette ma'rûf kelimesi "güzel, iyi, hoş" anlamında hayır ise "iyilikler arasında bir kıyaslama" manasında zikredilmiştir.

"قُلْ لَٓا اَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعاً وَلَا ضَراًّ اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِۚ وَمَا مَسَّنِيَ السُّٓوءُۚ اِنْ اَنَا۠ اِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَۜ"

"De ki: Ben kendim için, Allah'ın dilediği dışında ne bir fayda elde edebilirim ne de zarardan kurtulabilirim. Eğer gaybı biliyor olsaydım elbette bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi. Ben yalnızca inanan bir toplum için uyarıcı ve müjdeleyiciyim."[709]

"وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِۜ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعاًۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

"Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır. Öyleyse hayırlarda yarışın. Nerede olursanız olun, Allah sizin hepinizi bir araya getirecektir. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."[710]

"يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراًۜ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُولُوا الْاَلْبَابِ"

"O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar."[711]

"قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۚ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

---

[707] el-Bakara 2/110.
[708] el-Bakara 2/263.
[709] el-A'râf 7/188.
[710] el-Bakara 2/148.
[711] el-Bakara 2/269.

"De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kādirsin."[712]

"وَاَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا اٰتيكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ اِلَى اللهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ"

"(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma. Her birinize bir şerîa't ve bir yol yöntem verdik. Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'a dır. Allah size hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyleri haber verecektir."[713]

"كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَاِلَيْنَا تُرْجَعُونَ"

"Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz."[714]

"اُولٰئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ"

"İşte bunlar iyiliklere koşup, bu uğurda yarışırlar."[715]

3) Hüsn

Hüsn (الحسن) kavramı sözlüklerde "Güzel olmak" anlamında mastar manasıyla zikredilmektedir. Kadim Arap lûgatlarında "hüsn" genellikle maddi olarak ele alınmış ve "Göze güzel gelen şeyleri" ifade etmektedir. Kur'ân'da daha ziyâde ahlakî bir terim olarak ele alındığı görülmektedir. Yaklaşık 30 âyette yer alan hüsn kavramı, iyilikleri ve güzellikleri ifade etmesiyle ma'rûf kavramına eş değer bir anlama sahiptir. "İyilik-kötülük, hayır-şer, güzellik-çirkinlik" gibi zıddıyla ele alınan kavramlardan biri olarak İslamî literatürde özellikle kelam ve felsefede farklı görüşlerle ele alınmıştır.

---

712 Âli İmrân 3/26.
713 el-Maide 6/48.
714 el-Enbiyâ 21/35.
715 el-Mü'minûn 23/61.

Çalışmanın bu bölümünde "hüsn" kavramı ma'rûfun eş anlamlısı olarak ele alınacağından dolayı yalnızca bu bağlamdaki âyetler zikredilecektir.

"مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَآ وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ"

"Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."[716]

"فَاِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهٖۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهٗۗ اَلَآ اِنَّمَا طٰٓئِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ"

"Onlara bir iyilik (bolluk, bereket) gelince "Bu bizim hakkımızdır" derler, eğer başlarına bir felâket gelirse bunu Mûsâ ve onunla beraber olanların uğursuzluğuna bağlarlardı. Bilesiniz ki başlarına gelenler Allah katındandır; fakat onların çoğu bunu bilmez."[717]

"وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْاَرْضِ اُمَماًۚ مِنْهُمُ الصّٰلِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذٰلِكَۖ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ"

"Onları grup grup yeryüzüne dağıttık. İçlerinden bazıları iyi kimselerdir, bazıları da böyle değildir. Bu sonuncuları, belki dönüş yaparlar diye, iyi durumlarla da kötü durumlarla da imtihan ettik."[718]

"اِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْۚ وَاِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ اَخَذْنَا اَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ"

"Sen iyi bir sonuç elde etsen bu onlara üzüntü verir; ama başına bir musibet gelse, "Biz tedbirimizi önceden almıştık" derler ve sevine sevine dönüp giderler."[719]

"لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌۗ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌۗ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ"

"Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne toz toprak bulaşığı olur ne de aşağılanmışlık izi. İşte bunlar cennetlik kullardır, kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdırlar."[720]

"وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفاً مِنَ الَّيْلِۜ اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِۜ ذٰلِكَ ذِكْرٰى لِلذّٰاكِرِينَۚ"

"Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır."[721]

---

[716] el-En'âm 6/160.
[717] el-A'râf 7/131.
[718] el-A'râf 7/168
[719] et-Tevbe 9/50..
[720] Yûnus 10/26.
[721] Hud 11/114.

"وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِراًّ وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ اُوْلٰٓئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِۙ"

"Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır."[722]

"وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَهُ جَزَٓاءً الْحُسْنٰىۚ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ اَمْرِنَا يُسْراًۜ"

"İman edip iyi şeyler yapan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Ve ona işimizden kolay olanını buyuracağız."[723]

"اُوْلٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ"

"İşte (baskılara karşı) sabretmelerinden ötürü onlara mükâfatları iki defa verilecektir. Onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızâsı için harcarlar."[724]

"مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَاۚ وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّـَٔاتِ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

"Kim bir iyilikle gelirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır; kim de bir kötülükle gelirse o kötülükleri işleyenler yalnızca yaptıklarının karşılığını görürler."[725]

İhsan

İhsan (الاحسان) kelimesi genel olarak "İyilik yapmak, bir fiili en güzel şekilde icrâ etmek, bildiğini iyi bilmek ve Allah'a kulluğu en içten şekilde yerine getirmek" olarak kullanılan bir terimdir. [726]

İhsan, Kur'ân'ın 70 âyetinde hem Allah hem de insanlar için kullanılmakta mastar, isim ve fiil kalıplarıyla zikredilmektedir. Âyetlerde "Başkasına iyilikte bulunmak", "İşi güzel şekilde yapmak", "Cömert ve lutüfkâr olmak" gibi çeşitli anlamlarla ele alınmıştır. Bu başlıkta ihsan kelimesi ma'rûf kavramının eş anlamlısı olarak ele alınacağı için "İyilik" manasında zikredilen âyetler zikredilecektir.

"اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاِيتَٓائِ ذِي الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ"

---

[722] er-Rad 13/22.
[723] el-Kehf 18/88.
[724] el-Kasas 28/54.
[725] el-Kasas 28/84.
[726] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 119.

"Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor."[727] Burada ihsan ma'rûf ile eş değer olarak kullanılmıştır. İhsan kelimesinin karşıtı olarak ma'rûfun zıddı olan "münker" zikredilmiştir. Müfessirler âyetteki adalet lafzını "tevhid", ihsanı ise "emir ve yasaklara uymak, itaat etmek" olarak yorumlamışlardır.[728]

"وَاعْبُدُوا اللهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْئاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً وَبِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبٰى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً"

"Allah'a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez."[729] Burada ihsan kavramı, Allah-û teâla'ya kulluk ve O'na şirk koşmamanın hemen ardından emredilmiştir. Ardından kimlere ihsanda bulunulması gerektiği sıralanmıştır.

"وَابْتَغِ فِيمَا اٰتٰيكَ اللهُ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَاَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللهُ اِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْاَرْضِ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ"

"Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez."[730] âyetinde ihsan fiili önce Allah'a nispet edilmiş ardından kullardan da ihsanda bulunmaları istenmiştir. Mukatil bin Süleyman, buradaki "ihsan" lafzını "Allah'ın razı olacağı sadaka, hayır ve hasenat" olarak yorumlamıştır.[731] İbn Kesîr ise Allah insanlara nasıl iyilikte bulunuyorsa insanların da birbirlerine öyle ihsanda bulunması şeklinde ifade etmiştir.[732] Benzer ifadelerde bulunan Taberî, kulların Allah'ın verdiklerinden infak ettiklerinden yükümlü olduklarını eklemiştir.[733]

"هَلْ جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ"

---

[727] en-Nahl 16/90.
[728] Taberî, *Cami*, XIV, 336; Mukâtil bin Süleyman, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*, 2.b., (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432, IV, 483.
[729] en-Nisâ 4/36.
[730] el-Kasas 28/77.
[731] Mukatil bin Süleyman, *el-Vücûh*, III, 336.
[732] İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, X, 482.
[733] et-Taberî, *Cami*, XVIII, 324.

Müfessirlerin geniş anlamlar verdiği âyetlerden birisi *"İyiliğin karşılığı da ancak işte böyle iyiliktir."*[734] dir. Buradaki ihsan lafızlarından ilki "tevhit" ve "yaratıcıya itaat" olarak yorumlanmıştır. Böylece Allah'ın ihsan ettiği en büyük iyilik kullarının Yaratıcıyı tanıma bilme yetisine sahip olmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu minvâlde tevhidin karşılığı olan iyilikte çeşitli şekillerle zikredilmiştir. Mukatil ve İbn Kesîr'e göre bu karşılık cennet, Taberî'ye göre âhirette nasipleneceği mükafatlardır.[735]

b. Zıt Anlamlılar

Bu bölümde ma'rûfun zıt anlamlısı olan kavramlar Kur'ân âyetleri bağlamında ve başlıklar halinde ele alınacaktır. Kavramın eş ve zıt anlamlı lafızları geniş bir anlam kümesine tekâbül etmektedir. Bu manaların daha bütüncül bir bakış açısıyla sunulabilmesi için zıt anlamlı lafızlar "Cehalet, Kötülük, Şirk" anlam grupları halinde açıklanacaktır.

ba. Cehâlet

Ma'rûfun zıt anlamlısı olan kelimeler araştırıldığında "Cehâlet" manasının ortak paydasında buluştuğu görülmektedir. Ma'rûfun "Bilgi, bilinirlik" anlamlarının zıddı olan kelimelerden bazıları "Meçhûl, cuhûd, cuhûl, vukûfsuzluk" dur. Burada bu kelimelerden iki tanesi ele alınıp zıt anlamlı olmaları bakımından incelenecektir.

1) Cuhûd

Cuhûd kelimesi "Cahd (الجحد)" kökünden türemiş bir mastardır. Sözlükte manası "Bir şeyi bildiği halde kabullenmeyerek inkâr etmek" tir. Terim olarak ise "İtikâdî hükümleri kısmen veya tamamen bile bile inkâr etmek" manasındadır. Cuhûd ile inkar her ne kadar eş anlamlı kelimeler olarak kullanılsa aralarında farklılığın bulunduğu ifade edilmektedir. Cuhûd/cahd "Bile bile ve inatla kabullenmemek, gerçeği görmezden gelmek"; inkar ise "Bilgisizlik nedeniyle tasdik etmemek" manasındadır. Küfür ise daha genel bir kavram olarak "İster bilerek ister bilmeyerek olsun inkarın her türü" olarak açıklanmaktadır.[736]

Kur'ân'ın 14 âyetinde geçen "Cahd (الجحد)" kelimesi bu âyetlerin çoğunda "Allah'ın âyetlerini bilerek görmezden gelmek"; bir âyette ise "İlahî nimete karşı nankörlük" manasında kullanılmıştır. Bu âyetlerde bahsi geçen "Allah'ın âyetleri" tabirinden vahiy mahsulü olan

---

[734] er-Rahmân 55/60.
[735] Mukatil bin Süleyman, *el-Vücûh*, IV, 204; İbn Kesîr, *Tefsîr*, XIII, 336; et-Taberî, *Cami*, XXII, 252.
[736] Kılavuz, Ahmet Saim, *"Cahd"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, VII, 15.

Kur'ân kastedildiği gibi "Yaratıcı'nın varlığı, birliği, kudreti, nübüvvet gerçekliği" gibi manalar da kastedilmektedir.[737] Bu bağlamda cuhûd kavramı, "İman ve bilgi" manalarıyla zikredilen ma'rûf kavramının "İnkar ve cehalet" anlamındaki zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cuhûd/cahd kelimesinin inkâr manasıyla geçtiği Kur'ân âyetlerinden örnekler:

"وَتِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا اَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ"

"İşte Âd! Rablerinin âyetlerini inkâr ettiler; O'nun peygamberlerine âsi oldular ve her inatçı zorbanın emrine uydular."[738]

"وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا اَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَعُلُوّاً فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ"

"Mûcizeleri açık ve kesin olarak görüp idrak ettikleri halde zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler. Bozguncuların sonunun nice olduğuna bir bak!"[739]

"وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا اِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعاً وَاَبْصَاراً وَاَفْئِدَةً فَمَا اَغْنٰى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا اَبْصَارُهُمْ وَلَا اَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِاٰيَاتِ اللهِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ"

"Onlara, size vermediğimiz imkânlar verdik; kendilerini kulak, göz ve kalplerle donattık. Onlara kulakları da gözleri de kalpleri de hiçbir fayda sağlamadı. Çünkü onlar Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı. Alaya aldıkları şeyler kendilerini kuşatıverdi!"[740]

2) Meçhûl

Meçhûl, lügatte "Bilinmeyen, tanınmayan" manasıyla yer edinen ve (جهل) kökünden türemiş bir isimdir. Kur'ân'da meçhul kavramı kök türevinden 24 âyette zikredilmektedir. Bu âyetlerde "bilinmeyen, tanınmayan, akıl gözüyle göremeyen" gibi anlamlarda geçip ma'rûf kavramının "bilinen" anlamına zıt bir manada kullanılmaktadır. el-İsfahânî, *Müfredat* eserinde cehli üç gruba ayırarak açıklamaktadır: "Birincisi, bir kimsenin herhangi bir şey hususunda bilgiden yoksun olmasıdır ki cehlin öz anlamı budur. İkincisi "bir şeyin zıddını kabul etmek" tir. Üçüncüsü "ister sahih ister fasid bir inanca sahip olsun bir şeyin aksini yapmaktır. Bilerek namazı terk eden kimse gibi."[741]

---

[737]Kılavuz, *"Cahd"*, VII, 15.
[738] Hûd 11/59.
[739] en-Neml 27/14.
[740] el-Ahkâf 56/26.
[741] er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 143.

Semantik yapısı gereği ilmin zıddı olarak ele alınan "cehl", oryantalist Kur'ân araştırmacısı Toshihiko Izutsu tarafından "hilm"in zıddı olarak değerlendirilmektedir. Bu görüşünü şöyle açıklar: "Cehl sözcüğünün birincil ve baskın anlamı insanın hareket tarzıyla alakalıdır. Cehl, öfkesini kontrol edemeyen, sabırsız ve iradesini yönetemeyen kişinin davranışıdır. Bu kişi, doğruyu yanlışı ayırt etme yetisini yitirir ve bu onun cehli olur. "Hilm" ise bunun tam zıddı olarak kişinin kendini dizginlemesini ifade eder."[742]

Kur'ân'da "cehl"in geçtiği ve ma'rûfun karşıt anlamı olarak zikredildiği örnek âyetler:

"وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلاً مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا اِلَّا اَنْ يَشَٓاءَ اللهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ"

"Eğer (istedikleri gibi) onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler."[743]

"اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَاُولٰٓئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللهُ عَلِيماً حَكِيماً"

"Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir."[744]

"وَاِذَا جَٓاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ اَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءاً بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَصْلَحَ فَاَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ"

"Âyetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabbiniz kendine, merhamet etmeyi yazdı. Gerçek şu ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."[745]

"ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوٓا اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ"

"*Sonuç olarak senin rabbin cahillikle kötülük işleyen, ama bunun ardından tövbe edip kendilerini düzeltenlerin yardımcısıdır; onların bu dönüşünden sonra, bilesin ki, artık Rabbinin mağfiret ve rahmeti de çok geniştir."*[746]

---

[742] Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 194.
[743] el-En'âm 6/111.
[744] en-Nisâ 4/17.
[745] el-En'âm 6/54.
[746] en-Nahl 16/119.

"وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً ۗ قَالُوٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا ۗ قَالَ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُوْنَ مِنَ الْجٰهِلِيْنَ"

"Bir zaman Mûsâ kavmine, "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor" demiş; onlar da "Bizimle alay mı ediyorsun!" demişlerdi. Mûsâ, "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" dedi."[747]

"وَجٰوَزْنَا بِبَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ الْبَحْرَ فَاَتَوْا عَلٰى قَوْمٍ يَّعْكُفُوْنَ عَلٰٓى اَصْنَامٍ لَّهُمْ ۚ قَالُوْا يٰمُوْسَى اجْعَلْ لَّنَآ اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ ۗ قَالَ اِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُوْنَ"

"İsrâiloğullarını denizden geçirdik; derken kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavimle karşılaştılar. Bunun üzerine, "Ey Mûsâ! Onlara ait tanrılar gibi, sen de bizim için bir tanrı yap" dediler. Mûsâ dedi ki: Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz!"[748]

bb. Kötülük

Ma'rûf kavramının zıt anlamlısı olarak zikredilen kelimelere bakıldığında bu sözcüklerin bazılarının "Kötülük" manasında toplandığı görülmektedir. Bu manaya dahil olan lafızlar şunlardır: "Münker, ma'siyet, şer, habîs, seyyie, kubûh" . Bunlardan "Münker, şer ve seyyie" kavramları bu başlık altında incelenecektir.

1) Münker

Münker sözcüğü (نكر) fiilinden türemiş ism-i mefuldür. Bu kökten türeyen kelimeler değişik anlamlar içerse de kök sözcüğünün yaygın manası "Bilmemek, tanımamak" olarak ifade edilmektedir. Nitekim inkâr kelimesi aynı kökten türeyen "Kabul etmemek, reddetmek, bilmemek" manalarında bir mastardır.

Ma'rûf ve münker, literatürde çoğunlukla beraber ele alınan iki kavramdır. Münker, ma'rûfun tam karşısına konumlandırılmış ve kavramın kapsamı da aynı şekilde değerlendirilmeye tabî tutulmuştur. Bu vecihle ma'rûf nasıl aklın ve şerîatın uygun gördükleri için kullanılıyorsa münker de aklın ve şerîatın çirkin gördüğü her türlü şeyi ifade etmektedir.[749] İyiliğin tam karşısında yer alan kavram kötülüklerin genelini ifade eden manalarda

---

[747] el-Bakara 2/67.
[748] el-A'râf 7/138.
[749] el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, (v.671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Turkî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006, VIII, 299; Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili,* V, 3118; el-Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî, (v. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, I-V, Dâru'l-İhyâ Al Turâs, 2015, I, 422; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 161; Kutub, Seyyid (v. 1386/1966), *fî Zilâli'l-Kur'ân,* I-VI, Kâhire: Dâru'ş-Şurûk, 1992, II, 386.

ele alınmaktadır. Tüm kötü ve aykırı davranışlar "münker" olarak nitelendirilmektedir. Âyetlerdeki ma'rûf kavramı tevhidi, Allah'ın birliğini ve dini işaret ederken münker inkârı, şirki ve kötü ahlakı temsil etmektedir. Emredilenler "ma'rûf" nehy edilenler ise "münker" olarak kabul edilmiştir.

"Münker" kavramı (نكر) kökü ve türevleriyle beraber Kur'ân'ın 37 âyetinde geçmektedir. Geçmiş olduğu yerlerde daha ziyade "Şirk, peygamberi ve vahyi tekzîb, inkâr, ceza, kötülük" gibi manaları ihtivâ etmektedir.

"وَاَصْحَابُ مَدْيَنَۚ وَكُذِّبَ مُوسٰى فَاَمْلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ اَخَذْتُهُمْۚ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ"

"Aynı şekilde Mûsâ da yalancılıkla itham edilmişti. Ben ise o inkârcılara biraz süre tanıdım ve sonra onları kıskıvrak yakaladım. Hadlerini bildirişim nasıldı bir bilsen!"[750]

"وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۚ وَمَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَّا اٰتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِيۖ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ"

"Onlardan öncekiler de (ilâhî bildirimleri) yalan saymışlardı. Bunlar (şimdikiler) onlara verdiklerimizin onda birine bile ulaşamadılar. Buna rağmen onlar peygamberlerimi yalancılıkla itham etmişlerdi. Ben de bilseniz onları nasıl cezalandırdım!"[751]

"ثُمَّ اَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ"

"Sonra ben o inkârcıları yakalayıverdim; bilsen nasıl bir cezalandırıştı o!"[752]

"اِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِۖ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَإٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ"

"Allah'ın hükmü gereği, geri çevrilemez olan bir gün gelmeden önce rabbinizin çağrısına uyun. O gün sizin için ne bir sığınak ne de bir inkâr yolu vardır."[753]

"وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ"

"Onlardan öncekiler de (dinimi) asılsız saymışlardı; ama verdiğim ceza da nasıl olmuştu?"[754]

"وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمِنَ الْاَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُۚ قُلْ اِنَّمَا اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ وَلَا اُشْرِكَ بِهِۚ اِلَيْهِ اَدْعُوا وَاِلَيْهِ مَاٰبِ"

[750] el-Hac 22/44.
[751] es-Sebe 34/45.
[752] el-Fâtır 35/26.
[753] eş-Şurâ 42/47.
[754] el-Mülk 67/18.

"Kendilerine kitap verdiğimiz bazı kimseler sana indirilen vahiyden memnun olurlar. Fakat inanç gruplarından onun bir kısmını inkâr eden de vardır. De ki: "Bana, sadece Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu. Ben yalnız O'na çağırıyorum ve dönüş de yalnız O'nadır."[755]

"وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖۚ فَاَيَّ اٰيَاتِ اللهِ تُنْكِرُونَ"

"Allah size kanıtlarını gösteriyor. Allah'ın kanıtlarının hangisini inkâr edebilirsiniz?"[756]

"قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرْ اَتَهْتَدِيٓ اَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لَا يَهْتَدُونَ"

"Onun tahtını tanıyamayacağı bir hale getirin; bakalım gerçeği anlayacak mı yoksa anlamayanlardan mı olacak?" dedi."[757]

"اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ"

"Sizin tanrınız bir tek tanrıdır. Âhirete inanmayanlara gelince, işte onların kalpleri inkârcıdır; onlar ululuk taslayan küstahlardır."[758]

Münker kavramının, "Bilme, tanıma" anlamında ma'rûfun zıddı olarak kullanıldığı âyetler mevcuttur. Bu âyetlerde fiil türeviyle zikredilmiştir:

"وَجَٓاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ"

"Yûsuf'un kardeşleri (tahıl almak üzere) gelip huzuruna girdiler. Kardeşleri onu tanımadıkları halde Yûsuf onları tanımıştı."[759]

"اَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَۜ"

"Yahut kendi peygamberlerini daha tanımadılar da o yüzden mi onu inkâr ediyorlar?"[760]

Ma'rûf ve münker kavramlarının emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesi çerçevesinde bir bütün olarak zikredildiği örnek âyetler:

"يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِۜ وَاُولٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ"

"Onlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar. İyiliği emreder, kötülükten men ederler, hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardır."[761]

---

[755] er-Rad 13/36.
[756] el-Mü'min 40/81.
[757] en-Neml 27/41.
[758] en-Nahl 16/22.
[759] Yûsuf 12/58.
[760] el-Mü'minûn 23/69.
[761] Âli İmrân 3/114.

" اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"

"(Bu alışverişi yapanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!"[762]

"اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ"

"Allah'ın dinine yardım eden o mü'minler, kendilerine yeryüzünde bir hâkimiyet verdiğimizde, namazlarını dosdoğru kılarlar, zekâtlarını verirler, her türlü iyiliği emredip yayar, kötülük ve yanlışlıkları yasaklayıp önünü almaya çalışırlar. Bütün işlerin neticede varıp değerlendirileceği yer Allah'ın huzurudur."[763]

"يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا اَصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ"

"Ey oğulcuğum! Namaz kıl, iyiliği emret kötülükten vazgeçir ve başına gelene sabret. Bunlar yapılması gereken işlerdir."[764]

2) Seyyie

"Seyyie" (السيئ) kelimesi sözlüklerde "Çirkin söz ve davranış" manasında geniş manalar içeren bir kelimedir. Kur'ân'da 60 âyette geçmektedir. "Seyyie" kelimesi somut olan kötü fiillerden daha ziyade ahlaki ilişkilerdeki kötülükler için kullanılmıştır. İnsanların davranış bakımından yaptıkları kötülükleri ifade etmekte ve ma'rûf kavramının zıddı olarak zikredilmektedir.

"بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَاَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيٓئَتُهُ فَأُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ"

"Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar."[765]

"اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرِيماً"

"Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız."[766]

---

[762] et-Tevbe 9/112.
[763] el-Hac 22/41.
[764] Lokmân 31/17.
[765] el-Bakara 2/ 81.
[766] en-Nisâ 4/81.

"اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَاۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ"

"Size bir iyilik dokunsa, bu onları tasalandırır; başınıza bir musibet gelse, buna da sevinirler. Eğer sabreder ve korunursanız, onların hilesi size hiçbir zarar vermez. Şüphesiz Allah, onların yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır."[767]

"مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَاۚ وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ"

"Kim (Allah huzuruna) iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."[768]

"ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتّٰى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَاۤءَنَا الضَّرَّۤاءُ وَالسَّرَّۤاءُ فَاَخَذْنٰهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ"

"Sonra kötülüğü (darlığı) değiştirip yerine iyilik (bolluk) getirdik. Nihayet çoğaldılar ve: "Atalarımız da böyle sıkıntı ve sevinç yaşamışlardı" dediler. Biz de onları, kendileri farkına varmadan ansızın yakaladık."[769]

"وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّـَٔاتِ جَزَۤاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَاۙ وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌۜ مَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ عَاصِمٍۚ كَاَنَّمَآ اُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ الَّيْلِ مُظْلِمًاۜ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ"

"Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezası misli iledir. Onları zillet kaplayacaktır. Onları Allah'a karşı koruyacak hiç kimse yoktur. Onların yüzleri sanki karanlık geceden bir parçaya bürünmüştür. İşte onlar da cehennem ehlidir. Onlar orada ebedî kalacaklardır."[770]

"وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَۤاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنٰهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِۙ"

"Yine onlar, Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak (Allah yolunda) harcayan ve kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte onlar var ya, dünya yurdunun (güzel) sonu sadece onlarındır."[771]

"وَاِذَۤا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَاۜ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ اِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ"

---

[767] Âli İmrân 3/120.
[768] el-En'âm 6/160.
[769] el-A'râf 7/95.
[770] Yûnus 10/27.
[771] er-Rad 13/22.

"İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şayet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse hemen ümitsizliğe düşüverirler."[772]

"مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَاۚ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحاً مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ"

"Kim bir kötülük yapmışsa sadece o kötülüğünün miktarınca ceza görecektir; kim de -erkek olsun kadın olsun- inanmış bir kişi olarak dünya ve âhirete yararlı iş yapmışsa işte böyleleri de cennete girecekler, orada kendilerine hesapsız nimetler verilecektir."[773]

3) Şer

(الشر) Sözlüklerde "Kötü, kötülük yapmak, kötülüğe meyl etmek, çirkin, zararlı" gibi anlamlara gelen "şer" kavramı aslen "Hayır (الخير)" kavramının zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam literatüründe ise "Allah-û Teâla'nın yasaklayıp hakkında ceza vâ'd ettiği davranışları" ifade etmektedir. Terim anlamı olarak ise "Yüz çevrilen zararlı şey, kimsenin hoşlanmadığı şeyler, bir şeyin kendi tabiatıyla uyuşmaması, zararlı şeylerin yayılması" manaları verilmektedir.[774] Cevherî, şerri hayrın (iyiliğin) eksikliği (yokluğu) olarak beyan etmektedir.[775]

Kur'ân'ın 30 âyetinde "şer" kavramı genel anlamda kötülükleri kapsayan bir kelime olarak zikredilmektedir. Şer, aynı zamanda m ma'rûfun zıddı olarak tevhidin karşısında konumlandırılıp küfrü niteler şekilde izâh edilmektedir.[776]

"وَاِذَٓا اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِهٖۚ وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُساً"

"İnsana nimet verdiğimiz zaman yüz çevirip yan çizer; başına bir kötülük gelince de hemen karamsarlığa düşer."[777]

"كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِۗ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةًۜ وَاِلَيْنَا تُرْجَعُونَ"

"Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz."[778]

---

[772] er-Rum 30/36.
[773] el-Mü'min 40/40.
[774] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, VI, 28.
[775] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 695.
[776] Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, İstanbul: Pınar Yayınları 1991, s. 289.
[777] el-İsrâ 17/83.
[778] el-Enbiyâ 21/35.

"اِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ"

"Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır."[779]

bc. Küfür

"Ma'rûf" kavramının zikredildiği Kur'ân âyetlerindeki manalarına ve sözlüklerde geçen anlamlarına bakıldığında "Tevhîd, iman, din" olarak izah edildiği görülmektedir. Buna karşılık zıt manalarda ise "Şirk, ism, fısk, işrâk, tuğyân, inkâr, zulüm, tâğut" gibi küfür anlamındaki kelimeler zikredilmektedir. Bu başlıkta bunlardan "Fısk, Şirk ve Zulüm" örnek olarak seçilip ma'rûfun zıt anlamlısı olarak incelenecektir.

1) Fısk

"Fısk" (الفسق) kelimesi sözlüklerde "Belirli bir sınırı aşmak, taze hurma kabuğunu yarıp dışarı çıkmak" anlamına gelmektedir. İslam'dan önce çoğunlukla hayvan ve bitkiler için kullanırken İslamiyet'in gelişiyle birlikte "Allah'ın emirlerine itaatsizlik etme, hak yoldan ayrılma" manası kazanmıştır.[780]

Kur'ân'da "fısk" kelimesi kök haliyle yedi âyette türevleriyle beraber ise 47 âyette geçmektedir. Bazı âyetlerde küfrün yerine kullanılırken diğerlerinde ise itaatsizliği ifade etmek için kullanılmaktadır. "Fısk" kelimesinin kök halinde zikredildiği âyetlere dikkatle bakıldığında müslümanlara hitap edildiği ve "Meyte, kan, domuz eti, fal bakmak, lakap takmak" gibi büyük günahların kast edildiği görülmektedir. Ma'rûfun zıddı olarak "Fısk" kavramı dinin yasaklarını çiğnemek manasında zikredilmektedir.

İmanın karşıtı olarak zikredildiği âyetlerden birisinde "fâsık" ve "ma'rûf" kelimeleri beraber zikredilmiştir. Öncelikle iyiliği emreden kötülükten nehy eden imanlı ve hayırlı bir ümmetten bahsedilmiş ardından ehl-i kitâbın hak yoldan ayrılıp iman dairesinden çıktıkları ifade edilmiş ve fasıklar olarak nitelendirilmiştir:

"Fısk" kelimesinin imanın karşıtı olarak kullanıldığı âyetlerden örnekler:

"وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ"

---

[779] el-Enfal 8/22.
[780] Şafak, Ali, *"Fısk",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, XIII, 38-39.

"Âyetlerimizi yalan sayanlara gelince, yoldan çıkmalarından dolayı onlar azap çekeceklerdir."[781]

"اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِناً كَمَنْ كَانَ فَاسِقاً ؕ لَا يَسْتَوٗنَ"

"İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler."[782]

2) Şirk

"Şirk" (الشرك) kelimesi sözlüklerde "Ortak olmak, ortaklık" manalarındadır. "Küfür" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılan şirk kelimesi ise "İşrâk" kökünden gelmektedir. Terim olarak ise "Allah'ın zatında, fiillerinde, sıfatlarında veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzeri bulunduğuna inanmak" manası verilmektedir.[783] "Şirk" sözcüğü, ma'rûfun eş anlamlısı olan "tevhîd" lafzının zıddıdır. Ma'rûf, "Din, iman, tevhîd" lafızlarıyla eş anlamlı olarak zikredildiği gibi "Şirk, küfür, ism, fısk" gibi lafızlarla da zıt anlamlı kabul edilmektedir.[784]

Kur'ân'da "şirk" kelimesi ve türevleri yüzden fazla âyette zikredilmektedir. "Yalnız Allah'a sığınılması, sadece O'ndan yardım istenmesi, ulûhîyette O'ndan başkasına ortak koşmama" gibi emirlerle şirk yasaklanmaktadır. Âlimler şirki kısımlara ayırmış, kısımlar arasında derecelendirmeler yapmıştır. Konu gereği "şirk" kavramı ma'rûfun zıddı olan "küfür anlamı" çerçevesinde incelenmiştir. "Şirk" kelimesinin küfür manasında kullanıldığı âyetlerden örnekler:

"وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمِنَ الْاَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهٗ ؕ قُلْ اِنَّمَا اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ وَلَا اُشْرِكَ بِهٖ ؕ اِلَيْهِ اَدْعُوا وَاِلَيْهِ مَاٰبِ"

"Kendilerine kitap verdiğimiz bazı kimseler sana indirilen vahiyden memnun olurlar. Fakat inanç gruplarından onun bir kısmını inkâr eden de vardır. De ki: "Bana, sadece Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu. Ben yalnız O'na çağırıyorum ve dönüş de yalnız O'nadır."[785]

"قُلْ اِنَّمَا اَنَا۠ بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحٰٓى اِلَيَّ اَنَّمَا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ ۚ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَآءَ رَبِّهٖ فَلْيَعْمَلْ عَمَلاً صَالِحاً وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖٓ اَحَداً"

---

[781] el-Enâm 6/49.
[782] es-Secde 32/18.
[783] Sinanoğlu, Mustafa, *"Şirk",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, XXXIX, 193-198.
[784] Sinanoğlu, a.g.md., XXXIX, 193-198.
[785] er-Rad 13/36.

"De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve âhirette yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın."[786]

"قُلْ اِنَّمَا اَدْعُوا رَبِّي وَلَا اُشْرِكُ بِهٖٓ اَحَداً"

"De ki: Ben kendisine hiç kimseyi ortak koşmaksızın yalnız rabbime yakarıp kulluk ederim."[787]

3) Zulüm

"Zulüm" (الظلم) kelimesi sözlükte "Bir şeyi ona ait olmayan yere koymak" manasındadır. Terim olarak ise "Haktan bâtıla sapma, zorbalık, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara uğratma, belirlenmiş sınırları çiğneme" gibi manalara gelmektedir. "Adalet, insaf, kıst" zulüm kelimesinin zıt anlamlıları olarak kabul edilirken "Fısk, tuğyân, bağy" eş anlamlı lafızları olarak ifade edilmektedir.[788]

Kur'ân'ın yirmi âyetinde "zulüm" kelimesi geçmektedir. Türevleri ise 269 defa zikredilmektedir. Bu ifadelerin 200'den fazlasında "zulüm" lafzı "küfür/şirk" manasında ele alınmaktadır. Yirmi küsur âyette ise "Beşerî ilişkilerdeki bozulmalar" zulüm kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu âyetlere genel çerçeveden bakıldığında Kur'ân'da "zulüm" kavramının hem itikâdî hem ahlakî olarak doğrudan kullanıldığı ve güzelden ayrılma olarak ifade edildiği görülmektedir. Örneğin ilk zulmün Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yasak meyveyi yemeleri olduğu âyette şöyle ifade edilmektedir:

"وَقُلْنَا يٰٓاٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَداً حَيْثُ شِئْتُمَاۖ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظّٰلِمِينَ"

"Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zâlimlerden olursunuz, dedik."[789]

"Zulüm" lafzının "şirk" manasında kullanıldığı örnek âyetler:

" اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوٓا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَۧ "

---

[786] el-Kehf 18/110.
[787] el-Cin 72/20.
[788] Çağrıcı, Mustafa, *"Zulüm"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, XXXXIV, 510-511.
[789] el-Bakara 2/35.

"İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır"[790]

"وَاِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِهٖ وَهُوَ يَعِظُهٗ يٰبُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيْمٌ"

"Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır."[791]

"Zulüm" kelimesinin geçtiği diğer âyetlerde ise hem itikâdî olarak hem ahlakî olarak sınırı aşanların dünyada çeşitli felaketlerle helâk edildikleri, "zâlim" olarak nitelendirildikleri, âhirette azaba uğrayacakları ve dünyada işlemiş oldukları iyiliklerin de zâyî olacağı ifade edilmektedir.

"وَاَخَذَ الَّذِيْنَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَاَصْبَحُوْا فِيْ دِيَارِهِمْ جٰثِمِيْنَۙ"

"Zulmedenleri de o korkunç ses yakaladı, yurtlarında diz üstü çöküp kaldılar."[792]

"وَتِلْكَ الْقُرٰٓى اَهْلَكْنٰهُمْ لَمَّا ظَلَمُوْا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَّوْعِدًا"

"İşte o beldeler (ahalisi), zulme sapınca onları helâk ettik; helâk etmek için de belli bir süre belirlemiştik."[793]

"فَكُلًّا اَخَذْنَا بِذَنْۢبِهٖۚ فَمِنْهُمْ مَّنْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًاۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ اَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ خَسَفْنَا بِهِ الْاَرْضَۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ اَغْرَقْنَاۚ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ"

"Her birini günahından dolayı cezalandırdık; kiminin üzerine taşları savuran fırtınalar gönderdik, kimini o korkunç ses yakaladı, kimini yerin dibine gömdük, kimini sularda boğduk. Allah'ın muradı onlara kötülük etmek değildi, fakat onlar kendi kendilerine kötülük ediyorlardı."[794]

II. KUR'ÂN'DA "MA'RÛF" KAVRAMININ TAHLÎLİ

"Kur'ân'da Ma'rûf Kavramının Tahlîli" başlığı altında ma'rûf kavramı, öznesine, nesnesine ve yüklemine göre olmak üzere üç başlık halinde ele alınacaktır.

---

[790] el-En'âm 6/82.
[791] Lokmân 31/13.
[792] Hûd 11/67.
[793] el-Kehf 18/59.
[794] el-Ankebût 29/40.

A. ÖZNESİNE GÖRE

Kur'ân'da ma'rûf kavramı Allah ve insanlar hakkında kullanılmıştır. Bu başlık altında bu gruplar alt başlıklara ayrılarak ele alınacaktır.

1. Allah

Allah lafzının anlamı hususunda dilbilimciler, müşteşrikler ve İslam bilginleri etimolojik olarak farklı görüşler ileri sürmektedir. Benimsenen genel kanı, kelimenin herhangi bir sözlük manası taşımayıp Yaratıcı'ya has olması yahut Yaratıcı'nın adı olması hasebiyle sözlük manasını kaybetmiş olması şeklindedir. Bunun dışında kelime olarak Allah lafzını "İlah" kelimesine dayandıran bilginler de bulunmaktadır. Bu kimselere göre lafız, ilah kelimesinin başına harf-i târîf getirilerek "el-İlah" şeklindedir ancak dilde kullanım kolaylığı sağlamak maksadıyla "Allah" lafzına dönüşmüştür. İslamî literatürde bu şekilde telaffuz edilmekte, çoğulu bulunmamakta ve başka bir varlık için de kullanılmamaktadır.[795]

Kur'ân'da ma'rûf kavramı doğrudan Allah için kullanılmamışsa da kavramın temel anlamı olan "İyilik" birçok âyette Allah'a izâfe edilmiştir. Bunlardan ma'rûfa en yakın manayı ihtivâ eden "مَّا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ وَمَّا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَّفْسِكَ ۗ وَاَرْسَلْنٰكَ لِلنَّاسِ رَسُوْلًا ۗ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا" *(Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter.)*[796] âyetidir. Bu âyette İslam düşüncesinde de genel bir görüş olan bütün iyiliklerin Allah'a mahsus olduğu düşüncesi beyan edilmektedir. İyiliklerin Allah'a mahsus olup olmadığı geniş tartışma konusudur. Bazı bilginlere göre bütün iyiliklerin Allah'a mahsus olması Allah'ın bu iyilikleri emretmesi ve onlara teşvik etmesi iledir. Diğer bir görüşe göre ise muvaffık kılma ve kolaylaştırma babındandır.[797]

2. İnsan

İnsan kelimesi, Arapça "İns (انس)" kökünden türemiş ve "insan topluluğu" anlamına gelmektedir. Bu topluluğun her bir ferdi "insan/insî" olarak ifade edilmektedir. Fıtrat olarak canlılarla uyum içerisinde yaşaması sebebiyle insan adını aldığı nakledilen rivayetlerdendir. "Unutan, alışan, uyum sağlayan, cana yakın olan" gibi çeşitli manalar rivayetler

---

[795] Topaloğlu, Bekir, *"Allah"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), II, 500-501.
[796] en-Nisâ 4/79.
[797] el-Mâtûrîdi, *Te'vîlât*, III, 339.

arasındadır.[798] Bu başlıkta ma‘rûf kavramının Kur’ân’da insanlara hitaben nasıl ele alındığı irdelenecektir.

“Ma‘rûf” ve kavramın kökü olan “A.r.f.” maddesi Kur’ân’da müminler, münafıklar ve ehl-î kitap hakkında kullanılmıştır. Müminler başlığı içerisinde kavramın Hz. Peygamber ve müslümanlar için kullanılmasına ve ilgili âyetlere değinilecektir. Kafirler başlığı altında ise münafıklar ve ehl-î kitap ele alınıp kavramın onlar hakkında nasıl kullanıldığını incelenecektir.

a. Müminlerin Ma‘rûfu

aa. Hz. Muhammed (a.s)’ın Ma‘rûfu

Peygamberlik müessesinin en önemli görevlerinden birisi iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymaktır. Peygamberlerin risâlet görevlerinde ortak bir nokta emr-i bi’l ma‘rûf nehy-i ani’l münkerdir. Tarih boyunca peygamberlerin üstlendikleri bu görevi Reşit Rıza, peygamberler ve selef-î salihînin sünneti olarak nitelemektedir. Onların bu vazifeyi türlü zorluklar, sabır, direniş ve azimle yürüttüğünü açıklamaktadır. Peygamber ve selef-i salîhinden bize bırakılan en önemli sünnetin de bu ilke olduğunu ifade etmektedir.[799] Bu bağlamda peygamberlerin kavimlerine emrettikleri hususların hepsinin ma‘rûf, yasakladıklarının da münker olduğunu ifade etmek mümkündür.

İslamiyet öncesi toplumun ve kabilenin kabul gördüğü tutum ve fiiller ma‘rûf olarak kabul edilirken Hz. Muhammed’in İslamiyet’i tebliğ etmesiyle beraber yerini aklın ve şer’îatın kabul gördüğü davranışlar olan ma‘rûfa bırakmıştır. Kur’ân, ma‘rûfu zikrederken belirli iyilikler için tahsis etmeksizin umûm ifadelerle ele almıştır. Böylece ma‘rûf dinin ve aklın uygun gördüğü, mendup ve makbûl kabul edilen fiillerin tamamını kapsar hale gelmiştir.

İslam dininde emr-i bi’l ma‘rûf nehy-i ani’l münker temel esaslardan biri ve peygamberlerin de gönderilme hikmetlerindedir. Her peygamberin emrettikleri ma‘rûf olarak kabul edilmektedir. Kur’ân, inananlara Hz. Peygamber’in sıfatlarından haber verirken ma‘rûfu emretmeyi onun vazifelerinden biri olarak bahsetmiştir. A’râf suresi 157. âyetinde Hz.

---

[798] Kutluer, İlhan, *“İnsan”*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 320-321.
[799] el-Amra, Seyyid Celalüddin, *Kur’ân, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Mâ’rûf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, (çev. Mehmet İslamoğlu), İstanbul: Gündoğdu Matbaacılık, 1991, s. 37.

Muhammed'in Tevrat'ta geçen sıfatları bildirilmekte ve şöyle buyrulmaktadır: "اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُوْلٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *(Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşa erenler.)*[800] Bu âyet ile ilgili İbn Mesûd'tan nakledilen bir rivâyet şöyledir: "Allah-u Teâla'nın "Ey iman edenler" buyruğunu duyduğun zaman ona kulak ver. Muhakkak o emrettiği bir hayır veya nehy ettiği bir kötülüktür. O (Nebi a.s)'ın en önemli ve en büyük sıfatlarından birisi tek ve benzeri olmayan Allah'a ibadeti emretmek ve O'ndan başkasına ibadet etmeyi de nehy etmek üzere gönderilmiş olmasıdır. Nitekim ondan önceki bütün peygamberler de bununla gönderilmişlerdir."[801]

Çoğu müfessir eserlerinde Hz. Peygamber'in en büyük görevlerinden biri olarak emr-i bi'l ma'rûfu zikrederken bu görevi "Tevhîd ve taâte çağrı" olarak nitelemişlerdir. Hz. Peygamber'in emredeceği ma'rûf, "akıl ve fıtrata uygun olan" anlamında ele alınır ki bu da tevhide işaret etmektedir. Akıl ve fıtrata aykırı olan diğer tüm şeyler ise "münker" kabilinden inkâr ve günahlardır.

Hz. Peygamber'in gönderilmiş olduğu toplum ve tarih göz önüne alındığında adaletin, eşitsizliğin ve zulmün revaçta olduğu bir dönemle karşılaşılmaktadır. Bu minvalde Allah Rasul'ünün gönderilme hikmetlerinden birisi de böyle bir toplumu ihyâ etmesi, birlik sağlaması ve toplumdaki kötülükleri ortadan kaldırıp iyiliği yaymasıdır. Nitekim Ahzâb sûresindeki âyette de Hz. Peygamber'in örnekliğine işaret edilmesi fertlerin iyiyi ve doğruyu örnek alarak toplumu ıslâh edecek ahlakî düzeltmeler yapmasını teşvik bâbındadır.[802] Müslümanların da emr-i bi'l ma'rûf görevini yerine getirirken örnek alacakları yegâne kişi de Hz. Peygamber'dir.

---

[800] el-A'râf 7/157.
[801] İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 482.
[802] el-Ahzâb 33/21: *"İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır."*

Ma‘rûfu emretmek aynı zamanda bir tebliğ faaliyetidir. Nitekim tebliğ faaliyeti bireyi ve toplumu daha güzele daha iyiye ulaştırmak amacı taşır. Ayrıca tebliğde bulunacak kişide bazı vasıfların bulunması büyük önem arz eder. Emr-i bi'l ma‘rûf nehy-i ani'l münker yapacak kimsenin özel donanımlara sahip olması beklenir. Bu niteliklerden öne çıkanlar tebliğde bulanacak kimsenin ahlakî olgunluğa erişmesi, emredeceği ma‘rûfu önce kendisi yapması, söz ve davranışları arasında uyum bulunmasıdır.

Hz. Peygamber'in ma‘rûfu emrederken dikkat ettiği hususlardan birisi de kullandığı dil ve ifade tarzıdır. Zirâ iyiliğin kötü ve çirkin kelimelerle emredilmesi akla aykırı bir durumdur. Rasulullah, insanlara tebliğde bulunurken tane tane konuşur, onların hoşlarına gitmeyecek incitici ifadeler kullanmaz, muhataplarının durumlarını göz önünde bulunurdu. Kur'ân'ın bu yöndeki beyanı ise Fussilet sûresinde yer alan, *"İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş."*[803] âyetidir. Burada emr-i bi'l ma‘rûf yaparken dikkat edilmesi gereken önemli bir hususu açıklamaktadır.

İslamiyet'in geliş süreci kronolojik olarak ele alındığında Hz. Peygamber'in tebliğe önce en yakınlardan başlamakla emrolunduğu tespit edilmektedir.[804] Nitekim fert olarak da herkes önce kendisinden daha sonra en yakınları olan ailesinden mükelleftir. Bu mükellefiyet en yakınlarına iyiliği emretmeyi ve onları kötülükten nehy etmeyi kapsamaktadır.

Hz. Muhammed'in ma‘rûfu emretmesi tevhid daveti ile bir bütün içerisinde ilerlemiştir. İnsanları ahlakî olarak daha iyiye teşvik etmek, kötülüklerden men etmek onları dine davet etmenin bir parçasıdır. Ahlakî bir düzen getirmeyen bir din olgusundan bahsetmek bu bağlamda mümkün görünmemektedir. Nitekim nakledilen bir hadîste, *"Nebi a.s minberde halka hitap ederken orada bulunanlardan birisi kalkıp: "Ey Allah'ın Rasulü, insanların en hayırlısı kimdir?" diye sordu. Nebi a.s: "İnsanların en hayırlısı; insanlara selam veren, Allah'tan en çok korkan, ma'rûfu emredip münkerden nehy etmeye çalışan ve yakınlarını ziyaret eden kimsedir."* diye buyurdu."[805]

---

[803] Fussilet 41/34: "وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ۚ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ"

[804] eş-Şuâra 26/214: *"Önce en yakınlarını uyar."*

[805] el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh (v. 656/1258), *et-Terğib vet-Terhîb*, I-V, Beyrut: Dârû'l Kütübi'l İlmiyye, (thk. İbrahim Şemsettin), ty, III, 30.

Kur'ân'da Hz. Muhammed a.s'ın ma'rûfu emretmesinden bahseden diğer âyet ise "خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" *(Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma.)*[806] dır. Âyetin siyâk ve sibâkı dikkate alındığında başta Mekkeli müşrikler olmak üzere Allah'a ortak koşanlar eleştirilip uyarıldıktan sonra bu âyet ile ahlakî uyarılara geçilmiştir. Âyetin nüzuluyla ilgili olarak İkrime (r.a)'den şu rivâyet nakledilir. "*Bu âyet nâzil olunca, Hz. Peygamber (s.a.): "Ey Cebrail, bu nedir?" dedi. Cebrail (a.s) de: "Ey Muhammed, Rabbin, "Bu senin, senden ilgisini kesen kimselerle ilgi kurman, sana vermeyene vermen ve sana zulmeden kimseyi affetmendir" diyor" dedi."*[807] İslam âlimleri, Cebraîl a.s'ın bu âyete yapmış olduğu tefsiri makbûl görmüşler ve "ilişkiyi kesenle ilgilendiğinde affetmiş, vermeyene verdiğinde iyilik yapmış ve zulmedeni affettiğinde yüz çevirmiş olursun." diye açıklamada bulunmuşlardır.[808]

Âyette zikredilen 3 ahlak kuralı tüm ilahî dinlerde ortak olan kurallardır. Bu kuralların ilki olan af; "İnsanî ilişkilerde kolaylık göstermek, kusurları affetmek, başkalarını zora sokacak tavır ve fiillerden uzak durmak" manalarındadır. Âyette ikinci sırada zikredilen iyiliği emretmek; yapılması lüzumlu görülen, dine ve kamu vicdanına ters düşmeyen, sadece yapılması farz olanları değil mendup olanları da kapsayan her çeşit dinî dünyevî maslahatı içeren bir ma'rûftur. Belirli bir iyilik türünden bahsedilmeyip genel bir manada kullanılması Nebî a.s'a yüklenilen görevin genel olarak bütün iyilikleri emretme şeklinde olduğunu gösteren kuvvetli bir ifadedir. Hz. Muhammed a.s'ın ma'rûfu emretme vazifesi herhangi bir türü ayırt etmeksizin ve belirli bir türü de işaret etmeksizin bütün iyilikleri kuşatan kapsamlı bir vazifedir. Âyette son uyarı cahillere aldırış etmemektir. Ancak bu göz yumma şeklinde değil de onlara iyiliği emretmekten vazgeçmemek, onların kötü söz ve davranışlarına karşın sabırla ve anlayışla yaklaşmak anlamındadır.[809]

Hz. Peygamber'in ma'rûfu emretmesiyle alakalı olarak keskin ifadeler içeren bu âyet, çoğu müfessir tarafından ahlakî boyutta ele alınmış ve Nebî a.s'nın ahlakî olarak da görevlendirilmesi, ahlakî yetkinlik ve din ile ahlak ilişkisi boyutunda yorulmuştur. Âyetle ilgili yapılan nakledilen rivâyetlerden birisi Câfer-î Sâdık'tan aktarılan "Yüce Allah, peygamberi Hz. Muhammed'e güzel ahlakı emretmiştir. Kur'ân'da güzel ahlakı bütün

---

[806] el-A'râf 7/199.
[807] er-Râzî , *Mefâtîhu'l Ğayb*, XV, 100-101.
[808] er-Râzî, a.g.e., XV, 101.
[809] Karaman, vd., *"Kuran Yolu"*, II, 648-650.

yönleriyle anlatan bundan başka âyet yoktur." rivâyetidir.[810] Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Â'râf 199, hem ma'rûf kavramı açısından hem de Rasulullah'ın emr-i bi'l ma'rûf görevi açısından son derece önemli bir âyettir.

Taberî de bu âyet ile ilgili olarak âyetin Nebî a.s'ın zatında aslında bütün müslümanların davranış biçimlerine bir uyarı olarak nazîl olduğunu ifade etmektedir.[811] Böylece âyet Allah-û Teâla'nın insanların birbirlerine karşı nasıl davranması gerektiğini açıklamaktadır. Râzî âyeti bir bütün olarak ele alıp af yolunu tuttuktan sonra iyiliğin emredilmesi gerektiğini, emredilmezse hakikatin ortaya çıkmayacağını ifade eder ve sadece af yolunun tutulmasının caîz olmadığını belirtir. İyiliğin emredilmesinden sonra karşılaşılması ihtimal dâhilinde olan eziyetlere nasıl karşılık verilmesi gerektiği ise âyetin devamındaki *"Cahillerden yüz çevir."* ifadesi ile açıklanmıştır.[812] Böylece âyetteki taksîm iyi anlaşılırsa insanî ilişkiler ve güzel ahlak da fasih bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

Âyetteki (العرف) lafzının anlamları hakkında farklı görüşler de beyan edilmiştir. Süfyan bin Uyeyne ve Ubeyy bin Kâ'b'a göre buradaki "Örf" lafzı; "İlişkiyi kesen akraba ile ilişki kurmak, haksızlık yapanı affetmek ve bir şey vermeyene de vermek" manalarını ihtivâ etmektedir. Süddî'ye ve Taberî ise buradaki örf lafzı ile kastedilenin genel manada iyilik olduğunu ifade etmişlerdir.[813]

Bazı müfessirlere göre ise bu âyet "İyiliği emret" lafzı hariç mensûhtur. Beydâvi de bu müfessirlerden birisidir.[814] Bu âlimlere göre âyetin *"Sen, af (yolunu) tut, iyiliği (ma'rûfu) emret!"* kısmının manası "Onların mallarının fazlası olarak verdikleri şeyi al, daha fazlasını isteme." şeklindedir ve bu kısım zekât âyetinin nâzil olmasıyla nesh edilmiştir. Yine bu müfessirlere göre, âyetteki *"Cahillerden yüz çevir!"* kısmı da (seyf) cihad âyetleri ile nesh edilmiştir.[815] Ancak bu âlimlerin görüşü zayıf kalmış ve genel bir kanıya ulaşmamıştır.

---

[810] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 390.
[811] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XIII, 326.
[812] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XV, 100.
[813] et-Taberî , a.g.e., XIII, 327.
[814] el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 46-47.
[815] er-Râzî , *Mefâtîhu'l Ğayb*, XV, 100.

ab. Diğer Mü'minlerin Ma'rûfu

Bu başlık altında mü'minlerin ma'rûfu emretmesi konusunda nâzil olan âyetler ele alınacaktır.

Âl-î İmrân sûresinde bulunan "وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *(Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.)*[816] âyeti mü'minlerin içinde emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker görevini üstlenmesi gereken kimselerin bulunmasına işaret etmektedir. İslam dini toplumsal yaşamdaki birlik, beraberlik ve huzur konusunda oldukça hassas bir dindir. Bunun için fertlerin intizâm içerisinde hareket etmesini emreder. Bu düzenin sağlanmasında mühim bir rol oynayan prensiplerden birisi de emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker ilkesidir. Bu ilkenin yerine getirildiği toplumda bireyler diğer bireylerden mânen ve maddeten emîn olacak, güven tesîs edilecektir.

Ma'rûfu emredip münkerden nehy etme görevinin müslümanların hepsine mi yoksa bir kesimine mi vacip olduğu tartışması uzun zamandır süregelen bir mevzudur. Âyetteki beyanı hüküm olarak ele alan âlimler, bir grup müslümanın bu sorumluluğu üstlenmesiyle diğerlerinin üzerinden mükellefiyetin kalkacağını ifade etmektedir. Bu görüş sahipleri âyetteki "İçinizden bir topluluk" lafzını delil olarak kullanmaktadırlar.[817] Her Müslümana bu görevin farz olduğunu savunan âlimlere göre ise âyetteki "منكم" lafzı bağlaç işlevinde olup bütün müslümanları kapsamaktadır. Böylece sanki Allah-û Teâla *"İyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir ümmet olun."* manasını kast etmiştir.[818] Nitekim bu görevi yerine getirmeyen kimseler Kur'ân'ın farklı yerlerinde yerilmektedir.[819]

Çeşitli hadîs rivâyetlerinde de bu görevin tüm müslüman üzerine farz olduğu ifade edilmekte, bu görev yerine getirilmezse tüm inananların bundan mesul olacağı açıklanmaktadır. Bu rivayetlerden bazıları şöyledir: "Huzeyfe (r.a.) Resulullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: *"Hayatım elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki siz ya mutlaka iyiliği emredip kötülüğü engellersiniz yahut da Allah kendi katından bir azap hepinize*

[816] Âli İmrân 3/104.
[817] el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* , V, 252-253.
[818] el-Mâtûrîdî, *Te'vîlât*, II, 381.
[819] Maide 5/79: *"Onlar işledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne kötü idi!"*

uygulanır. Sonra O'na dua ederseniz fakat duanızı kabul etmez."[820], "Ebu Said el-Hudri (r.a.) de Resulullah'ın şöyle duyduğunu rivayet eder: *"Şüphesiz Allah kıyamet günü kuluna, kötülüğün yapıldığını gördüğü halde neden ona engel olmadığını soracaktır. Allah o kula; ey Rabbim, sana güvendim, ayrıca insanlardan da korktum diye mazeret ileri sürmesini telkin edecektir."*[821]

Ma'rûfu emredip münkeri nehy etme görevinin sadece belirli kimselere değil tüm Müslümanlara ait bir sorumluluk olduğunu belirten âyet ise "اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ۗ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ" *(Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır.)*[822] dir. Burada mü'minlerin vasıfları sıralanmış ve emr-i bi'l ma'rûf görevi tüm mü'minleri kapsayan bir şekilde kullanılmıştır. İmam Nevevî bu görevin yalnızca devlet başkanlarına ait olmadığı herhangi bir müslümanın da bu görevi yerine getirebileceğini ifade etmektedir.[823] İslam tarihi dikkatle ele alındığında yaşanan tecrübeler göstermiştir ki bu vazife her inananın yükümlülüğüdür, sadece Nebî a.s ile sınırlı değildir. Her müslüman gücü yettiği kadar bu görevi yerine getirmeye çalışmalıdır.

İyiliği emretme prensibini ümmetin bir vasfı olarak niteleyen diğer bir âyet ise "كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ " *(Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.)*[824] dir. Bu âyetteki "Ümmet" lafzı farklı vecihlerde yorumlanmıştır. Bazı müfessirlere göre buradaki ümmet lafzı, "topluma önderlik edecek kimseler" manasındadır. Ancak yaygın olan görüşe göre buradaki ümmet lafzından kasıt müslüman ümmetinin her bir ferdidir.

Kurtubî ise bu âyetin tefsirinde Mücahît'ten şu beyânı nakleder: *"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz."* buyruğunun yerine gelmesi, âyette zikredilen şartların

---

[820] et-Tirmizî, *"Fiten"*, 9.
[821] Bu hadîsi Ahmed b. Hanbel, Ebu Said el-Hudri'den şu lafızlarla nakletmiştir: Resulullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Kıyamet günü her birinize mutlaka hesap sorulacaktır; o gün insana sorulacak olan sorulardan biri de şudur: Kötülük işlendiğini gördüğün halde neden ona engel olmadın? Allah'ın kendisine mazeret telkininde bulunduğu kişi şöyle diyecek: Rabbim, senin engel olacağını umdum, ayrıca insanlardan da korktum" (Müsned, III, 27).
[822] el-Hacc 17/41.
[823] el-Amra, *Kur'ân, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Mâ'rûf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 213.
[824] Âli İmrân 3/110.

yerine getirilmesi ile gerçekleşir. Bu beyanın "Levh-i Mahfûz'dan beri siz böylesiniz." anlamına geldiği gibi "iman ettiğinizden beri en hayırlı ümmetsiniz." manasına gelmesi de ihtimaldir. Başka bir ihtimal ise Nebî a.s'ın ümmetinin geleceğiyle ilgili müjde vermesidir. Böylece bu buyruk, sizden öncekilere göre en hayırlı olan sizsiniz manasına da gelmektedir. Bu farkın sebebi Hz. Muhammed'in ümmetinin diğer ilahî din mensuplarına nisbeten emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkere daha fazla riâyet etmesidir.[825]

Tevbe sûresinin 71. âyeti müslümanların ma'rûf emretmelerinden bahsetmektedir.[826] Âyet hem mü'minlerin vasıflarını belirtirken hem de birbirlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini ifade eder. Mü'minler birbirlerini daima hakka davet ederler. Âyette geçen "ma'rûf" lafzı "birbirlerini imana ve Allah'a itaate davet ederler, O'na şirk koşmaktan ve küfürden men ederler." manası taşımaktadır. Matûrîdî ise imana davet vechinden olan emr-i bi'l ma'rûfun kafirlere karşı olan tebliğ olduğunu ifade etmektedir. Eğer bu davet mü'minler arasında olursa "şer'î emir ve nehyleri bildirmek" vechiyle olur demiştir. Şer'îatın emrettiklerini emredip yasaklarından nehy ederler. Bu görüş daha sahih kabul edilmektedir.[827]

İyiliği emredip kötülükten nehy etmeyi mü'minlerin en önemli vasfı olarak kabul eden Menar tefsiri, bu vasfın müminler ile kafirler arasında ayırıcı bir rolü olduğuna işaret eder.[828] Nitekim bu iki sıfat erdemlerin yayılıp çirkinliklerin engellenmesinde kalkan mesabesindedir. Yine âynı sûrede bulunan " اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ " *(O tövbekârlar, ibadet edenler, hamd edenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler, iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar…)*[829] âyeti müslümanların ma'rûfu emretmesinden bahsetmektedir. Âyette geçen "Tevbe, ibadet, hamd, rukû, secde" Müslümanların aslî sıfatlarından kabul edilmiştir. Bu nitelikler müslümanın kişiliğinde bulunması gereken yalnızca kendisini ilgilendiren vasıflardır. Oysa âyetin devamında yer alan iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoymak sadece kendisini

---

[825] el-Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 259-264.
[826] et-Tevbe 9/71: "*Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."*
[827] el-Mâtûrîdî, *Te'vîlât*, VI, 408.
[828] Reşîd Rızâ, Muhammed, (v. 1865/ 1925), *Tefsîru'l-Ku''âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, X, 626.
[829] et-Tevbe 9/112.

değil çevresindekilerini ve toplumu da ilgilendiren bir niteliktir. Bu niteliğe sahip olan fertlerden oluşan bir toplum İslam dininin hedeflediği toplum yapısıdır.

Âlûsî, bu âyetin tefsirinde âyetin genel manasını ele alan ve bu sayılan sıfatlara bütüncül bir bakış olan şu beyanda bulunmuştur: "Sanki bu âyet şunu demek istemiştir; onlar ruhî kemâle eren ve başkalarını da ruhî kemâle erdirenlerdir."[830] Fahreddin Râzî benzer bir görüşü şu şekilde ifade etmektedir: "Emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker görevi yalnız ibadetten ibâret değildir. Belki ibadetlerin en zoru fakat en hayatî olanıdır. Âyette zikrolunan mü'mine ait her sıfat birer ibadettir. Bu sıfatların her biri insanın tekâmülü ile ilgilidir, başkası ile değil. Fakat münkeri yasaklamaya çalışmak, mü'minin kendi dışındaki insanların tekâmülü ile ilgili bir ibadettir."[831]

"وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهَ " *(dine ve akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmeyecekleri hususunda sana biat etmeye geldiklerinde onların biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile.)*[832] Bu âyet, Mekke fethi sonrasında Nebî a.s'nın kadınlardan biât alması üzerine nâzil olmuştur. Âyette kadınlara emirlerle yasaklar bildirilmiş ve "Ma'rûf" konularda Allah Rasul'üne karşı gelmemeleri ifade edilmiştir. Burada zikredilen ma'rûfu iyilik manası dışında ele almak anlama daha uygun düşmektedir. Maturîdi, buradaki ma'rûf lafzını "Akla uygun konularda" diyerek açıklamıştır.[833] Nitekim dine ve akla uygun konularda Allah'a ve Rasul'üne tabiî olma Kur'ân'ın birçok yerinde zikredilerek müminlerin bu konuda dikkatli olmaları emredilmektedir.

Emr-i bi'l Ma'rûf Nehy-i ani'l Münker Yapmanın Şartları

İyiliği emredip kötülükten nehy edecek kimseler, bu görevi yerine getirmeden önce bazı donanımları edinmeleri gerekmektedir. Bu görevi yerine getirebilmek için öncelikle kişi iman üzere bulunmalıdır. Zirâ gayr-i müslimler emr-i bi'l ma'rûftan muâf tutulmuştur. İyiliği emretme görevi, İslam dininin emir ve yasaklarını anlatmayı gerektireceğinden iman etmeyenler bu görevi üstlenememektedir. İmam Gazali bu şart ile ilgili olarak şu açıklamada bulunmaktadır: "Ma'rûfu emretmek dine hizmettir. Dini inkâr eden kimse

---

[830] el-Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l Azîm ve's-Seb'i'l Mesânî*, (v. 1270/1854), I-XXX, 2.b., Beyrût: Dârû İhyâi't Turâsi'Arabî, 1417, XI, 30-33.
[831] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, IV, 523.
[832] el-Mümtehine 60/12.
[833] el-Mâturudî, *Te'vîlât*, XV, 129.

ona nasıl hizmet edebilir?"[834] Neyin ma'rûf neyin de münker olduğu bilgisi kesin bir şekilde edinilmelidir. Bu bilgi edinilmeksizin bu görevin yerine getirilmesi mümkün görünmemektedir.

Ma'rûfu emredecek kişi teklifle muhatap olmalıdır. İyi ile kötüyü seçebilme ve kâr ile zarârı hesaplayabilme yetisine sahip olmalıdır. Aynı zamanda bu kimse kuvvetli ve dirâyetli olmalıdır. Nitekim bu görevde karşılaşacağı zorluklara göğüs gerip yılmadan devam edebilmelidir. Lokmân sûresinde Hz. Lokmân'ın oğluna vasiyeti olan âyette "iyiliği emret" diye emredildikten sonra başına geleceklere sabret buyrulmaktadır.[835] Zira bu görev sabırlı olmayı gerektirir. Bu yolda kişinin en önemli yoldaşları sabır, irade ve tahammüldür.

İyiliği emretme görevinin önemli görülen diğer bir şartı ise adalettir. Kişi doğru, dürüst ve adaletli olmalıdır. Ancak bu şekilde çevresine etki edebilir ve onların desteğini kazanabilir. Peygamberlikten önce Mekkelilerin kendisine "Muhammed'ü-l Emin" diye hitap etmesi Hz. Nebî'nin dürüstlüğünün güzel bir göstergesidir. Nitekim Kur'ân da inananları yapmadıkları şeyi söylememe hususunda uyarmaktadır.[836]

b. Kâfirlerin Ma'rûf'u

Çalışmanın bu başlığında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin kafirlerin ma'rûf emretmemelerinden bahseden âyetler ele alınacaktır. Bölüm "münafıklar" ve "ehl-i kitâp" olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır.

ba. Münafıkların Ma'rûf'u Emretmemeleri

Münafık kelimesi sözlükte "Tarla faresi yuvasına girmek, olduğu kişi gibi görünmemek" manalarına gelen "Nifâk" mastarından türemiş bir sıfattır. Istılâhta ise "İnanmadığı halde kendisini mü'min gibi gösteren kimse" anlamındadır.[837] Kur'ân, mü'min ve kafirlerden bahsederken üçüncü bir grup olarak münafıklardan bahsetmektedir. Münafıklardan bahseden müstâkil bir sûre de bulunmaktadır.

---

[834] el-Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, II, 809

[835] Lokmân 31/17: *"Ey oğulcuğum! Namaz kıl, iyiliği emret kötülükten vazgeçir ve başına gelene sabret. Bunlar yapılması gereken işlerdir."*

[836] es-Saff 61/2: *"Ey iman edenler! Yapmadığınız şeyi niçin söylersiniz?"*

[837] Alper, Hülya, "*Münâfik*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 566-567.

Kur'ân, münâfıkların ma'rûfu emretmemelerinden bir âyette şöyle bahseder. " اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ" *(Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir.)*[838] Âyetin sibâkında münâfıkların karakter özellikleri, söz ve davranışları anlatılmakta ve onlara karşı dikkatli olmaları hususunda mü'minler uyarılmaktadır.

Emr-i bi'l ma'rûfun zikredildiği âyetlerin ekserisinde ma'rûf lafzı tevhid ve iman olarak; münker ise şirk ve inkâr olarak tefsir edilmiştir. Bu âyet de aynı doğrultuda yorumlanıp münafıkların birbirlerine inkârı ve küfrü telkîn ettiği, iman ve tevhid konusunda ise birbirlerini engellediklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca müfessirler münafıkların yalnızca tevhid hususunda değil "sadaka, zekât ve cömert" olmak gibi tüm erdemleri terk edip yardım etmeyi engelleyip cimrilik ettiklerini kaydetmektedir.[839]

bb. Ehl-i Kitâp'ın Emr-i bi'l Ma'rûf Yapmamaları

Ehl-i kitap tâbiri, Kur'ân'da genellikle Yahudi ve Hıristyanları işaret eden bir tamlamadır. Mana yönüyle "İlâhî bir kitaba inananlar" anlamına gelmektedir.[840] Kur'ân'da Allah tarafından indirildiği belirtilen ilâhî kitap olarak Tevrat ve İncil'den bahsedilmektedir. Bu kitapların muhatapları da ehl-i kitâp olarak nitelendirilmekte ve Allah'ın birliği ilkesinde ortak bir inanca çağrılmaktadır.

"A.r.f." maddesi Kur'ân'ın bir âyetinde ehl-i kitâp hakkında nâzil olmuştur. Âl-î İmrân sûresinde bulunan âyette de şöyle beyan edilmektedir:

"يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُوْلَٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ"

(Bunlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırlarda yarışırlar. İşte bunlar iyi kimselerdendir.)[841] âyet siyâk ve sibakıyla beraber ele alındığında ehl-i kitâp içerisinde imân üzere olanlardan bahsedildiği görülmektedir. Önceki âyetlerde ehl-i kitâp kötü davranışları sebebiyle kınanmış, bu âyette ise hepsinin

---

[838] et-Tevbe 9/67.
[839] el-Mâtûrîdî, *Te'vîlât*, VII, 403-407; en-Nesefî , *Medâriku't-Tenzîl*, II, 434; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 88; et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XI, 538.
[840] Kaya, Remzi, *"Ehl-i Kitâp"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, X, 516-519.
[841] Âlî imrân 3/114.

yoldan çıkmadığı; bazılarının güzel ahlaka ve iyi karakter özelliklerine sahip olduğu ifade edilmiştir. Bir sonraki âyet ise ehl-i kitâbın iyi davranışlarının, hayırlı işlerinin zâyî olmayacağı beyân edilmiştir.[842]

Taberî, bu ve bundan önceki âyetlerde zikredilen grubun ehl-i kitâp içerisindeki müslümanlar olduğunu ifade etmektedir. Zîrâ ona göre ehl-i kitap, müslim ve gayr-i müslim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müslim olanlar birbirlerine imânı ve Allah'ın birliğine iman etmeyi emredip Allah'ı inkar ve Hz. Peygamber'i yalanlama gibi münkerâttan da nehy ederler diye ifade etmektedir.[843] Aynı sûrenin son âyeti de burada zikredilen kimselerin ehl-î kitâptan müslüman olanlar hakkında nâzîl olduğunu ve böyle bir grubun bulunduğunu doğrular niteliktedir.[844]

B. NESNESİNE GÖRE

Çalışmanın bu bölümünde "A.r.f." maddesi ve türevleri nesnesine göre ele alınıp nazarî ile amelî olmak üzere iki başlık altında açıklanacaktır. Nazarî başlığında maddenin "Tevhid, nübüvvet ve âhiret" konuları inanç bakımından incelenecektir. Amelî başlığında ise maddenin "İbadet, muâmelât ve ukûbât" ile ilgili kısımları ele alınacaktır.

1. Nazarî Alanda

a. İtîkâdât

aa. Tevhîd

Kur'ân'da "A.r.f." maddesi ve türevlerinin geçtiği âyetler ele alındığında birçok âyette ma'rûf kavramının tevhide dikkat çektiği, müfessirlerce kavramın "tevhîd" manasıyla yorumlandığı görülmektedir. Bu âyetler ve müfessirlerin açıklamaları çalışmanın "Ferî Anlamlar/Tevhîd" başlığında detaylı bir şekilde ele alındığı için bu başlık altında yalnızca konuyla alakalı örnek âyetler zikredilecektir.

"وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهٗٓ"

---

[842] Âlî imrân 3/115: *"Ne hayır yaparlarsa bilsinler ki karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kötülükten sakınanları bilir."*
[843] et-Taberî , *Camiü'l-Beyân,* VII, 130.
[844] Âli İmrân 3/199: *"Ehl-i kitâp'tan öyleleri vardır ki; Allah'a -size indirilen ve kendilerine indirilmiş olana hûşû' duyarak inanırlar."*

"Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler."[845]

"اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ"

"Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir."[846]

"اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"

"O tövbekârlar, ibadet edenler, hamd edenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler, iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar, Allah'ın sınırlarını gözetenler; müjdele o müminleri!"[847]

ab. Nübüvvet

"A.r.f." maddesi ve türevlerinin geçtiği âyetler ele alındığında bazılarının nübüvvetten bahsettiği görülmektedir. Bu başlıkta ilgili âyetler ve müfessirlerin görüşleri aktarılacaktır.

"اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ " *"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."*[848] Âyette zikredilen "kendilerine kitap verilenlerin" Yahudi ve Hıristiyanlar olduğu anlaşılmaktadır. *"Kendi oğulları gibi tanırlar."* ifadesi müfessirlerce farklı yorumlarda ele alınsa da makbul olan görüş Hz. Muhammed'in ve onun nübüvvetinin kast edildiği yönündedir. Kur'ân, Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed'in peygamberliğinden haber verildiğini beyan etmektedir. Razî, buradaki "Oğulları gibi tanırlar." ifadesini onların Hz. Peygamber'i sıfat ve zât yönüyle tanımaları olarak açıklamıştır.[849] Edebî anlatımı güzelleştirmesi hasebiyle nübüvvet gibi nazarî bir bilgi teşbih uslûbuyla ele alınmıştır.

---

[845] et-Tevbe 9/71.
[846] et-Tevbe 9/67.
[847] et-Tevbe 9/112.
[848] el-Bakara 2/146.
[849] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, IV, 141-143.

Yahudiler, bir peygamber gönderileceğini biliyor ancak bu peygamberin kendi içlerinden geleceğini düşünüyorlardı. Çünkü onlar kendi ırklarını üstün görüyorlardı. Bundan dolayı Nebî a.s'ın Araplar arasından çıkmasını kabullenemeyip onun nübüvvetini inkâr ettiler. Kendi ilâhî kitâplarında zikredilmesine rağmen kabul etmediler. Nesefî tarafından âyetin tefsirinde zikredilen bir anekdot, âyette kast edilen "Tanıma" fiiline ışık tutacak niteliktedir: "Nitekim Abdullah bin Selâm diyor ki: "Ben onu (Muhammed'i), onun bir peygamber olduğunu, kendi öz çocuğumu bildiğimden daha iyi biliyor ve tanıyorum." İşte bunun üzerine Hz. Ömer ona: "Neden ve nasıl?" diye sorar. O da: "Ben Muhammed'in peygamber olduğundan şüphe eden biri değilim. Çocuğuma gelince ondan şüphe ederim. Çünkü belki annesi bana ihanet etmiş olabilir." diye cevap verince Hz. Ömer de derhal gidip onun alnından öper."[850]

Benzer lafızlarla nâzîl olup yine ehl-i kitâbın nübüvveti kabul etmediğini beyan eden diğer bir âyet ise En'âm suresinde geçmektedir:

"اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْۘ اَلَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَۜ"

"Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Kendilerini ziyan edenlere gelince, işte onlar inanmazlar."[851] Bu âyette ehl-i kitaptan bahsedildiği Zemahşerî ve başka birçok müfessir tarafından ifade edilmiştir.[852] Mukâtil tefsirine göre, bu âyetin nüzul sebebi Mekkeli müşriklerin kendi inkarlarına delil olarak "Yahudi ve Hıristiyanların nübüvveti tasdik etmemelerini" öne sürmeleriydi.[853] Âyetteki teşbihe göre Yahudi ve Hıristyanlar kişinin başka oğullardan kendi oğlunu ayırt etmesi gibi Hz. Muhammed'in peygamberliğini biliyor ve ayırt edebiliyorlardı. Yine de inkâr yolunu seçtiler.

Â'raf sûresinde bulunan iki âyette ise "ma'rûf" kavramı Hz. Muhammed'in nübüvvet görevleri arasında sayılan emr-i bi'l ma'rûf ilkesi bağlamında nâzîl olmuştur. Nübüvveti kabul etmeyenler ise bu âyetlerde yerilmiştir:

"اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْاُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْۜ"

---

[850] en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 86-87.
[851] el-En'âm 6/20.
[852] ez-Zemahşerî *el-Keşşaf*, VII, 322; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 833; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 310; et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XI, 294-296.
[853] Mukâtil, *el-Vucüh ve'n-Nezâîr*, I, 533-534.

"Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer."[854] Âyette yine Ehl-i Kitaba hitap edilmiş; ilahî kitaplarda Nebî a.s'ın özelliklerinin zikredildiği ifade edilmiştir. İslamî literatürde Hz. Muhammed'in nübüvvetini doğrulayan belgeler anlamına gelen, özel anlamda ise önceki kutsal kitaplarda nübüvvetinden bahseden metinler *"Beşâirü'n-Nübüvve"* olarak adlandırılmaktadır.[855] Bu âyette ve önceki âyette zikredilen de bu kâbildendir.

"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"

"Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!"[856] Bu âyet ise Hz. Muhammed'in nübüvvet görevlerini hatırlatmaktadır. Âyetle ilgili detaylı bilgi "Öznesine Göre/ Hz. Muhammed'in Ma'rûfu" başlığında ele alındığı için burada kısaca açıklanmıştır.

" اَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونٌ "

"Yahut kendi peygamberlerini daha tanımadılar da, o yüzden mi onu inkâr ediyorlar?"[857] Âyetin siyâk ve sibâkı göz önünde bulundurulduğunda Nebî a.s'ın nübüvvetini ispat eden odak noktalarıyla karşılaşılmaktadır. Kur'ân'ın insanları davet ettiği çağrı akla ve insan fıtratına uygun; vicdanlı ve sağduyulu insanların kolaylıkla kabul edeceği ilkeler içermektedir. Bu yüzden Kur'ân, insanların akletmesi, düşünmelerini ve bu makul çağrıyı kabul etmelerini beklemekte bundan yüz çevirenleri ise yermektedir. Diğer önemli odak noktası ise Nebî a.s'ın davet ettiği nübüvvetin yoktan var olmadığı; insanlık tarihi boyunca var olan tevhîd diniyle aynı inanç olduğu vurgusudur. Arap toplumunda İslamiyet öncesinde dinler mevcuttu. Hz. İsmail ile beraber tanıştıkları Haniflik dini Arap toplumunda tevhîd dininin bir yansımasıydı. Bu yüzden din ve nübüvvet, Kur'ân'ın ilk muhataplarına yabancı ya da bilinmeyen kavramlar değildi.[858]

Son olarak Hz. Muhammed, kendisine peygamberlik verilmeden önce de Arap toplumu içerisinde yaşayan, güvenilir olarak bilinen, sevilen ve sayılan bir insan olarak yer

---

[854] el-A'râf 7/157.
[855] Aydın, Mehmet, *"Beşâirü'n-Nübüvve"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, V, 549-550.
[856] el-A'râf 7/199.
[857] el-Mü'minûn 23/69.
[858] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XVII, 87.

etmekteydi. Ahlakî olarak toplumun en gözde simalarından kabul edilen böyle bir zâta nübüvvet sonrası "Yalancı, sihirbaz, cin çarpmış" gibi yakışıksız iftiralar atmaları kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda yapmış oldukları karalamalardır.

ac. Âhiret

Bu başlık altında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin Kur'ân'da "âhiret" bahsiyle alakalı olan örnek âyetler ve tefsirleri ele alınacaktır.

"وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلاًّ بِسِيمٰيهُمْ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ"

"İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman cennet ehline, "Selâm size!" diye seslenirler."[859]

"وَنَادٰى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ قَالُوا مَا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ"

"A'râf ehli, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: "Ne topladığınız güç ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı."[860]

Bu âyetlerde "A.r.f." maddesi hem isim hem fiil türevlerinde kullanılmıştır. Öncelikle isim türevi ele alınacaktır.

"A'râf", İslamî literatürde "cennet ve cehennem arasında bulunup ikisini birbirinden ayıran duvarın yüksek kısmı" olarak ifade edilmektedir. Sûre de ismini bu lafızdan almıştır. Âyetlerde zikredilen "A'râf ehli" nin kimler olduğu ise tefsirlerde farklı yorumlanmıştır. Yapılan bu yorumlar gruplandırıldığında karşımıza dört grup kimse çıkmaktadır. Birinci ve çoğunluğun kabul ettiği görüş bu kimselerin "iyi ve kötü amelleri eşit olan kimseler" olduğudur. Bu grup bir müddet bekletildikten sonra cennete gireceklerdir. İkinci görüşe göre ise bunlar "âhirette mü'minlerle kafirleri yüzlerinden tanıyıp ayırt edecek olan melekler" dir.[861] Ancak bu görüş Taberî tarafından zayıf bulunmuştur. Râzi ve Hasan-ı Basrî'nin de aralarında bulunduğu üçüncü gruba göre ise a'râf ehli "cennet ile cehennem ehlini ayırt edip onlar hakkında şehadette bulunacak olan yüksek şahsiyetler,

[859] el-A'râf 7/46.
[860] el-A'râf 7/48.
[861] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân,* XII, 459-460; İbn Kesîr, *Tefsîr,* III, 421; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhet,* III, 206; el-Alûsî, *Rûhu'l-Me'ânî,* VIII, 124.

peygamberler, şehitler ve âlimler" dir. Son görüşe göre ise bu kimseler tebliğin kendilerine ulaşmadığı "Fetret Ehli" olarak anılan kimselerdir.[862]

Kur'ân'da âhirette yaşanacak olan sahnelerden biri olarak zikredilen "A'râf ehli" ve "A'râf" olayı inananlara iyilik ve kötülük arasında kaldıklarında iyiliği seçmelerine dair ilâhî bir uyarı olarak anlatılmaktadır. "A'râf" kavramını bir mekan ismi olarak kabul etmeyip cennet ile cehennem ehlinin bilinip tanınması yönünde bir mana olarak yorumlayan düşünürler vardır. Örneğin Muhammed Esed, A'râf'ı bu şekilde ele almakta ve kelimenin kökü olan "عرف" sözcüğünün "Tanıma-bilme" anlamından yola çıkmaktadır. Ona göre "a'râf" kavramı "Kişinin iyi ile kötüyü ayırt etme gücü" dür. "A'râf ehli" ise bu ayırt etmeyi gerçekleştiremeyen çekimser kimseler olup ne cenneti ne de cehennemi hak etmemişlerdir.[863]

"وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَاَنْ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ"

"Allah onları mahşerde topladığı vakit, sanki (dünyada) sadece günün bir saatinde, aralarında tanışacak kadar kısa bir süre kaldıklarını sanacaklardır. (İşte o vakit) Allah'ın huzuruna çıkarılacakları uyarısını asılsız sayanlar ve doğru yolda yaşamamış olanlar hüsrana uğramış olacaklar."[864] Âyet, insanlar mahşerde toplandıkları zaman dünyada geçirdikleri zamanın ne kadar az geleceğine dair beyanda bulunmaktadır. Müfessirlere göre insanlar kıyamet gününün dehşeti ve zorluklarını gördüklerinde, dünya hayatındaki zamanlarını verimli geçirmediğini düşünüp zamanın ne kadar kısa olduğunu fark ederler. Buradaki "tanışma" fiilini Maturîdî, "birbirlerine lanet ettikleri kadar tanışırlar." manasında yorumlamıştır.[865]

"قَالُوا رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ"

"Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu? diyecekler."[866] Âyet, inkarcıların âhiretteki hallerinden

---

[862] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XII, 454, 461-463; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 421; İbnü'l Cevzî, *Nüzhet,* III, 204; Beydavî, *Envârü't-Tenzîl*, II, 341; es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 2011, VI, 403; el-Alûsî, *Rûhu'l-Me'ânî,* VIII, 124; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, Beyrût: Dârû İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y. II, 346.

[863] Esed, Muhammed, (v. 1413/1992), *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret Yayınları, 6. b., 1999, s. 279-280.

[864] Yûnus 10/45.

[865] el-Mâturîdî, *Te'vîlât,* VII, 62.

[866] el-Mü'min 40/11.

bahsetmektedir. Dünyada Allah'ın nimetlerini inkâr edenler âhirette inanmadıkları gerçeklerle karşılaşınca suçlarını anlayıp i'tirâf etmek isteyeceklerdir. Âyette geçen iki defa öldürme ve iki defa diriltmenin hangi manaya geldiği müfessirlerce farklı şekilllerde yorumlanmıştır. Çoğunluğa göre buradaki ilk öldürme anne karnından önceki yokluk halidir. İkincisi ise dünya hayatının bitip ölümün gelmesidir. Diriltme ise ilki anne karnında gerçekleşen hayat bulma ikincisi ise öldükten sonra tekrar dirilmedir. Müfessirler bu âyetin tefsirinde "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتاً فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" *(Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz.)*[867] âyetini "diriltme" ve "öldürmeyi" açıklamak maksadıyla kullanmışlardır.[868]

"وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ"

"(Âhirette ise) kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır."[869] Bu âyette "A.r.f." maddesi tefîl babında kullanılmıştır. Âyette kast edilen "Tanıtma/bildirme" fiiline müfessirler tarafından çok farklı yorumlar yapılmıştır. Bazı bilginlere göre bu "tanıtma" fiili dünyada iken bildirilen cennet manasında zikredilmiştir. Bazıları ise bu tanıtmanın âhirette gerçekleşeceği ve kişilerin kendilerinin ve ailelerinin makamlarını dünyadaki evleri gibi tanıyacağını ifade etmektedir. "عرف" fiilini "Temizleyip güzelleştirmek" manasıyla ele alan âlimler ise bu âyette "güzelleştirme" fiilini cennete ait olduğunu ifade etmişlerdir. İbn Kuteybe'nin görüşüne göre bu fiil insan için kullanıldığında da güzelleştirme manasıyla kullanılmaktadır.[870]

"يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ"

"Günahkârlar simalarından tanınır, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanırlar."[871] Bu âyette âhirette günahkarların bazı alametleri olacağı ve bu alametlerle tanınacakları ifade edilmiştir. Başka âyetlerde de kafirlerin ve günahkarların yüzlerinin kara olacağı açıklanmaktadır.[872] Beydâvi ise bu alametin fiziksel değil manevî bir hal olacağını beyan

---

[867] el-Bakara 2/28.
[868] el-Maturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 21-22; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 53; er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XXVII, 39-41.
[869] Muhammed 47/6.
[870] el-Mâturudî , *Te'vîlât*, XIII, 390; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 120; et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XXI, 193-194; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 59.
[871] er-Rahmân 55/41.
[872] en-Naziât 79/8-9: *"İşte o gün korkudan yürekler ağza gelir. (İnsanların) gözlerine korku çöker."*

etmiştir. Ona göre kafirler suçluluktan ötürü yüzlerinde oluşacak gam ve kederden tanınacaklardır.[873]

Mülk sûresinin 11. âyeti kâfirlerin âhirette pişman olup günahlarını itiraf edeceklerinden bahsetmektedir.[874] Ancak bu noktada artık iş işten geçmiş olacağını ve dolayısıyla dünya hayatında henüz vakit bulunduğunu, bu süre içinde gerçeği ikrar etmeleri gerektiğini ifade eder. Ayrıca âhiretteki pişmanlığın bir faydasının olmayacağını beyan eder.

b. Ahlâk

Bu başlık altında "A.r.f." maddesi ve türevlerinin ahlâkî açıdan zikredildiği âyetler ele alınacaktır. Bu âyetler çalışmanın mana yönüyle başlığında detaylı olarak ele alındığı için bu başlıkta yalnızca örnek âyetler ve mealleri zikredilecektir.

"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"

"Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir."[875]

"قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا اَذًىۗ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ"

"Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur."[876]

"يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِۜ"

"Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuşurlar."[877]

"وَلَا تُؤْتُوا السُّفَـهَاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَاماً وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً"

"Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı akıl ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."[878]

"يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهاًۜ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّا اَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۚ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيراً"

---

[873] el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 174.
[874] El-Mülk 67/11: *"Böylece günahlarını itiraf etmiş olurlar. O alevli ateşin mahkûmları artık rahmetten mahrumdurlar."*
[875] el-A'râf 7/199.
[876] el-Bakara 2/263.
[877] Âli İmrân 3/114.
[878] en-Nisâ 4/5.

"Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."[879]

2. Amelî Alanda

a. İbâdât

Bu başlıkta "A.r.f." maddesi ve türevleri ibadetlerle ilgili olan âyetler çerçevesinde ele alınacaktır.

"اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"

"O tövbekârlar, ibadet edenler, hamd edenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler, iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar, Allah'ın sınırlarını gözetenler; müjdele o müminleri!"[880] Âyette müjdelenecek müminlerden ve davranışlarından bahsedilmiştir. Sıralanan ibadetler arasında ma'rûf kavramı da bulunmaktadır. Âyet, bu fiilleri yerine getiren mü'minleri müjdelemektedir. Hem fiilî hem de kavlî ibadetlerin bir arada zikredilmesi ibadetlerin bütünlüğüne işaret etmektedir.

İbadetlerden bahseden ve içerisinde ma'rûf kavramının geçtiği diğer bir âyet:

"يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا اَصَابَكَ ؕ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ "

"Yavrucuğum, namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar, kararlılık gerektiren işlerdendir."[881] Âyette insana sebat gerektiren işlerden bahsedilirken namazdan hemen sonra ma'rûfun emredilmesi, iyiliği emretmenin din katında ne derece önemli bir fiil ve ibadet olduğu da anlaşılmaktadır. Namaz, Yaratıcı'ya karşı olan kulluk vazifesini ifade ederken; iyiliği emretmek bireyin toplum içerisindeki tutumuna ve diğer insanlara karşı olan sorumluluğuna değinmektedir. Sabır ise dünya hayatında karşılaşılması mümkün olan zorluklara karşı kişide olması gereken önemli bir donanımdır.

[879] en-Nisâ 4/19.
[880] et-Tevbe 9/112.
[881] Lokmân 31/17.

"يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً"

"Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır. Allah ziyadesiyle bağışlamakta ve çok esirgemektedir."[882] Burada "A.r.f." maddesi müevvel mastar türeviyle gelmiş ve "Tanınmak, bilinmek" manalarında kullanılmıştır. Bu âyet tesettürden bahsetmesiyle ayrı bir öneme sahiptir. Âyette geçen "Cilbab" kelimesi sözlüklerde "Bütün bedeni saran bir giysi, kadının örtündüğü her şey, kadının elbiselerini baştan aşağı örttüğü -milhafe/çarşaf gibi- şey, milhafeden biraz küçük geniş bir kadın giysisi" olarak açıklanmaktadır.[883] Bu âyet ve Nur sûresindeki tesettür âyetleri İslam dünyasında erken dönemden modern döneme kadar tartışma konusu olmuştur. Ancak çalışma gereği bu âyette daha ziyâde "Tanınma/bilinme" lafzı incelenecektir.

Bu âyetin tefsirlerde en çok nakledilen nüzul sebebi şöyle aktarılır: "Medine evleri dardı ve içlerinde tuvalet, def-î hâcet edecek mekânlar yoktu. Dolayısıyla kadınlar defi hacette bulunmak üzere geceleri çıkar kırlarda defi hacet eylerlerdi. Medine'de bazı günahkâr (fâsık) erkekler bunların peşine düşer, onları ta'ciz ederlerdi. Daha ziyade cariyelerin peşine düşerlerdi. O zamanda hür kadınlar sokağa çıktıkları zaman üzerlerine bir üst elbise alırlar, cariyeler ise buna dikkat etmezlerdi. İşte bu fâsık erkekler sokakta üst elbisesi olan bir kadın gördüler mi "Bu hür bir kadın." deyip ona ilişmezler, üst elbisesi olmayan bir kadın gördüler mi ona sarkıntılık ederlerdi. İşte bu gibi davranışlar üzerine bu âyet nazil olmuştur."[884]

Âyette geçen ve "A.r.f." maddesinin de türevi olan "اَنْ يُعْرَفْنَ" kelimesi verilen hükmün temel hikmetlerinden kabul edilmiştir. Hikmet açısından nüzul sebebiyle de ilişkilendirilmiş ve "Hür-câriye" ayrımı şeklindeki rivâyetler daha tutarlı görülmüştür. Müfessirlerin bazıları tefsirlerinde bu ayrım çerçevesinde yorum yapmışlardır. Örneğin Taberî tefsirinde şöyle beyan eder: "Muhterem (hür) kadınlar evlerinden çıktıklarında, açık ve yüzleri örtüsüz cariyeler gibi görünmemelidirler. Örtülerinin veya dış elbiselerinin bir

---

[882] el-Ahzâb 33/59.
[883] Apaydın, H. Yunus, *"Tesettür"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2011, XL, 543-545.
[884] el-Vâhidî, Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali Ebu'I-Hasan (v.468/1076), *Esbabu'n Nüzûl*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1991, s. 257.

kısmını yukarıdan bırakıp örtünmelidirler ki, kötü maksatlı kimseler onlara zarar vermesin."[885]

Râzî bu âyeti ele alırken sibâkını da göz önünde bulundurur ve zikredilen cilbâbın hikmetini şu şekilde beyan eder: "Allah, mü'minlere eziyet eden kimsenin bir iftira üstlendiğini belirtmiştir. Töhmet altında kalacak olan mü'mine de bundan kaçınmasını emretmiştir. Böylece yasaklanan eziyet verme işinin ortaya çıkmasını önlemek istemiştir."[886] Benzer bir görüşe sahip olan Elmalılı da müslüman hür kadınların korunması amacıyla âyetin önemini vurgulamıştır. Ona göre tesettür; müslüman hür kadınları cariyeler ve kötü kadınlardan ayırt eder. Onları bir koruma altına alır.[887]

Âyette ele alınan kelime her ne kadar "Tanınmama/bilinmeme" manasıyla zikredilse de müfessirlerin çoğu bu kelimeyi "Kadınların hür (dokunulmaz) olduklarının giysileri dolayısıyla bilinmesi" olarak tefsir etmiştir. İlerleyen zamanlarda "Hür-cariye" ayrımının toplumda yer edinmemesi müfessirlerin de yorumlarını değiştirmiş ve âyeti daha geniş bir çerçeveden ele alarak "Herhangi bir rahatsız edici davranışa maruz kalmamaları/ iffetlerini muhafaza edebilmeleri" şeklinde yorumlanmıştır.[888]

" 'Arafât" kelimesi "A.r.f." maddesinin isim türevlerindendir. Aynı zamanda hac ibadeti sırasında ziyaret edilmesi gereken mekanlardan birine adını vermiştir. Âyette ise şöyle zikredilmektedir:

"فَإِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ "

"A'rafât'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-il Haram'da Allah'ı zikredin."[889] 'Arafât dağı Mekke'nin doğusunda yer alır. Hac vazifesi için önemli merkezlerden birisidir. Haccın en önemli rüknü olan vakfe ibadeti bu dağ üzerinde gerçekleştirilmektedir. Dağın " 'Arafât" olarak isimlendirilmesinin nedenleri arasında farklı rivayetler bulunmakta ve kesin bir bilgiye erişilmemektedir. Yaygın olan görüşe göre; Hz. Adem ile Hz. Havva'nın cennetten dünyaya inişlerinden sonra bu dağ üzerinde buluşmaları veya Cebrâil'ın Hz. İbrahim'e hac görevlerini anlatırken dağı kastederek " عرفتَ؟" (Bildin mi? Tanıdın mı?)

---

[885] et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XIX, 181.
[886] er-Râzî , *Mefâtîhu'l Ğayb*, XXV, 231.
[887] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 338.
[888] Apaydın, *"Tesettür"*, XL, 543-545.
[889] el-Bakara 2/198.

diye sorması üzere dağ bu adla anılmaktadır.[890] Hz. Peygamber'in burayla ilgili olarak "Hac, 'Arafât'tır."[891] buyurması bölgenin hac ibadetinde önemli bir yer olduğunu gösteren kuvvetli bir delildir.

b. Muâmelât

"A.r.f." maddesi ve türevlerinin zikredildiği âyetlerin daha anlaşılır olması için muâmelat konuları gruplandırılarak ele alınacaktır. Bu konu grupları "Boşanma, Nikah, Miras, Diyet" olmak üzere çoğu aile hukukuna ait olan konulardır.

"A.r.f." maddesi boşanma ve iddet konularında genellikle "ma'rûf" türevi ile kullanılmıştır. Boşanma öncesinde de sonrasında da kadınlara karşı tutumların ma'rûf çerçevesinde olması gerektiğini hatırlatan ve iddet bekleyen kadınlara dair ma'rûfu zikreden âyetler nâzil olmuştur.

"وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوۤءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَّكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِيْۤ اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۚ وَبُعُوْلَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِيْ ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوْۤا اِصْلَاحًا ۚ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِيْ عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوْفِ ۪ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ وَاللّٰهُ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ"

"Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler. Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Eğer taraflar arayı düzeltmeyi istiyorlarsa kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler. Kadınların, mâkul ve meşrû ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır; erkeklerin ise onların üzerinde bir dereceleri mevcuttur. Allah izzet ve hikmet sahibidir."[892] Kadın haklarına dair açıklamada bulunan âyet, hem boşanma hususu hem de İslam hukukunda kadın-erkek ilişkilerinden bahsetmesi açıdan önem arz etmektedir. Kadın hakları "ma'rûf /örf" kavramıyla somutlaştırılmış ve ölçüt olarak hem örfe hem de akıl ile şerîata uygunluk ön plana çıkarılmıştır.

"اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ ۪ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوْفٍ اَوْ تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ ۗ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوْا مِمَّاۤ اٰتَيْتُمُوْهُنَّ شَيْـًٔا اِلَّاۤ اَنْ يَّخَافَاۤ اَلَّا يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ ۗ "

"Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir. (Eşlerin) Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından

---

[890] Boks, Abdullah, *" 'Arafât"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, III, 261-263.
[891] et-Tirmizî, *"Tefsîr",* 3.
[892] el-Bakara 2/228.

korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mehirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz.”[893] Boşanmanın sayısını belirten bu âyette ise iki kere boşanmadan sonra kadınlara nasıl davranılması gerektiği ifade edilmektedir. “ma‘rûf” kavramı eğer evlilik devam edecekse bu evliliğin ölçüsünü belirleyen bir kavram olarak kullanılmıştır. “ma‘rûf ile tutmak” yani akıl ve dinin uygun gördüğü makul çerçevede kalmak, haddi aşmamak ve kötü davranışlar sergilememek babındandır. Bir sonraki âyette aynı ifadeyi görmek mümkündür:

"وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ۪ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَاراً لِتَعْتَدُوا۟ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ۬ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُواً وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"

“Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın. Bunu yapan bilsin ki kendine kötülük etmiştir. Allah’ın âyetlerini sakın alaya almayın. Allah’ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini dilinizden düşürmeyin. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilmektedir.”[894]

"وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ۬ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ۬ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ۬ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ"

“Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşrû ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın. Bu söylenenler, içinizden Allah’a ve âhiret gününe iman edenlere verilen öğüttür. Bunlar sizin için en iyi iç ve dış temizliği sağlayan öğütlerdir. Tam manasıyla bilen Allah’tır, siz ise bilmezsiniz.”[895]

"وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً۬ فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِٓي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ۬ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ"

“İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığınız her şeyden

---

[893] el-Bakara 2/229.
[894] el-Bakara 2/231.
[895] el-Bakara 2/232.

haberdardır.”[896] “ma‘rûf” kavramı, Kur’ân’da yalnızca “iyilik” manasıyla kullanılmamış, insanî ve sosyal ilişkilerde bir ölçüt olarak zikredilmiştir. Örneğin bu âyette kadınların iddet sonrası yapacakları “Uygun/mâkûl” davranışlardan başkalarının sorumlu olmadığı ve kendilerinin bu hususta serbest oldukları açıklanmaktadır.

"وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ اَوْ اَ كْنَنْتُمْ فِي اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِراً اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاً وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ"

“Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirmenizde veya içinizde saklamanızda bir sakınca yoktur. Allah bu kadarını onlara söyleyeceğinizi bilmektedir. Fakat meşrû söz söylemeniz dışında onlarla gizli sözleşme yapmayın. Bekleme emri süresine ulaşmadıkça evlenme akdi yapmaya kalkışmayın. Bilin ki Allah içinizde olanları bilmektedir. O’ndan sakının ve bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.”[897]

"لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ"

“Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur. Zengin gücü yettiği kadar, eli darda olan da gücü yettiği kadar olmak üzere, onlara mâkul, gönül alıcı bir şeyler verin; iyiler için bu bir borçtur.”[898]

"وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”[899]

"وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَ"

“Boşanmış kadınlara faydalanacakları uygun bir şeyler verilmesi, Allah’ın rızasını gözetenlerin borcudur.”[900]

---

[896] el-Bakara 2/234.
[897] el-Bakara 2/235.
[898] el-Bakara 2/236.
[899] el-Bakara 2/240.
[900] el-Bakara 2/241.

"اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَاِنْ كُنَّ اُوْلَاتِ حَمْلٍ فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ وَاْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ اُخْرٰى"

"O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun ve onların imkânlarını daraltmak yoluyla kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer gebe iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın. Sizin hesabınıza (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara karşılığını ödeyin ve aranızda güzelce konuşup anlaşın. Anlaşmakta zorlanırsanız bu durumda o erkeğin hesabına başka bir kadın emzirecektir."[901]

Ma'rûf kavramının geçmiş olduğu diğer bir muamelat konusu ise "Nikah, Evlilik ve Emzirme" ile ilgilidir. Bu bahislerin geçmiş olduğu âyetlerde "mehrin ölçüsü, mehrin verilmesi, yetimlerin evlendirilmesi, çocuğun süt anneye verilip emzirtilmesi" gibi mevzular ele alınmaktadır.

" وَمَنْ كَانَ غَنِياً فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفٰى بِاللهِ حَسِيباً"

"Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun; hesap sorucu olarak da Allah yeter."[902] Arap toplumunda yetimlerin vâsîleri olan kişiler yetimlerin miras olan mallarını izinsizce tüketir ve yetimlerin bu haklarından faydalanmamaları için uğraşırlardı. Âyet, yetimlerin vâsîleri hakkındaki bu adaletsiz uygulamayı kaldırmış ve vâsînin ekonomik durumu göz önünde bulundurularak bir hüküm vermiştir. Buna göre zengin vâsînin hiç tenezzül etmemesi gereken yetim malından yoksul vâsî ihtiyacı kadar tüketebilmektedir. Âyet son olarak yetimlerin yeterli olgunluğa eriştikten sonra mallarının kendilerine verilmesi ve bu işi yaparken de şahit bulunması gerektiğini ifade etmektedir.

" فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ"

"Öyleyse iffetli yaşamaları, zina etmemeleri, gizli dost tutmamaları şartıyla ve ailelerinin de izniyle onları nikâhlayın, mehirlerini de âdete uygun olarak verin."[903] Sözlüklerde "Ücret" manasına gelen "Mehir" lafzı İslam hukukunda "Evlilik esnasında ödenen para ya da mal" anlamındadır. Mehir meselesinin gerek Arap toplumunda gerekse başka toplumlarda oldukça köklü bir uygulaması mevcuttur. Nitekim uygulamanın başlangıcında

[901] et-Talâk 65/6.
[902] en-Nisâ 4/6.
[903] en-Nisâ 4/25.

“Satış bedeli/satım akdi” olarak geçen “Mehir”, zamanla aileler arasında bir hediyeleşme ve en önemlisi de kadın için sosyal ve ekonomik bir güvence anlamına kavuşmuştur. Bu âyette ise mehrin ma‘rûfa uygun olarak verilmesi anlamında hem örfe yani dönemin sosyal ve ekonomik gelişmişliğine hem de dinin ve aklın uygun gördüğü ölçüye göre verilmesi emredilmektedir. Bu ölçü için ma‘rûf kavramının kullanılması kavramın ne denli geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu da göstermektedir.[904]

Ma‘rûf kavramı “Miras, Vasiyet ve Vâsîlik” gibi aile hukuku konularının geçtiği âyetlerde zikredilmiştir. “Vasîyetin örfe uygun yapılması, vâsî tâyinlerinde mâkul olan ölçülerin dışına çıkılmaması, mirasçılara iyilikle yaklaşılması, kadınlara zorla vârîs olunmaması” gibi hususlarda ma‘rûf kavramı bir ölçüt olarak mü’minlere sunulmuştur.

"كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراً اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَۖ"

“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.”[905] Vasiyet bırakmanın farz olup olmadığı İslam hukukunda bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkarken “Borç, Ödeme, Alınacak Mallar” hususunda vâsîleri bilgilendirmek ve onlara vasiyet bırakmak âlimlerin çoğu tarafından farz/vacip olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber de hadîslerinde mü’minlere sağlıklı iken vasiyetlerini bildirmelerini tavsiye etmektedir.

"يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهاًۖ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّا اَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۚ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيراً"

“Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah’ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz.”[906] Arap toplumunda çok yaygın olan kadınların mallarını almak için onlarla evlenme veya zorla onlara vârîs olma olayı bu âyet ile yasaklanmış ve kadınlara iyi davranılması gerektiği ifade edilmiştir.

---

[904] Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili,* VI, 338.
[905] el-Bakara 2/180.
[906] en-Nisâ 4/19.

Son olarak ma‘rûf Kur’ân’da kısastan bahseden bir âyette zikredilmektedir. Kısasın farz kılındığı âyette kâtilin, maktûlun yakınları tarafından bağışlanması durumunda verilmesi gereken diyetin güzellikle ödenmesi gerektiği ifade edilmektedir. İslamiyet öncesi Arap toplumunda intikam sadece bireyleri değil toplumu da derinden etkileyen kuvvetli bir histir. Araplar kısâsın yerine getirilmesine fazlaca önem verirdi. Diyet ödeme yöntemini öldürülen kişinin kanının satılması olarak görüp kabul etmez, diyeti uygulayan kişiler de bu suçla suçlanıp toplumdan dışlanırlardı. İslamiyet sonrası kısâs ve diyet tashih edilip bu âyet ile düzenlenmiştir. Diyet, bir seçenek olarak maktûlun yakınlarına sunulmuştur. Ayrıca âyet bağışlamayı vurgulayarak mü’minlere kardeşlik bağlarını hatırlatmaktadır. Âyette tercih edilecek çözüme katilin uyması, güzellikle diyetini ödemesi ve zorluk çıkarmamasının altı çizilmiştir.

"يٰٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰىۜ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىۜ فَمَنْ عُفِيَ لَهٗ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاۤءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍۜ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهٗ عَذَابٌ اَلِيمٌ"

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”[907]

c. Ukubât

Bu başlık altında “A.r.f.” maddesi ve türevlerinin geçtiği ukûbât konulu âyetlere yer verilecektir. Âyetlerde emr-i bi’l ma‘rûfu uygulayan kimseler müjdelenmekte ve kurtuluşa ereceklerinden bahsedilmektedir.

"كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِۜ وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْۜ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ"

“Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır.”[908] Bu âyette müslümanlar en hayırlı ümmet olarak zikredilmiş ve ehl-i kitâbın çoğunun bu yoldan çıktığı ve dalâlete düştüğü ifade edilmiştir. Emr-i bi’l ma‘rûf tevhid kaidesiyle beraber

[907] el-Bakara 2/178.
[908] Âli İmrân 3/110.

zikredildiği bu âyette ehl-i kitâbın çoğunun inançsız olduğunun vurgulanması aynı zamanda onların emr-i bi'l ma'rûfun görevinden uzaklaşmış olduklarına da işaret etmektedir.

"اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ"

"Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir."[909] Bu âyette münafıklardan bahsedilmektedir. Münafıkların birbirlerine benzemesinden ve birbirlerine kötülüğü özendirip aralarında iyiliği engelliklerinden bahsedilmiştir. Yani mü'minlerin vasıfları olarak zikredilen fiillerin tam tersini yaptıklarından söz edilir. Âyetin sonunda iyiliği engelleyip kötülüğü yaymak ve kötülüğü teşvik etmenin Allah'ın rahmetinden mahrum kalma olarak ifade edilmesi bu fiillerin önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

"يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ اِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلاً مَعْرُوفاً"

"Ey peygamber hanımları! Siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz. Eğer günahtan sakınmak istiyorsanız sözü edalı bir tavırla söylemeyin ki, kalbinde çürüklük olan kimse ümide kapılmasın. Ayrıca düzgün söz söyleyin."[910] Âyet, Peygamber hanımlarının Allah katındaki müstesna yerine değinirken bu şerefli konumun birtakım sorumlulukları peşinden getireceğini ifade etmektedir. Bu sorumluluk yalnızca günah ve yasaklardan kaçınmayı kapsamaz. Aynı zamanda emirlere, takvaya, edebe uymayı ve örnek şahsiyetler olarak toplumda yer edinmeyi de barındırmaktadır. Böylece Peygamber hanımları topluma karşı olan tutumları ve sözleri hususunda uyarılmaktadır.

Aşağıdaki âyetlerde ise emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkeri yerine getiren mü'minlerin kurtuluşa ereceklerinden bahsedilmektedir:

"لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْراً عَظِيماً"

[909] et-Tevbe 9/67.
[910] el-Ahzâb 33/32.

"Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka verilmesini yahut bir iyilik yapılmasını ya da insanların arasının düzeltilmesini isteyenler müstesnadır. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa biz ona ileride büyük bir karşılık vereceğiz."[911]

"وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهٗٓ اُولٰٓئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ اِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

"Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."[912]

Rahmân sûresindeki bu âyette "A.r.f." maddesi fiil-i muzari siğasıyla kullanılmakta ve günahkarların yüzlerinden tanınacağı ifade edilmektedir:

"يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْاَقْدَامِ"

"Günahkârlar simalarından tanınır, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanırlar."[913]

Ûkubât bahsine dair ele alınan âyetlere dikkatli bir şekilde bakıldığında emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkeri yerine getirenlerin çoğunlukla teşvik edildiğini, müjde verildiği ve övüldüğü görülmektedir. Buna karşı yalnızca bir âyette münafıklar bu görevi yerine getirmediklerinden dolayı kınanmaktadır. Bu minvalde iyiliği emredip kötülükten nehy etmenin daha ziyâde bir mü'min vasfı olduğu ve karşılığında tıpkı tevhide sahip olmak gibi kurtuluşla müjdelenme olduğu görülmektedir. Bu görevi yerine getirmeyip tam zıddını yapanlar ise iman dairesinin dışında tutulmaktadır.

C. YÜKLEMİNE GÖRE

Bu başlıkta Kur'ân'da "A.r.f." maddesinin ve türevlerinin yüklem olarak zikredildiği âyetler ele alınacaktır. Kur'ân'ın 22 âyetinde 23 defa yüklem olarak geçmektedir. Bu başlıkta bu âyetler ve tefsirlerine değinilecektir.

"وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْۙ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖۚ فَلَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ"

---

[911] en-Nisâ 4/114.
[912] et-Tevbe 9/71.
[913] er-Rahmân 55/41.

"Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'an) kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti böyle inkârcılaradır."[914] Burada "A.r.f." maddesi "Tanıma/Bilme" manasında fiil olarak kullanılmıştır. Yahudîler yakın zamanda Tevrat ile aynı inanç esaslarını ortaya koyacak bir kitabın geleceğini biliyor ve bu yeni kitapla diğer inançlara karşı üstünlük elde edip hakimiyet kuracaklarına inanıyorlardı. Hatta Medineli Yahudiler Evs ve Hazrec kabilelerine yeni peygamber geldiğinde onlardan intikam alacaklarını ifade etmekteydiler. Ancak menfaatleri uğruna Kur'ân'ı inkar ettiler. Buradaki "Bilme" fiili "A.r.f." maddesiyle zikredilmiştir. Ayrıca âyette bildikleri halde inkar etmeleri yüzünden Allah'ın lanetine uğradıkları ifade edilmiştir.[915]

"اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ وَاِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ"

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyorlar."[916] Âyetteki yüklemlerden olan "tanıma/bilme" fiili iki kez geçmekte ve ehl-i kitaba atfedilmektedir. Özellikle din adamlarının muhatap alındığı bu beyanda neyi bildiklerine dair müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Râzî bu bilmenin Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle alakalı olduğunu savunurken Taberî kıblenin yönüyle ilgili olduğunu ifade etmiştir.[917]

"لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْباً فِي الْاَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْ لَا يَسْئَلُونَ النَّاسَ اِلْحَافاً وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ"

"Kendilerini Allah yoluna adadıklarından seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simalarından tanırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hayır için yaptığınız her harcamayı Allah hakkıyla bilmektedir."[918] Bu âyette zikredilen yoksulların kimler olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Râzî'ye göre bu kimseler Medîne'ye hicret eden müslümanlardır. Bunlar mallarını Mekke'de bırakmaları, yanlarına almalarına müşriklerin izin vermemesi ve taşıma imkanı bulamama gibi sebeplerden ötürü gerçekten yoksullaşmış kimselerdi. Bu gruptan bir kısmı Mescid-i Nebevî'de yaşamakta ve

---

[914] el-Bakara 2/89.
[915] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, III, 180.
[916] el-Bakara 2/146.
[917] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, IV, 141-143; et-Taberî, *Câmi*, II, 25-26.
[918] el-Bakara 2/273.

kendilerine "Ashab-ı Suffe" adı verilmekteydi. İhtiyaçları varlıklı sahabîler tarafından giderilmekteydi.[919] Âyet, bu kimselerin ihtiyaçları için dilenmediğine ve yoksulluklarını gizli tutmalarına dikkat çekmiştir. "..Onları simâlarından tanırsın…" cümlesi ise müfessirler tarafından maddi ve manevî işaretler olarak tefsir edilmiştir. Dahhâk (v. ?/723) bu durumu fakirlikten dolayı yüzlerinin sararıp solması olarak ele alırken Süddî yoksulluğun getirmiş olduğu çilelerden dolayı bir sıkıntı izi olarak yorumlamıştır.[920] Yapılan izahlardan yola çıkarak onları gören herkesin bu kimselerdeki vakarı hissedeceği ve hallerini sezeceğini söylemek mümkün gözükmektedir.

"وَاِذَا سَمِعُوا مَا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ تَرٰى اَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ "

"Resûle indirileni duydukları zaman, tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: Rabbimiz! İman ettik, bizi (hakka) şahit olanlarla beraber yaz."[921] Bu âyetin siyâk ve sibâkı araştırıldığı zaman bahsedilen kimselerin Habeş Necâşîsi Ashame ve etrafındaki inanç sahibi kimseler olduğuna dâir rivâyetlere ulaşılmaktadır. Nakledilen rivâyetlere göre Habeşistan'a hicret eden müslümanlar Necâşi'ye Kur'ân'dan Meryem sûresini okuduğunda gözlerinden yaşlar gelmiş ve duygulanmışlardır. İncil'den öğrendikleri hakikate kayıtsız kalmayıp Kur'an'ı duydukları zaman bu gerçeği tasdik etmişlerdir.[922]

"اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمُ اَلَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ"

"Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Kendilerini ziyan edenlere gelince, işte onlar inanmazlar."[923] Âyette zikredilen "tanıma" fiili bazı müfessirlerce Kur'ân'a nispet edilse de çoğunluğa göre Hz. Muhammed'in nübüvvetidir. Ehl-i kitap bilhassa da hristiyanlar Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair işaretleri kendi kitaplarından biliyorlardı.[924] İbn Âşûr ise onlara atfedilen bu tanıma fiilini Kur'an'ın Allah katından geldiğine dair olan bilgi olarak ele almıştır.[925]

"وَاٰخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلاً صَالِحاً وَاٰخَرَ سَيِّئاً عَسَى اللهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ"

---

[919] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, VII, 67.
[920] er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, VII, 69.
[921] el-Maide 5/83.
[922] et-Taberî, *Câmi*, VII, 1-6; Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, III, 1796.
[923] el-Enâm 6/20.
[924] ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 7; Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, III, 1893.
[925] İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v.1394/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984, VII, 171.

"Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar. (Tevbe ederlerse) Umulur ki Allah onların tevbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[926] Tevbe sûresinde zikredilen bu âyette "A.r.f." maddesi "itiraf etme" manasıyla yüklem olarak kullanılmıştır. Âyetin nüzul sebebi olarak tefsirler Tebük gazvesinde imkanları varken savaşa gitmeyip sonrasında samimi bir şekilde pişman olan üç sahâbîye işaret etmektedir. Bu üç sahâbînin tevbesi elli gün sonra kabul edilmiş ve haklarında âyet nâzil olmuştur.[927] Âyet iyi ve kötü fiiller arasında kalan mü'minlere günahlarını itiraf etmenin ve tevbenin fayda sağlayacağını ifade etmektedir. Tebük Gazvesine katılmayan sahâbîler de affedildiklerine dair bir beyan alana kadar kendilerini mescide bağlamışlardı. İlgili âyetler nâzil olduktan sonra Hz. Peygamber onları çözmüş ve özürlerinin kabul edildiğini bildirmiştir.[928]

"وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَاَنْ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ"

"Allah onları mahşerde topladığı vakit, sanki (dünyada) sadece günün bir saatinde, aralarında tanışacak kadar kısa bir süre kaldıklarını sanacaklardır. (İşte o vakit) Allah'ın huzuruna çıkarılacakları uyarısını asılsız sayanlar ve doğru yolda yaşamamış olanlar hüsrana uğramış olacaklar."[929] Âyet, kıyamet günü Allah'ın huzuruna çıkan insanlardan bahsetmektedir. Bu kimseler dünyada geçirmiş oldukları zamanın yalnızca tanışmaya yetecek kadar kısa bir süre olduğunu zannedeceklerdir. Bu konudaki uyarılara inanmayanların ise büyük bir pişmanlık yaşayacakları ifade edilmektedir.

"A.r.f." maddesi Yûsuf sûresinin iki âyetinde yüklem olarak kullanılmakta ve "tanıma/farkına varma" anlamlarına gelmektedir:

"وَجَاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ"

"Yûsuf'un kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler, (Yusuf) onları tanıdı, onlar onu tanımıyorlardı."[930]

"وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا اِذَا انْقَلَبُوا اِلَى اَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ"

---

926 et-Tevbe 9/102.
927 Yiğit, İsmail, *"Tebük Gazvesi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2011, XL, 228-230.
928 et-Taberî, *Câmi*, XI, 12-16.
929 Yûnus 10/45.
930 Yûsuf 12/ 58.

"Yûsuf, emrindeki gençlere dedi ki: Ödedikleri bedeli yüklerinin içine koyun. Umarım ki ailelerine döndüklerinde bunun farkına varırlar ve umarım yine gelirler."[931]

"يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَاَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ"

"Onlar Allah'ın nimetlerini biliyor, ama sonra kalkıp nankörlük ediyorlar. Onların çoğu inkârcıdır!"[932] Bu âyette yüklem olarak kullanılan "A.r.f." maddesi "bilme" manasında zikredilmiştir. Yüklemin atfedildiği "Allah'ın nimetleri" ifadesi ise müfessirlere göre Hz. Peygamber'e ve nübüvvetine işaret etmektedir. Kafirler Hz. Peygamber'i tanıyor ve faziletlerini tasdik ediyorlardı. Ancak buna rağmen nübüvvetini inkar edip yalanlama yolunu tercih ettiler. Diğer bir görüşe göre ise âyette geçen nimetler Allah'ın ikram ettiği maddi ve manevi bütün ihsanları kapsamaktadır.[933]

"وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَا قُلْ اَفَاُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكُمُ النَّارُ وَعَدَهَا اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبِئْسَ الْمَصِيرُ"

"Kendilerine âyetlerimiz açık açık okunduğunda, inkârcıların yüzlerindeki hoşnutsuzluğu hemen fark edersin. Kendilerine âyetlerimizi okuyanlara neredeyse saldıracaklar. Onlara de ki: Şimdi size bundan daha vahim olanı haber vereyim mi? Cehennem! Allah onu inkâr edenler için belirledi. Ne kötü bir sondur o!"[934] Âyette kafirlerin Allah'ın kelamına karşı gösterdikleri tavır ve bu tavrın sonucundan bahsedilmektedir. Şevkâni, "Yüzlerindeki hoşnutsuzluğu sezersin/fark edersin." ifadesini "Yüzlerindeki münkir tavrı fark edersin." olarak izah etmektedir.[935]

"اَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ"

"Yahut kendi peygamberlerini daha tanımadılar da o yüzden mi onu inkâr ediyorlar?"[936] Müşrikler Hz. Peygamber'i çok iyi tanımaktaydılar. Ahlakını beğenir, güvenilir ve adaletli olduğunu bilirlerdi. Âyet, onların inkar sebebinin Nebî (a.s)'ı tanımamaları değil menfaatlerini ön planda tutmaları olduğunu izah etmektedir.

"وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ"

---

931 Yûsuf 12/62.
932 en-Nahl 16/83.
933 et-Taberî, *Câmi*, XIV, 157-158; er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XX, 94-95.
934 el-Hacc 22/72.
935 eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 1250/1854), *Fethu'l Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 4.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007, C.III, s. 527.
936 el-Mü'minûn 23/68.

"Ve şunu da söyle: Hamd Allah'a mahsustur. O, işaretlerini size gösterecek, siz de onları görüp tanıyacaksınız. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir."[937] Âyette bahsedilen "işaretleri görüp tanıma" ifadesi tefsirlerde Fussilet sûresinde geçen *"Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?"*[938] âyetiyle beraber ele alınmıştır. Her iki âyette de gösterilecek olarak ifade edilen "kanıtlar/işaretler" muhâliflerin inkar edemeyecekleri hakikatler olarak açıklanmaktadır. O hakikatleri görenler onların hak olduğunu anlayacaklar ve bileceklerdir. Bu bilişi ifade etmek üzere "A.r.f." maddesinin fiil türevi yüklem olarak zikredilmiştir.[939]

"قَالُوا رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ"

"Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu? diyecekler."[940] Âyette "A.r.f." maddesi "İtiraf etmek" manasında yüklem olarak kullanılmıştır. Âyetin siyâk ve sibâkı göz önünde bulundurulduğunda cehennemde inkarcıların yaşayacakları durumlardan bahsedildiği görülmektedir. Burada Allah'ın göstermiş olduğu işaretleri, ikram ettiği nimetleri ve gönderdiği vahyi görmezden gelerek yalanlayanların âhirette kendilerine büyük bir öfke içerisinde olacakları açıklanmaktadır. Suçlu olduklarını itiraf ederek bir kurtuluş arayacakları ancak bundan sonra hükmün Allah'a ait olduğu ifade edilerek ibret verici bir tablo sunulmaktadır.[941]

"وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ "

"Allah onları muratlarına erdirecek, gönüllerini şâd edecek ve onları, kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır."[942] Âyet, Allah'ın inananlara vaat ettiği ödüllerden bahsetmektedir. Yüklem olarak geçen "tanıtma" fiili müfessirlerce kelimenin anlam kökleri göz önüne alınarak yorumlanmıştır. Bu yorumlardan birisi dünya hayatında cennetin özelliklerinden bahsedilmesini ve bir ödül olarak anılmasını ele almaktadır. Diğer bir açıklama ise fiilin

---

[937] en-Neml 27/93.
[938] Fussilet 41/53: "سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ"
[939] eş-Şevkânî, *Fethu'l Kadîr,* IV, 598; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXV, 20.
[940] el-Mü'min 40/11.
[941] eş-Şevkânî, *Fethu'l Kadîr,* IV, 554; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 363; er-Râzî, *Mefâtîhu'l Ğayb*, XXVII, 38; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXIV, 96.
[942] Muhammed 47/6.

“güzelleştirme” anlamına yoğunlaşmakta ve cennetin o kimseler için güzelleştirildiğinden bahsedilmektedir.[943]

"وَلَوْ نَشَٓاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمٰيهُمْۜ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ "

“Biz dileseydik onları sana gösterirdik de sen onları yüzlerinden tanırdın. And olsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın. Allah işlediklerinizi bilir.”[944] Bu âyette kalplerindeki küfrü gizleyen münafıklardan bahsedilmektedir. Kafirler küfürlerini ve düşmanlıklarını açıktan izhar ederken münafıklar kalplerinde saklıyordu. Allah bu kimselerin varlığından haberdar etmekte ve onların aşikâr olmayışının Allah’ın izni dahilinde olduğunu bildirmektedir. Âyet, yüzlerinde bir iz olmayan bu kimselerin bazı tavır ve hallerinden küfürlerinin anlaşılacağını izah etmektedir.

"يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَٓائِلَ لِتَعَارَفُواۜ اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ"

“Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”[945] Bu âyet, müslümanların değer dünyalarında dayanak olarak görülen bir ölçütten bahsetmektedir. Burada insanların coğrafya, ırk, kültür, biyoloji gibi farklılıklarına işaret edilmekle birlikte bu farklılıkların bir üstünlük olarak görülmemesi gerektiği de hemen devamında zikredilen lafızlardan anlaşılmaktadır. Kişilerin üstünlüğünün kendi iradesine bağlı olmayan faktörlere değil, tercih ve çabalarıyla elde ettiği değerlere ait olduğu açıkça zikredilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in nâzil olduğu dönemde Arap toplumu arasında soy ve kabile ile övünme had safhada idi. Âyet bu yanlışa dikkat çekmekte ve kavim ve kabilelere ayrılmalarının nedenini “tanışıklık/ kimlik edinme” olduğunu beyan etmektedir.[946]

"يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْاَقْدَامِۚ"

“Günahkârlar simalarından tanınır, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanırlar.”[947] Âyette âhirette günahkarların yapıp ettiklerinin apaçık ortaya konacağından ve kendi

---

[943] el-Mâturudî , *Te'vîlât*, XIII, 390; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 120; et-Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XXI, 193-194.
[944] Muhammed 47/30.
[945] el-Hucurât 49/13.
[946] Karaman, vd., *Kuran Yolu*, V, 97-98.
[947] er-Rahmân 55/41.

organlarının bu fiillere tanıklık edeceğinden bahsetmektedir. Yüce Allah, herkesin amellerinden haberdar olmakla birlikte hem adaletinin tecelli edişini göstermek hem de kullarının akıbetlerini onlara onaylatmak amacıyla ince bir sorgulama gerçekleştirecektir.[948]

"وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدِيْثًاۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهٗ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهٖ قَالَتْ مَنْ اَنْۢبَاَكَ هٰذَاۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيْمُ الْخَبِيْرُ"

"Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti. Eşi bunu başkalarına aktarıp Allah da durumu peygambere açıklayınca peygamber bunun bir kısmını anlattı, bir kısmından vazgeçti. Eşine konuyu anlatınca o, "Bunu sana kim haber verdi?" diye sordu. "Her şeyi bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana bildirdi" diye cevap verdi."[949] Tahrîm sûresinin bu âyeti ve öncesinde Hz. Peygamber ile eşleri arasında yaşanan birtakım olaylardan bahsedilmektedir. Hz. Muhammed'in eşinin anlattığı olayın hepsini değil de bir kısmını açıklamasına bakıldığında onun iyi bir eş özelliğine vurgu yapıldığı görülmektedir.[950] Rivâyetlere göre burada zikredilen eşi Hz. Hafsa'dır.[951] Âyette bahsi geçen olay vesilesiyle müslümanların sır verme konusunda dikkatli olmaları dolaylı bir şekilde izah edilmektedir. Bu yönüyle âyet aynı zamanda bir uyarı anlamı taşımaktadır.[952]

"فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْۚ فَسُحْقاً لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ "

"Böylece günahlarını itiraf ederler. Artık (Allah'ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin mahkûmları!"[953] Âhiret sahnelerinden bahseden âyetlerden olan bu âyette günahkarların yapmış oldukları inkarın farkında olduklarını ve affedilme ümidiyle itiraf etmelerinden bahsedilmektedir. Ancak iş işten geçtikten sonra yapılan bu itirafın bir fayda sağlamayacağı, artık Allah'ın rahmetinden uzak ve cehennem mahkûmu oldukları açıklanmaktadır.

"تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِۚ"

"İlâhî lutûfların sevincini yüzlerinden sezersin(görürsün)."[954] Âyette cennette müslümanların yaşayacağı hallerden bahsedilmektedir. Âhirette görülecek yüz şekilleri ile çeşitli âyetlerde tasvirler bulunmaktadır. Burada inananların yüz ifadeleri ele alınmıştır.

---

948 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 53.
949 et-Tahrîm 66/3.
950 et-Taberî, *Camiü'l-Beyân,* XXVIII, 155-159; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* VII, 5084-5116.
951 es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz,* III, 60.
952 es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III, 60.
953 el-Mülk 67/11.
954 el-Mutaffifîn 83/24.

Cennette nimetlere erişince hoşnutluktan dolayı yüzleri parıldayacak, onları görenler yüzlerindeki ifadeden cennetlik olduklarını sezeceklerdir. Âyetteki "تعرف" fiili meçhul olarak okunduğunda âyet "Onların yüzlerinde nimetten kaynaklanan mutluluklar görülecektir." anlamını almaktadır. Bu okuma daha geniş bir yorumlama olağanı vermektedir. Cennet nimetlerinden yüzleri parlayacak bu kimselerin dünya hayatında yüzlerinde ibadet izleri olan kimseler olduğu başka bir âyette şöyle izah edilmektedir: *"Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur; Tevrat'ta onlar için yapılan benzetme budur."*[955]

[955] el-Fetih 48/29.

SONUÇ

İnsanoğlu toplumsal bir varlıktır. Tarihin her döneminde ve her bölgesinde toplu yaşamın izlerine rastlanmaktadır. Bir arada yaşayan insanların hayatlarını uyum içerisinde devam ettirmek için kurallar oluşturduğu gözlenmektedir. Toplumun genel kabulleri Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde de geçerliliğe sahiptir. Cahiliye yaşantısı içerisinde "ma'rûf" toplumun iyi olarak nitelendirdiği ve uygulanagelen davranışları ifade etmekteydi. Kur'ân'ın gelişi ile birlikte akl-ı selîmin ve dinin kabul ettiği tüm iyilikleri içeren zengin bir anlama kavuşmuştur. İslamiyet öncesi anlamsal açıdan örfle sınırlı olan ma'rûf, İslamiyetle beraber somut, uygulanabilir ve gözlemlenebilir bir kavram olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de ma'rûf, genel olarak "iyilik" ve "bilinen, uygulanagelen" anlamlarında kullanılmıştır. Sözlüklerde ise kavramın ve kök maddesi olan "A.R.F." (عرف) nin "a'rf, a'rrâf, â'rif, 'irfân, i'tirâf, ma'rifet, ta'rîf, örf" gibi özel anlamlarına işaret edilmektedir. Kavram, dilbilimsel açıdan bütüncül bir bakışla ele alındığında "اَلْعَرْف" kelimesinin "Koku" manasıyla kök madde olduğu tespit edilmiştir. Kadîm Arap toplumunda koku insanların tanınmasına bir vesile olarak ifade edilmektedir. "Kokusu iyi biridir." diyerek o insanın kişiliği hakkında bir değer yargısında bulunmaktadırlar. Böylece Arap zihni "bilme, tanıma" anlamlarını "koku" anlamına gelen "اَلْعَرْف" kelimesinden türetmiştir.

İnsan, fıtratı gereği bildiğini ve tanıdığını iyi olarak görmeye meyillidir. Zihinsel olarak âşina olduğunu doğru olarak kabul eder. Bir koku, insan hafızası tarafından algılanıp kaydedildiğinde o koku ne zaman tekrar alınsa aynı tanışıklık sürmektedir. Toplumun bir kanıyı iyi olarak benimsemesi insanın kokuyu bilip tanıması gibi hem sinir uçlarıyla hem de bilişsel olarak gerçekleşen bir faaliyettir. Bu durum sosyolojik olarak gözlemlenebilir davranışlara kaynaklık etmektedir. Birey farkında olmadan içine doğduğu toplumun örflerini bilincinde taşır. Gerektiğinde davranışlarını bu kodlarla düzenler. Toplumun kabulleri olarak kabul edilen bu davranışlar zamanla iyi olarak görülen tüm davranış biçimlerini içine alan bir kapsam genişlemesine uğramıştır. Kur'ân toplumun iyi olarak kabul ettiği olguları külliyen reddetmemiş ve ma'rûfu vahye dahil ederek bir ölçüt olarak zikretmiştir. Toplumsal değer yargılarının tespitine sadece kabilenin değil dinin onayını da dahil ederek kavramın İslam hukukuna geçişte bir araç olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Ma'rûf kavramının Kur'ân'daki ele alınış üslubuna bakıldığında bazı hedefler taşıdığı görülmektedir. Bu hedeflerden en önemlisi "Birey ve toplum arasında bir uyum

oluşturma" ve "Toplumsal ahengi muhafaza etme" olarak ifade edilebilir. Bu hedef bireylere bir sorumluluk olarak yüklenmiştir. Birbirlerine iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir toplumda refah seviyesinin yükselmesi, dünya âhiret kazançlarının artması, güven ve huzur ortamının oluşması beklenir. Âyetlerde bu ilkeyi uygulayan kimselerin toplumda bulunması gerektiğinin ifade edilmesi müslümanları ilerlemeye ve alanlarında ihtisas sahibi olmaya teşvik eden bir beyandır. İlgili âyetler neticesinde çoğunluğun görüşü bu görevin farz-ı kifâye olduğu yönünde olsa da bu misyonun her inanana ait olduğunu söylemek mümkündür. Kur'an, bu ilkeyi toplumun tüm katmanlarına herhangi bir ayrım yapmaksızın yaymaktadır. İslam tarihi boyunca bazı yanlış uygulama ve anlayışlar bu ilkeyle ilişkilendirilmiştir. Ancak bu yanlışlığın nedeni ilkenin uygulanmasında bireylerin hadlerini aşmaları ve bütüncül değerlendirmelerden uzaklaşmaları olmuştur. Bu görevin her inananın bir özelliği olarak zikredilmesi sınırsız bir yetki tanıma anlamı taşımamaktadır. Aksine bilgi, beceri ve kabiliyet nispetinde bu görevin yerine getirilmesi beklenmektedir.

Ma'rûfun müstakil olarak zikredildiği âyetlerde "nikah, miras, ebeveyne hürmet, kan bedeli, kadınlara karşı iyi davranmak, yetimlerle ilgili muameleler" gibi konulara temas edildiği görülmektedir. Bu âyetlerde kavramın hem dinî hem örfî bir anlam taşıdığını söylemek mümkündür. Ma'rûf kelimesi bu konularda bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili bahislerde ma'rûfa dikkat edildiği takdirde toplumun daha müferreh olacağı ve fertlerin mağdur edilmeyeceği vurgulanmaktadır. Şayet dikkat edilemezse bireyler arasında problemlerin yaşanacağı ve toplumda istenmeyen sonuçlara sebep olacağı ifade edilmektedir. Nitekim Kur'ân'ın hedeflerinden birisi de herkesin iştirak edeceği sağlıklı bir toplum oluşturmaktır.

Ma'rûf kelimesinin tahlîli yapıldığında hem din bilimlerinde hem de temel islam bilimlerinde birçok olgu ile geniş bir literatüre sahip olduğu görülmektedir. Kavramın en çok öne çıkan anlamlarından biri olan "iyilik" manası dinler tarihi, din felsefesi ve din psikolojisi alanlarında terminolojik olarak yer edinmektedir. Gerek vahye dayalı dinlerde gerekse tabiî dinlerde iyilik olgusu kadîm bir mana taşımaktadır. Tarihin her döneminde toplumlar kendi kabullerini ve iyilik inançlarını inşa etmişlerdir. Her din iyiliği, iyiliği emretmeyi ve kötülükten sakınmayı temel inanç esaslarına dahil etmiştir. Din felsefesinde ise erdem ve iyilik konuları özellikle kötülük problemi çerçevesinde derin araştırmalara

öncülük etmiştir. Ma‘rûfun “bilinen” anlamından yola çıkılarak din psikolojisinde kişinin kendini bilmesi yani özbilince sahip olması araştırmaya farklı bir ufuk katmıştır.

Temel islam bilimlerinde ma‘rûf kavramı her ilim dalının özel perspektifiyle ele alınmıştır. Hadîste hem “iyilik, örf, bilinen, uygulanan” gibi manalarda kullanılmış hem de münker hadîsin zıddı olarak terminolojiye dahil olmuştur. Fıkıhta ise daha ziyade örf kavramıyla öne çıktığı görülmektedir. Kavramın, aile hukuku, miras, evlilik gibi konulardan bahseden âyetlerde zikredilmesi fıkıhtaki anlamının da zenginleşmesine öncülük etmiştir. Kelam ilminde ise kavram çoğunlukla emr-i bi’l ma‘rûf ilkesi kapsamında değerlendirilmiştir. Mezheplerin farklı görüşler beyan etmesiyle ma‘rûf tartışma zeminine taşınmıştır. Tasavvuftaysa ma’rîfet bir bilgi türü olarak yer edinmiş ve ahlak ile ilişki boyutunda ele alınmıştır. Ahlaken güzelleşmedikçe ma’rifete erişilmeyeceğine ve bilginin ahlaka yansımasına değinilmiştir.

Kavramın kavramsal çerçevesini tespit edebilmek amacıyla erişilen ilk anlamlarından yola çıkılarak edindiği tüm manalar ortaya konmaya çalışılmıştır. “Koku” kök anlamından hareketle ma‘rûfun “bilinen, iyi olarak kabul edilen, güzel görülen” anlamlarına evrilişi ele alınmıştır. Daha önce yapılan çalışmalarda basit bir dille açıklanan kavramın arka planda uğradığı anlam genişlemesi semantik bir metotla incelenerek daha objektif bir yaklaşım sunulmuştur. Özellikle temel islam bilimleri alanında her disiplinin yalnızca kendi literatürü dahilinde ele aldığı ma‘rûfun bütüncül bir bakış açısıyla irdelenmesi İslamî literatürdeki konumunu kesinleştirmiştir.

Çalışmanın son tahlilinde ma‘rûfun Kur’ân’ın gelişiyle beraber anlam genişlemesine uğradığı tespit edilmiştir. Bir kokuyu tanımak gibi toplumun sinir uçlarında tanınan davranışlar anlamına gelen kavramın dinin ve örfün ortak kabulleri haline gelmesi anlam genişlemesine işaret etmektedir. Böylece dinin insan fıtratını ve toplum sosyolojisini göz ardı etmeden ihdâs edildiği ortaya çıkmaktadır. Vahyin toplumsal örfü İslam Hukuk’una geçişte bir araç olarak kullanması muhatabını dikkate aldığının önemli bir göstergesidir. Ayrıca kavramın temel bir prensipte zikredilmesi sadece var olanın muhafazasına değil geleceğin inşasına da katkı sunmaktadır. Emr-i bi’l ma‘rûf her çağda değerini tekrar tekrar hatırlatan bir ilkedir. Değişen şartlar karşısında insanın hem dünyası hem de âhireti için iyiyi seçmesi ve böylece toplumda iyiliğin hüküm sürmesi bu prensibin hangi oranda gerçekleştiği ile doğru orantılıdır. Kur’ân kavramları ne kadar doğru anlaşılırsa dinin getirdiği mesaj da o denli berraklaşmaktadır.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ân el Kerîm*, Mısır: Matbaatü'ş-Şa'b, 1364/1945.

ACLÛNÎ, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (v.1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ,* I-II, (thk. Ahmed el-Kalaş), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

ADLER, Alfred, *Bireysel Psikoloji*, (çev. Ali Kılıçlıoğlu), İstanbul: Say Yayınları, 2012.

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Ankara: Nur Yayınları, 1967.

ALPER, Hülya, "*Münâfık*", TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2020.

ALPER, Ömer Mahir, *"İrfânîyye"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.

…… *"İtaat"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.

el-ÂLÛSÎ, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (v. 1270/1854), I-XXX, 2.b., Beyrût: Dârû İhyâi't Turâsi'Arabî, 1417.

ALTUNCU, Abdullah, *Sümerlerin Dini Tarihi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

el-AMRA, Seyyid Celalüddin, *Kur'ân, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Mâ'rûf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, (çev. Mehmet İslamoğlu), İstanbul: Gündoğdu Matbaacılık, 1991.

APAYDIN, Halil, *"İbadet Psikolojisi"*, Tabula Rasa Felsefe ve Teoloji Dergisi, 2003.

APAYDIN, H. Yunus, *"Tesettür"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2011.

ARAZ, Ömer Faruk, *Zerdüştlüğün Doktrinleri,* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

ARSLAN, Elif, *Doğu Dinlerinde Dharma*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

ARSLAN, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 12.b., Ankara: Adres Yayınları, 2009.

ÂSIM EFENDÎ, Ebu'l-Kemâl Ahmed, *el-Ukyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l Kâmûsi'l Muhît*, I-III, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

…… *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevi*, I-XXI, Beyrut: Dârû'l-Mâ'rife, 2013.

ATASAĞUN, Galip, *Jainizim*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008.

ATEŞ, Süleyman, *Kurân-ı Kerim Tefsiri*, I-VI, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2013.

ATTAR, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-Evliya*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.

AY, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyâset*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.

AYDIN, Mehmet, *Beşâirü'n-Nübüvve*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

AYDIN, Muhammed Şevki, *Din Eğitimi Bilimi*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

AYDINLI, Osman, *"Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları"*, Marife Dergisi, Kış 2003.

AYDINLI, Yaşar, *Farabi ve Bağdat Meşşâî Okulu*, İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler, (edit. M.Cüneyt Kaya) 4.b., İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

BAYRAKTAROĞLU, Hilal, *Felsefe, Din ve Ahlak İlişkisinin Erdem Kavramı Çerçevesinde Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', (v. 516/1122), *Meâlimu't-Tenzîl*, I-IV, (thk. Hâlid Abdurrahmân Mervân Süvâr), Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1992.

BESALEL, Yusuf, *Ahlâk*, Yahudilik Ansiklopedisi (YA), I-III, 41, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, 2001.

el-BEYDÂVÎ, Nâsırüddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî, (v. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, I-V, Dâru'l-İhyâ Al Turâs, 2015.

BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1995.

BİLGİN, Vejdi, *"Câhiliye'den İslâm'a Geçis: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık",* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, I-VIII, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.

BOKS, Abdullah, *"Arafat"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (v. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh,* Şam: Dâr'u İbn Kesîr, 2002.

…….. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), I-XVI, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.

BULUT, Halil İbrahim, *"Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları"*, İstanbul: Usûl İslam Araştırmaları Dergisi, 2009.

el-BURSEVÎ, İsmâîl Hakkı, (v. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, İstanbul: Dersaâdet, 1330.

el-Bustânî, Butrus b. Bûlus, *Kitâb-ı Muhît*, Beyrut: Matbaa el-Maarif, 1876.

CÂMÎ, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (v. 898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, I-II, (çev. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1981.

el-CASSAS, Ebu Bekr Ahmed b.Ali er-Razî (v. 370/981), *Ahkamu'l-Kur'an*, I-V, (thk. Muhammed Sadık Kamhavî), Kahire: Daru'l-Mushaf, ty.

el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, (v. 398/1007), *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, 2.b., Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1979.

COŞAR, Hakan, *İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar*, İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, (edit. Murat Demirkol), Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.

el-CÜRCÂNÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Kâhire: Dâru'l-Fâzîle, 1992.

ÇAĞRICI, Mustafa, *"Emr-i bi'l- ma'rûf nehy-i ani'l-münker"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.

…… *"Edep"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994.

…… *"Zulüm*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013.

ÇELEBİ, İlyas, *"Mutezile",* TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, I-XLIV, 2020.

…… *"Hüsün ve Kubuh"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi,), I-XLIV, 1999.

DEMİR, Osman, *"Yakîn"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, I-XLIV, 2013.

DEMİRCİ, Kürşat, *"Hinduizm"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, XVIII.

DEREK, Malcom, *Kutsal Kitaba Göre Etik*, (rev. Turgay Üçal), İstanbul: Babylon Yayınevi, 2003.

DOĞAN, İsa, *"Zeydiyye Mezhebi"*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfî, *"Örf*", TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007.

…… *"Amel-î Ehl-î Medîne"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991.

DUMLU, Ömer, *Kur'ân-ı Kerîm'de Ma'rûf ve Münker*, İstanbul: Ravza Yayınları, 1994.

EBÛ HANÎFE, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (v. 150/767), *el-Â'lîm ve'l-Mütea'llim* , (thk. M. Zâhid Kevserî), İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1981.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, 3.b., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.

EBÛ HİLÂL, el-Hasen b. Abdillah b. Sehl el-Askerî, (v. 400/1009), *el-Furûku'l Luğaviyye*, (thk. Muhammed İbrâhîm Selîm), Kâhire: Dâru'l İlmi ve's Sekâfe, 1418/1997.

EBÛ'S-SU'ÛD, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, Beyrût: Dârû İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

EBÛ YUSUF, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l Harac*, Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1979.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslam'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, (çev. Sıbgatullah Kaya), İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.

EFE, Ahmet, *"İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi",* Tekirdağ: Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 2018.

EFENDİOĞLU, Mehmet, *"Ma'rûf"*, TDV İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003.

ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar,* İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2001.

ERDEM, Hüsamettin, *"Platon'un Din Anlayışı"*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004.

ESED, Muhammed, (v. 1413/1992), *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, (çev.: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret Yayınları, 6. b., 1999.

EVKURAN, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğa*, I-XV, (thk.Rıyâd Zekî Kâsım), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1422/2001.

el-FÂRÂBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Ahmet Arslan), 3.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

el-FERÂHÎDÎ, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr, (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn: Müratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem,* I-IV, 1.bs, (thk. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *"Hariciler",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları yayınları, 1997.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, (v.817/1415), *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-VI, (thk. Muhammed Ali Neccar), Kahire, 1992.

el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Kimyâ-yı Saâdet*, (çev. Faruk Meyan), İstanbul: Bedir Yayıncılık, 2017.

…..... *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, (çev. Ali Arslan), İstanbul: Arslan Yayınları, 1993.

GEZMEZ, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açıdan Eski Mısır Dini*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelâm Tarihi (Kişiler, Görüşler, Eserler)*, Esra Yayınları, Konya,1992.

GÜÇ, Ahmet, *"Konfüçyüsçülük"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002.

HAMİDULLAH, Muhammed, *"Hılfü'l-Fudül"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.

…… *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1990.

HANEFÎ, Hasan, *Min'el-Akideti ile's-Sevre*, Kâhire, ty, yy.

HARMAN, Ömer Faruk, *"On Emir"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

HASAN, İbrahim Hasan, *en-Nüzûmu'l-İslamiyye*, Kâhire: Mektebet'u Nahdeti'l Mısriyye, 1959.

HAS HACİP, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, (çev. Muzaffer Tunçel), Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.

İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Abdillah Muhyiddîn Muhammed b. Alî b.Muhammed, (v. 638/1240), *Mir'atü'l-İrfân,* (çev. Abdulkadir Akçiçek), İstanbul: Kurtuba Yayıncılık, 2014.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v.

1394/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.

İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, (v. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, IV, (thk. Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'lİlmiyye, 1993.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, (v. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

…… *Zâdu'l Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.

İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî el-Basrî, (v. 321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, I-III, Beyrût: Dâru'l İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İBNU'L ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v.630/1233), *el- Kamîl fi't Tarih Tercümesi*, I-X, (çev. Dr. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İBN FÂRİS, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (v.395/1004), *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, I-VI, (thk. Abdüsselâm M. Hârûn), Kâhîre: Darü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1969.

İBN HACER, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449), *Nuhbetu'l-Fiker Şerhî*, (çev. Talat Koçyiğit), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed (v.241/855), *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), Riyad: Daru's-Salam Kitabevi, 1995.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (v. 774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, I-VIII, 2.b., (thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Riyâd: Dâr Tayyibe, 1999.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyîd Ahmed Sakr), Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî er-Rüveyfî (v. 711/1311), *Lisânu'l Arab*, I-XV, Beyrût: Dâru Sâdr, t.y.

İBN MUKBÎL, Temim İbn Ubeyd (v.70/689), *Dîvânu İbnu Mukbil*, (thk. İzzet Hasan), Dimaşk: Matbaati Vezaretü's-Sekâfe, 1962.

İBN SÎNÂ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillah b. Alî, (v. 428/1037), *el-İşârât ve't-Tenbîhât,* (çev. Süleyman Dünya), I-IV, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1960.

İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbas b. Teymiyye Takıyyuddin (v.728/1328), *Mecmuu'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, (thk. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdî), 1398.

İLHAN, Avni, *"Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i an'il-Münker- Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış"*, İzmir: DEÜİFD, 1986.

İNAN, Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

…… *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar,* İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.

KÂDÎ ABDÜLCEBBAR, Ebu'l-Hasan Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed b. Halîl (v.415/1025), *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Kâhire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, trs.

…… *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1988.

KALLEK, Cengiz, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

KANT, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (çev. İoanna Kuçuradi vd.), 3.b., Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999.

KARABİBER, Namık Kemal, *Hariciliğin Tarihi Serüveni Hicri I. Ve II. Asır*, İzmir: Tıbyan Yayınevi, 2013, 24.

KARAMAN, Prof. Dr. Hayrettin, vd., *Kuran Yolu*, I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.

KART, Berfin, *Etikte Nesnellik ve Öznellik Tartışması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.

el-KÂSIMÎ, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (v. 1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsımî*, I-XVII, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1978.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.

KAYA, Remzi, *"Ehl-i Kitâp"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

el-KELEBÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

el-KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk b. es-Sabbâh (v. 252/866), *Felsefî Risâleler*, (çev. Mahmut Kaya), 1.b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.

KILAVUZ, A. Saim, *İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

…… *"Cahd",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993.

KILIÇ, Recep, *"Olgu ve Değer Problemi"*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996.

KOMİSYON, *"İyilik ve Kötülük*", Hadîslerle İslam, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

KONAR, Ayşegül, *Kendini Bilmenin Din Psikolojik Değeri,* Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

KORKMAZ, Sezai*, "Din Psikolojisinde Değerler ve Erol Güngör'ün Değerler Hakkındaki Görüşleri"*, Kahramanmaraş: KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014.

el-Kuleynî, Muhammed b. Yakub, "*Furu'û'l-Kâfi"* (thk. Muhammed Ca'fer Şemsüddîn), I-V, Beyrut 1993.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, (v.671/1273), *el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Turkî), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006.

el-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (v. 465/1072), *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

KUTLUER, İlhan, *"İnsan"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

KUTUB, Seyyid, (v. 1386/1966), *fî Zilâli'l-Kur'ân,* I-VI, Kâhire: Dâru'ş-Şurûk, 1992.

MASLOW, Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (çev. Okhan Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001.

el-MATÛRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* I-XVIII, (thk.Dr. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul: Dâr'ul-Mizân, 2005.

…… *Kitâbü't-Tevhid*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058), *Edebü'd-Dünya ve'd-Din,* (çev. Halit Zavalsız), İstanbul: Tahlîl Yayınları, ty.

MERTER, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.

el-MUHÂSİBÎ, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî (v.243/857), *er-Riâye li hukûkillah,* (çev. Filiz Şahin-Hülya Küçük), İstanbul: İnsan Yayınları 1998.

MUKÂTİL bin SÜLEYMAN, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v. 150/767*), el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*, 2.b., (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432.

MUSTAFA, Nevin Abdulhâlık. *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: İz Yayınları, 2001.

el-MÜNZÎRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh (v. 656/1258), *et-Terğib vet-Terhîb*, I-V, Beyrut: Dârû'l Kütübi'l İlmiyye, (thk. İbrahim Şemsettin), ty.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/875), *Sahîhu Müslim,* I-V, (thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374/1955.

en-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk (v.385/995), *el-Fihrist*, (thk. Doktor Eyman Fuad Seyyid), I-II, Londra: Müessetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslami, 2009.

NEFİSÎ, Ali Ekber, *Ferhengi Nefisi*, I-V, Tahran: Kitap Furuşiye Hayyam Matbaası, 1963.

en-NESÂİ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, I-IX, Dâru't-Tâsîl: Kâhire, 2012.

…….. *Sünen-i Nesâî Tercemesi*, (çev. Abdullah Parlıyan), Konya: Konya Kitapçılık, 2005.

en-NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't- Te'vîl,* I-III, (thk. Yûsuf Alî Bedevî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

en-NEŞŞAR, Ali Sami, (v.1980), *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

NEVEVÎ, Muhyiddîn Yahya, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, Mısır: Matbaatü'l Kesteliyye, trs.

en-NEYSÂBÛRÎ, Ebû Abdillah Hâkim, (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IX, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

OCAK, Hasan, *"Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlk çağ'dan Orta çağ'a Evrimi"*, Isparta: FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2011.

OKAN, Nesrullah ve Halil Ekşi, *"Spirituality in Logotherapy"*, İstanbul: Spiritual Psychology and Counseling Dergisi, 2017.

ONAT, Hasan, *"Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicri Asır)"*, Ankara: A.Ü.İ.F. Dergisi, 1997.

ÖTKER, Özden Gül, *Sümerliler'in Dini İnanç ve Adetleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

ÖZ, Mustafa, *"İsti'râz"*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, I-XLIV, 1991.

…… *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

…… "*Şîa",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2010.

ÖZ, Şaban, *"Şî'a'nın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler"*, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Mayıs 2009.

PARLIYAN, Abdullah, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, I-III, Konya: Konya Kitapçılık, 2004.

PEZDEVÎ, Ebû Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.

er-RÂĞIB el-İSFAHÂNÎ, Hüseyn b. Muhammed, (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l Kur'ân,* 4.b.s., (thk. Sâffan Adna Dâvudî), 2009, Beyrut: Dâru'ş Şâmiyye, s. 560.

er-RÂZÎ, Ebû Abdillah Fahruddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyn et-Tâberistânî, (v.606/1210), *Mefâtîhu'l Ğayb*, I- XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

RIZÂ, Reşîd, Muhammed, (v. 1865/ 1925), *Tefsîru'l-Ku''âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

SAYIM, Huzeyfe, *"Sih Dîni"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.

SECCADÎ, Ziyauddin Sayın, *Mebani-ye İrfan ve Tasavvuf*, İstanbul: İnsani İlimler Kurum Yayınları, 1954.

es-SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, (v. 373/983), *Bahru'l Ulûm*, I-III, (thk. Alî Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1413/1993.

es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ebû'l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf (v. 756/1355), *Umdetu'l- Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz:* Mu'cem Luğavî li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, I-IV, (thk. Muhammed et-Tuncî), Beyrût: İlmü'l-Kütüb, 1993.

SİNANOĞLU, Mustafa, *"Hürmüz"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. XVIII.

…… *"Şirk",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

SMART, Ninian, *"The Religious Experience of Mankind", 1971, (Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler),* (çev. Günay Tümer), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1982.

es-SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 2011.

es-SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî (v. 632/1234), *Avârifu'l-Maarif*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî ve Şürakahü, 1968.

es-SÜLEMÎ, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tabakatu's-sufiyye,* Halep: y.y. 1986.

ŞAFAK, Ali, *"Fısk"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.

eş-ŞÂFİÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (v.204/819), *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Mârîfe, ty.

ŞAHİNALP, Hacer, *"Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i 'ani'l-Münker"*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2020.

ŞERÎATÎ, Ali, *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Ankara: Fecr Yayınları, 2003.

ŞERİF, Mian M., *Filozoflar*, İslam Düşüncesi Tarihi, (çev. Osman Bilen), 2.b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 1250/1854), *Fethu'l Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 4.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007

et-TABÂTABÂÎ, Seyyîd Muhammed Hüseyn, (v. 1401/1981), *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*, I-XXII, Beyrût: Müessesetu l-Âlemi lil-Matbuât, 1417/1997.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* C.I-XV, (thk. Mahmud Muhammed Şakir Ahmed Muhammed Şakir), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kahire, 922/923.

et-TABRESÎ, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân,* I-VI, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1390.

TAŞDELEN, Prof. Dr. Hacı Musa, *"İlkel Toplumlarda Tek Tanrı İnancı"*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2019.

et-TEHÂNEVÎ, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (v.1158/1745), *Keşşâfu Istılâhâti'l Funûn ve'l Ulûm,* I-VI, (thk. Alî Dehrûc), Beyrût: Mektebet-u Lübnân, 1996.

TERKAN, Fehrullah, *"Gazzalî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat"*, İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler, (edit. M.Cüneyt Kaya), 4.b., İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

et-TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, (v. 279/892), *es-Sünen,* (thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyyetü'l-Ma'lûmât), I-XXX, Kahire: Darü't-Tasil,

TOK, Hülya Umut, *Aristoteles ve Thomas Aquinas'ta Erdemler*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2006.

TOPALOĞLU, Bekir, "*Allah*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

TOSUN, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Yayınları, 2001.

TUNCER, Mehmet, *Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2006.

et-TÛSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî (v. 460/1067), *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân***,** I-X, (thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.

TÜMER, Günay, *"Budizm"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, VI.

TÜRCAN, Talip, *"Şerîa't"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

ULUDAĞ, Süleyman, *"Ma'rifet"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.

…….. *"Ma'rifet-i Nefs"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003.

el-VAHİDÎ, Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali Ebu'I-Hasan (v.468/1076), *Esbabu'n Nüzûl*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1991.

YANARDAĞ, Alaiddin, *"Örf ve Adetler Sosyolojisi"*, Iğdır: Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017.

YAVUZ, Kerim, *"Din Psikolojisi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

YAVUZ, Yusuf Şevki, *"A'râf"*, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991

…… *"Ehl-i Sünnet",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (v. 1361/1942), *Hak Dînî Kur'ân Dili*, I-IV, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.

YELKEN, Tuğba Yanpar ve Gamze Yavuz Konakman, *Öğretim Hedefleri ve Öğrenme Kazanımları*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

YILDIRIM, Ercüment, *"Eski Mısır'da Erdem Ahlakının İnanç Sistemine Yansıması: Maat Anlayışı"*, İdrak Dini Araştırmalar Dergisi, S.2, 2022.

YİĞİT, İsmail, *"Tebük Gazvesi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), I-XLIV, 2011.

YİTİK, Ali İhsan, *"Hinduizm'de Din ve Din Anlayışı: Dharma Anlayışı"*, Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya), Ankara, 2000.

YILMAZ, H. Kamil, İslam Tasavvufu, *Ebû Nasr Serrâc Tûsî el-Lümâ*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.

YÜCEL, Ahmet, *Hadîs Istılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

ez-ZEBÎDÎ, Ebû'l Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed, (v. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs,* I-XL, (thk.Mustafa Mecâzî), Kuveyt: Dâru't-Tabâa'ti'l-Hükümiyyeti'l-Kuveytiyye, 1987.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,* I-IV, Kâhire: el-Matbaatü'l-İstikâme, 1946.

……., *Esâsu'l Belâğa*, I-II, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1992